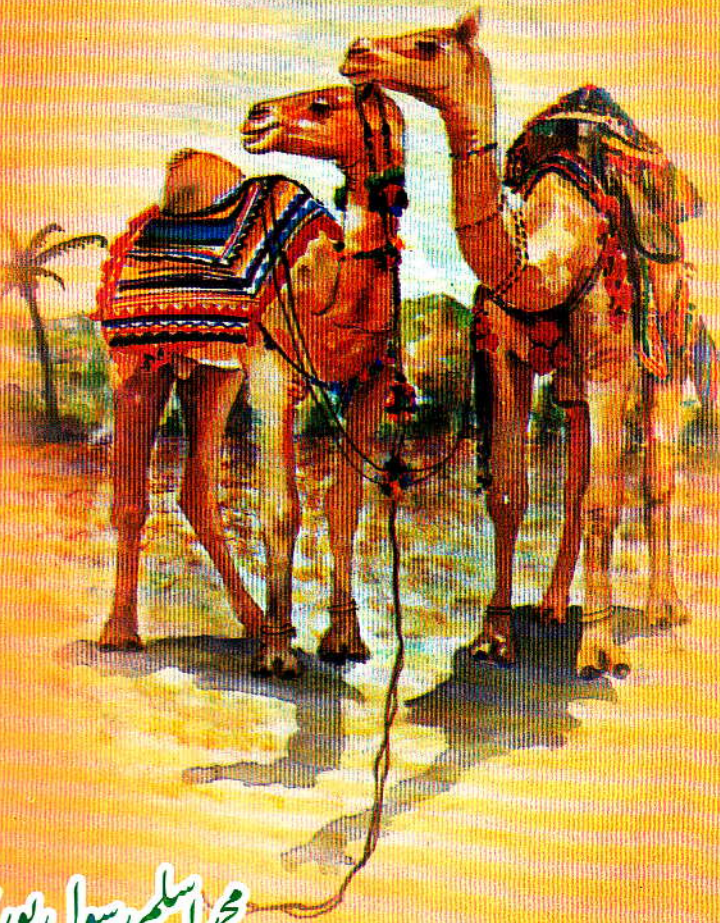

نتارے

محمد اسلم رسول پوری

نتارے

محمد اسلم رسول پوری

سرائیکی ادبی بورڈ (رجسٹرڈ) ملتان

2009ء

سلسلہ مطبوعات نمبر 85

سارے حق را کھویں ہن

نارے	ناں کتاب:
محمد اسلم رسول پوری	مصنف:
شبیر احمد بلوچ	کمپوزنگ:
شاہد دھریجہ	ٹائٹل:
جھوک پرنٹرز ملتان	چھاپہ خانہ:
سرائیکی ادبی بورڈ (رجسٹرڈ) ملتان	ناشر:
2009ء	بار اول:
200/- روپے	مئل:

ایہ کتاب اکادمی ادبیات پاکستان اسلام آباد
دے مالی تعاون نال چھاپی گئی

نقاد ہک مسلح بادشاہ وانگوں ہوندے، جیردھا تقیدی احتساب نال
لکھاریں کول اپنے رتے مطابق نشستیں تے ہنڈ دا حکم پڑیندے۔
میکالے

انتساب

پروفیسر ڈاکٹر طاہر تونسوی
پروفیسر شوکت مغل
پروفیسر ڈاکٹر اسلم عزیز درانی
آتے
حمید الفت ملتان
دے ناں

فہرست مضامین

صفحہ نمبر	نمبر شمار	
9	1	پہلا صفحہ ڈاکٹر طاہر تونسوی
13	2	ادبی کالج مصنف
17	3	سرائیکالوجی: یک نواں موضوع
		پہلا حصہ
23		تحقیق
24	4	پاکستانی معاشرہ آتے سرائیکی ادب
43	5	داستان سیف الملوک و انفسیاتی پس منظر
49	6	سرائیکی شاعری وچ ہندوؤں دا حصہ
55	7	سرائیکی وچ بچو یہ شاعری
63	8	سرائیکی کلاسیکی شاعری وچ ماہ دھرتی دا ڈکھ
68	9	نویں لکھیں دا شاعر..... ممتاز حیدر
79	10	غلام رسول ڈڈا دی شاعرانہ زبان
84	11	سرور کربلائی دی شاعری تے شخصیت
		ڈوجھا حصہ
88		لوک ادب:
89	12	لوک ادب تے اوندی اہمیت دا مختصر مطالعہ
93	13	سرائیکی لوک گیت
102	14	سرائیکی لوک داستانیں دا چھوٹا چہاں تجزیاتی مطالعہ

106	جائزے:	
107	خولاجہ فرید۔ شخصیت فن: فریدیات تے ہک اہم کتاب	15
116	سرائیکی دیاں خاص آوازاں دی کہانی: اپنے موضوع تے ہک جامع کتاب	16
127	سرائیکی ناول نگاری: دقت دی لوڑ پوری کریندی کتاب	17
140	سرائیکی وچ مزاحمتی شاعری: نویں موضوع تے پہلی کتاب	18
144	امر کہانی: دستاویزی ناول	19
149	جمہوری جھم ٹرے تے اوندے کجھ علامتی کردار	20
161	سیتا شہرزاواتے آج دی ماروی	21
167	کویلی دی کاڈڑتے ہک جھات	22
172	اندر لکھ داسیک	23

***

پہلا صفحہ

”نتارے“ معروف نقاد، محقق، ماہر لسانیات تے ترقی پسند دانشور سیں محمد اسلم رسول پوری دے مضمونیں دا مجموعہ ہے۔ فہرست کوں ڈیکھ تے انہیں مقالیں دے موضوعات دا اندازہ لاوون مشکل کسے نی۔ انہیں وچ اے جتنا تنوع ہے جو سیں محمد اسلم رسول پوری دی سرائیکی زبان نال محبت، زبان کوں شعوری سطح تے منواوون تے اوندے لسانی، تحقیقی تے تنقیدی کم دا جائزہ گھنن دی عملی خواہش تے تناساٹے آندی اے۔ اونویں وی سیں محمد اسلم رسول پوری ہر سٹیج تے ہر موقع تے سرائیکی دی حمایت وی کریندن تے اوندی ادبی، الگ حیثیت کوں منواوون کیتے کوشش وی کریندن۔ میڈے نزدیک او انہیں مہاندیریں لکھاریں وچوں ہک ہن جنہیں سرائیکی کوں ہک شناخت تے سُنجان ڈتی اے اینکوں اہٹی سوچ تے فکر دا محور بٹائے۔ جینویں میں عرض کیتے جو سیں محمد اسلم رسول پوری ہک ترقی پسند دانشور ہن تے سیاسی، سماجی، ثقافتی تے ادبی ہر پہلو تے انہیں قلم چاتے تے ترقی پسندانہ رویں دا اظہار کیتے۔ انہیں ادب کوں مارکسی نقطہ نظر نال ڈٹھے تے اس دبستان تنقید دے حوالے نال سرائیکی لکھتاں کوں پرکھن دا اہم فریضہ سرانجام ڈتے۔ اہٹی

دھرتی تے وسیب نال جیڑھاتے جتلا پیرتے اُنس اُنہیں کوں اے اس حوالے نال اداہٹی
 ہک انفرادیت رکھیندن تے جاگ سرائیکی جاگ دے نعرے تے 'سرائیکی پاکستانی
 زبانوں وچوں ہک وڈی زبان وی ہے تے رابطے دی زبان وی ہے کوں علمی سطح تے منواون
 اُنہیں دی ترجیحات وچ شامل ہے۔ ایہا وجہ ہے جو اُنہیں دیاں اے ساریاں تنقیدی لکھتاں
 ہک مخصوص نظریے دے گرد گھمدن۔ مہڈے نزدیک اُنہیں دا تنقیدی شعور، تخلیقی ادراک
 دا منظر نامہ بن ویندے۔ سرائیکی زبان تے ادب نال جیڑھی دلچسپی، لگن تے محبت دا نہیں
 ذکر کیجے اُوندا اظہار سیں محمد اسلم رسول پوری دی لکھی ہوئی "ادہٹی گلہ" توں وی واضح
 تھیندے۔

محمد اسلم رسول پوری ہک غیر جانبدار تے تعصب توں بغیر سرائیکی زبان و ادب
 دے سکھن آلیں دی تخلیقاں دا جائزہ گھدے تے اُنہیں وچ اپٹے عہد دے پس منظر وچ
 نویں روئیں دے اظہار دا وی کھوج لائے تے اس طرح ہوں صفحاں وچ قلم چاؤن آ لے
 فنکاریں دا تجزیاتی مطالعہ سامنے آگئے تے ہک پڑھیے لکھینے تے صاحب نظر تنقید نگار دے
 نظریات وی ابھرتے آگئیں۔ میکوں اُمید ہے جو "ستارے" سرائیکی تنقید وچ ہر حوالے
 نال واہے دا باعث بنی تے تنقید دے استادیں تے طالب علمیں کیجے ہک نواں رستہ
 ڈکھیسے۔ سرائیکی ادبی بورڈ "ستارے" کوں چھاپ تے ہک وڈا کم کیجے اونویں وی ساڈی
 کوشش اے ہوندی ہے جو سرائیکی زبان تے ادب دا دامن ہر اُون صنف نال بھر ڈیوون
 جیندی کی وی ہے تے لوڑھ وی۔ ایہو سرائیکی ادبی بورڈ دا مقصد وی ہے تے منشور وی.....
 اساں اپنا فرض نبھیندے پے ہیں پرتساں وی سوچو جوتساں اس کم وچ کے جتنا حصہ پاتے
 - سرائیکی زبان دے حقوق دا مطالعہ تے سرائیکی ادب دی ترویج تے ترقی دا نعرہ خالی لفظیں
 نال اہوں تے نہیں ودھ سکدا۔ کتاب چھاپن وچ اسڈی مالی مدد کریوتاں اساں زبان
 کوں اہوں تے ودھیسوں کیوں جو حکومت جیڑھیاں مالی مشکلاں دا شکار ہے ایہا تھولی

گرائنٹ کہیں ویلے بند تھی سگدی ہے یا اُتے وچ لوٹ دے برابر وی ہو سگدی ہے اُوں
 ویلھے سرائیکی نال محبت رکھن آلیں دی ذمہ داری ددھ ویسی اے ویلھا آون توں پہلے
 ساڈے ہانہہ بلی بن ونچو کیوں جو تہاڈے اُتے زبان داوی کوئی حق ہے؟ بس ذرا سوچن
 دی ضرورت ہے۔

ڈاکٹر طاہر تونسوی

سیکرٹری جنرل (اعزازی)

سرائیکی ادبی بورڈ ملتان

العائشہ۔ مکان نمبر 13

غالب سٹریٹ نمبر 30

زکریا ٹاؤن ملتان

061/6512275

اپنی گالھ

ایہ کتاب مہڈے کجھ پُر اٹے اُتے کجھ نویں لکھیں ہونیں مضمونیں دا مجموعہ اے۔ ایندے پہلے حصہ وچ زلیے ملیے مضمون ہن۔ ”سرائیکالوجی“ ہک نواں موضوع اے۔ ایندے اُتے شاید میں پہلی واری لکھیں اُتے اُردو شکل وچ ایہ ”خبریں“ ملتان وچ چھپ چکے۔ پاکستانی معاشرہ اُتے سرائیکی ادب ناں دا مضمون میں کراچی یونیورسٹی وچ 1986ء وچ پڑھیا ہا۔ ایہ اوہ تائیں صورت حال بیان کریندے۔ فرصت ملیسی تاں ایند پڑ و جھا حصہ وی لکھساں۔

مسلمانیں دے ہندوستان وچ آنوٹ کنوں پہلے وی سرائیکی زبان اُلائی ویندی پئی ہئی اُتے ایندے وچ ہندو اُتے ہدھ ادب موجود ہا۔ مسلمانیں دے آوٹ دے بعد اُتے خصوصی طور تے جیزو ہلے ہندو بھارت چلے گئے۔ ایں زبان وچ اوسارا ادب ختم تھی گیا۔ تاہم ماضی وچ اُتے ہنن بھارت وچ کجھ ہندو اپنی ماہ پو لی وچ لکھدے ہین۔ میں مناسب سمجھیم جو انہیں دیں لکھتیں بارے کجھ شامل کراں ات واسطے ہک ”سرائیکی شاعری وچ ہندوؤں دا حصہ“ ناں دا مضمون وی شامل کیتا گئے۔

ہر زبان وچ بھویہ شاعری تھیندی آئی اے۔ سرائیکی وچ وی ایہ شاعری موجود اے۔ ایں موضوع تے میکوں نہیں معلوم کیا کجھ لکھیا گئے۔ تاہم ہک حد دے اندر رہ تے میں ایہ مضمون ”سرائیکی دی بھویہ شاعری“ ناں دے نال لکھ چھوڑیے۔ ویسے مہڈی

خواہش اے کوئی ایندے اُتے تفصیلی کم کرے۔ اس پہلے حصے وچ کجھ بے مضمون وی شامل ہن جیڑھے تساں اہگوں پڑھسو۔ ڈوجھا حصہ سرائیکی لوک ادب بارے ہے۔ ایندے وچ صرف ترائے چھوٹے چھوٹے مضمون شامل ہن۔ میڈی ہمیشہ خواہش رہی اے جو میں لوک ادب تے کم کراں لیکن روایتی تروٹ میکوں فرصت نہیں ڈتی۔ اتے شاید میں ایہ خواہش ہمیشہ واسطے نال گھن ونجاں۔ تاہم اس موضوع تے ڈوہک مضمون میڈی کتاب ”تلاوڑے“ وچ وی شامل ہن۔

ترتجما حصہ کجھ کتابیں بارے میڈے چھوٹے وڈے مضمونیں تے مشتمل اے۔ انھیں وچوں ہر کتاب تے تبصرے بارے میڈے سامنے کوئی نقطہ نظر رہے گا۔ ”فریڈیات“ دی میڈی دلچسپی دا موضوع رہ گئے اُتے میں اس موضوع تے کئی مضمون لکھیں۔ کتاب دی ضخامت دے ڈرکتوں میں انھیں وچوں کوئی مضمون شامل نہیں کیتا لیکن حصہ زلاواں واسطے ڈاکٹر طاہر تونسوی دی نویں کتاب ”خواب فرید..... شخصیت اور فن“ تے ہک مضمون شامل کیتا۔ میڈے خیال وچ حال وچ آواں والیں ”فریڈیات“ اُتے کتابیں وچوں ایہ ہک خاص کتاب اے۔

اگلا مضمون پروفیسر شوکت مغل دی کتاب ”سرائیکی دیاں خاص آوازاں دی کہانی“ اُتے ہے۔ ایہ اپنے موضوع تے پہلی تفصیلی کتاب اے اُتے سرائیکی دے رسم الخط تے آوازاں دی ڈوسو سالہ کوششیں کوں خاص محنت اُتے تحقیق دے نال نثار کریندی اے۔ ”سرائیکی ناول نگاری“ ڈاکٹر اسلم عزیز درانی دی کتاب وی اپنے موضوع تے

پہلی اہم تحقیقی تے تنقیدی کتاب اے۔ جیڑھی وقت دی لوڑ کوں پورا کریندی اے۔ ”امر کہانی“ محمد اسماعیل احمدانی دا ڈوجھا معروف ناول اے۔ ایہ سرائیکی قومی تحریک دی اٹھان کوں فلشن دے انداز وچ بیان کریندے۔ اتے سرائیکی ناولیں وچ نہ صرف اپنا انج مقام رکھدے۔ بلکہ ناول دی نویں صورت کوں اساڈے سامنے گھن آندے جیڑھی سرائیکی ناولیں دی تاریخ وچ پہلے موجود کئے نہ ہئی۔ ”جھمری جھمڑے“ سرائیکی

دے نامور شاعر رفعت عباس دی کتاب تے مضمون اے۔ ایہ وی سرائیکی شاعری وچ بالکل
ہک نواں تجربہ اے۔ میڈے نزدیک اینکوں کجھن ضروری ہا۔ کیوں جو بعض لوکیں دے
خیال مطابق ایندی بہتر طور تے تفہیم نہ پئی تھی سہدی ہئی۔

شاید ایہ کالجھ عجیب ہووے جو اسماں افسانہ نگاریں کوں خواتین اتے مردیں وچ
تقسیم کروں لیکن میں اٹھاں ہک خاتون افسانہ نگار دی کتاب تے تبصرہ ضروری سمجھداں۔
ویسے اپنے پہلے مجموعے ”تلاوڑے“ وچ میں مسرت کلا نجوی بارے لکھ چکیا ہم۔ ات واسطے
اٹھاں ڈاکٹر غزالہ احمدانی دے افسانوی مجموعے ”آج دی ماروی“ تے اٹھنی رائے شامل کیتی
ہم۔ ایندے کئی ہوں سُوئے علامتی افسانے ہن اتے ماضی حال تے مستقبل وچ عورت دی
زندگی دے امکانات تے کالجھ کریندن۔

خالد اقبال دی کتاب ”کویلی دی کاوڑ“ تے وی ہک مضمون شامل اے۔ سرائیکی
زبان دی بدلدی ہوئی صورتحال وچ میڈی دلچسپی دی وجہ کنوں میں کتاب دی نویں زبان
اتے نویں علامت کویلی میڈے واسطے دلچسپی دا سبب ہئی۔ ”اندر لیکھ داسیک“ اتے وی ہک
مضمون شامل اے۔ ایہ سرائیکی دے مشہور افسانہ نگار حفیظ خان دے افسانیں دا مجموعہ اے
۔ ایندے بارے وی میڈی رائے تہاڈے سامنے آؤسی۔

آخر وچ شکر یے دے کجھ اکھروی میکیوں لکھن۔ اگر ڈاکٹر طاہر تونسوی سیکرٹری
ادبی بورڈ انھیں مضمونیں کوں چھانن دا اہر نہ کریندے تاں ایہ کڈا ہیں وی نہ چھپ
سکدے۔ ایندے نال پروفیسر شوکت مغل تے سیں ظہور احمد دھر بیجاں کوششاں وی
شامل نہ ہوندیاں تاں ایہہ کم پورا نہ تھیندا۔ ترے سنگتیں دا شکر یے۔

محمد اسلم رسول پوری

ایڈووکیٹ کچہری جام پور ضلع راجن پور

سرائیکالوجی.....ہک نواں موضوع

آج دے نویں دور وچ ہوں سارے اہمچھے علوم نے سائنسی حیثیت اختیار کر گھدی اے۔ جیڑھے کہیں خاص علاقے تہذیب یا ثقافت نال تعلق رکھدن۔ مثال دے طور تے مصری، سندھی اتے ہندی تہذیب دے بارے وچ علوم نے Egyptology، Sindholojy اتے Indology دی حیثیت اختیار کر گھدی اے۔ اتے ہن انھیں علوم دے بارے وچ یونیورسٹیں وچ باقاعدہ شعبے بن چکین۔ اتے طالب علم اعلیٰ سطحی تحقیقی کم کرتے ڈگریاں حاصل کریندے ہین۔

سرائیکی وسیب دا تعلق ہک ہوں پرائی تہذیب نال اے۔ جیڑی بنیاد جلیل پور اتے وادی ہاکڑہ وچ پئی۔ جیڑھی وادی سندھ دی تہذیب دی بنیاد پئی۔ کیوں جو سرائیکی وسیب موئن جو دڑو اتے ہڑپہ دے بالکل ادھ وچ واقع اے۔ اتے ایں تہذیب دے بانی درادڑیں کنوں وی پرائے باشندے کول اتے منڈا قبائل ہن جیڑیاں باقیات آج وی سرائیکی زبان اتے ثقافت وچ واضح طور تے ملدین۔

ایں نویں موضوع واسطے جیڑھا کہیں علاقے اتے اوندی تہذیب نال تعلق رکھدا ہووے، کجھ بنیادی عناصر دا حامل ہووٹا ضروری اے جیڑے وچ ہک مخصوص علاقہ اوندی

پُرانی تہذیب ثقافت انج زبانی ادب آثار قدیمہ اے تاریخ دا ہونا ضروری اے اتے ایہ سب عنصر مصریات، سندھیات اتے ہندیات وچ پاتے ویندن۔

سرائیکی وسیب دی انھیں ساریں بنیادی عناصر دا حامل اے جیندے حال مہر، سندھ اتے ہندوستان ہن۔

سرائیکی وسیب آہنی ہک مخصوص دھرتی رکھیندے۔ جیندے وچ راجن پور، دیرہ غازی خان، لیہ، بکھر، میانوالی، سرگودھا، جھنگ، ملتان، مظفر گڑھ، رحیم یار خان، بہاول پور، بہاولنگر، وہاڑی، خانیوال، لودھراں، خوشاب، پاکپتن اتے ساہیوال شامل ہن۔ جڈاں جو صوبہ سرحد دا ضلع دیرہ اسماعیل خان وی ایندے وچ آندے۔ ایہ دھرتی معلوم انسانی تاریخ کنوں انسانی آبادی دا مرکز رہی اے۔ جیندے اُتے ماہرین علم انسانیات نے کم کرتے علم الانسان Anthropology دی تاریخ دے ہک نویں باب دا اضافہ کیے۔ کیوں جو اہل انسانیات جبری دور دے انسانیں دے تیار کیے پھریں دے اوزار دی دریافت تھہریں۔

آثار قدیمہ اسٹاڈے موضوع دا ڈاڈا وچھا وڈا شعبہ اے۔ سرائیکی وسیب وچ نہ صرف انسانی شہریں دیں ابتدائی آثار ملین بلکہ اوندے بعد دے آثار وی تسلسل نال آثار قدیمہ دے ماہرین دا موضوع رہین۔ انھیں آثار قدیمہ وچوں ہاکڑہ، سرسوتی تہذیب دے سینکڑاں آثار چولستان دے علاقے وچوں دستیاب تھی چکن جنھیں تے ڈاکٹر رفیق مغل کافی کم کیے۔ اُتے انھیں کوں منظر عام تے آندا گئے۔ ایندے علاوہ جلیل پور دی کھدائی وچوں جیڑھے آثار ملین۔ اوہڑپہ تہذیب کنوں وی پُرانے ہن اُتے سرائیکی وسیب دی دنیا بھر وچ اولین تہذیب دی نمائندگی کریندین بعض پے آثار جنھیں وچ ہڑنڈ ماڑی، ملتان اتے اوچ دا ناں گھدا وچ سبکدے۔ جیڑھا بذات خود آہنی اعلیٰ تہذیب تے روایات دا مظہر اے۔ انھیں ساریں مقامات دی تفصیل ابن حنیف دی کتاب ”جنوبی پنجاب کے آثار قدیمہ“ وچ ڈٹھی وچ سبکدی اے۔

جہد تائیں سرائیکی وسیب دی تاریخ دا تعلق اے ایندے بارے وچ کجھ آکھن ضروری کئے نہیں۔ کیوں جو جتھاں انسان آباد ہوسن اُتھاں بہر حال اُنھیں دی اہٹی تاریخ ہونی۔ مگر سرائیکی وسیب دی تاریخ کجھ اہٹی خصوصی اہمیت دی رکھدی اے۔ اتے اوہے مدافعتی تاریخ۔ ایندا علم اسا کوں اوں وقت تھیندے جیز ہلے نسل انسانی دی ابتدائی تاریخی دستاویزات اساڈے سامنے آندین۔ اینویں ای دنیا دی ابتدائی پُر اُٹی دستاویز ”رگ وید“ اے۔ جیندیاں ڈھیر ساریاں نظماں سرائیکی وسیب وچ لکھیاں گیاں۔ اتے ایہ کتاب ہک مذہبی دستاویز ہووٹ دے نال نال اُنھوں دی تاریخ تے زبان تے وی سوچھلا سٹیندی اے۔

اسا کوں ایں کتاب کنوں ای پتہ لگدے جو ایں وسیب دے پُر اُٹے واسیں رکتلا بہادری نال باہر دے آوٹے والے آریائیں دا مقابلہ کیتا۔ اتے دنیا وچ سب کنیں پہلے گوریل جنگ دا طریقہ اختیار کیتا اتے بعد وچ مداخلت دا ایہ عمل مسلسل جاری رہیا جیز ہا اسا کوں سکندر اعظم دے دور وچ وی نظر آندے۔ سکندر نال سب کنوں وڈا مقابلہ ملتان دے آسے پاسے تھیا۔ جتھاں دنیا دا ایہ وڈا جرنیل وڈے گندے طریقے نال پھوڑی تھیا اتے ولا اوندی فوج اگوتے وچن کنوں ملکر گئی اتے اوندے بعد اوندے جانشین سلوکس کوں اُتھاں ہک ہی عبرتاک شکست ڈتی۔ مداخلت دا ایہ عمل سکھیں اتے انگریز دے دور تائیں جاری رہیا اتے ایں دور وچ مظفر خان، بجر خان گورچانی اتے غلام حسین مشوری دی مدافعتی جدوجہد اساڈی تاریخ دیاں سوچھل مثالیں ہن۔

سرائیکی زبان بارے تفصیل وچ وچن دی شاید ضرورت کئے نہیں کیوں جو ایہ زبان اتے ایندے نال وابستہ تاریخ اُچ پاکستان دی ہک اہم قومیتی تحریک اے۔ سرائیکی زبان اپٹے پُر اُٹے نال ایندنا نال کنشک دے دور وچ Lingua Franca دے طور تے پوری سلطنت وچ رائج ہئی۔ اتے اوہا زبان اے جیز گھی کئی ہمسایہ زبانیں دی ماء ہووٹ دا اعزاز رکھدی اے۔ حتیٰ کہ ایران وچ وی ایندے کئی پُر اُٹے باشندے بغدادی یا جگدالی دے

ناں نال اہٹی مادری زبان دے طور تے اکیندن۔ اہج دے مشہور ماہر لسانیات آنجھانی پو۔
اے سرنوف اتے ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل نے سرائیکی زبان کول ہک انج زبان منیندیں ہوئیں
اینڈے اُتے پوریاں کتاباں لکھین۔

سرائیکی ثقافت اہٹی پرائی تہذیب نال بوجی ہوئی ہک انج ثقافت اے جیڑھی
پاکستان دس ساریں ثقافتیں کنوں واضح طور تے اہٹی انج حیثیت رکھدی اے۔ ایہ ثقافت
اتھوں دے لوکیں دے مخصوص قومی مزاج دی نمائندگی کریندی اے جیندے وچ اتھوں
دے لوکیں دے مدافعتی رویے نال انسانی دوستی تے خوش گفتاری شامل اے۔ جیڑھا
سرائیکی زبان تے شاعری دی مٹھاس دے حوالے نال دنیا بھر وچ مشہور اے۔ سرائیکی
ثقافتی رویں اتے رسمیں وچ لوکیں دی روزمرہ زندگی کول بخوبی ڈٹھا دہج سکدے۔
جیڑھیاں شادی دی تقریب وچ جھمر آتے جھمر داسامان، دول، نغارہ، شرناہ دی شکل وچ
پاکستان دس ہنھیں ثقافتیں وچ اہٹی نویکی سچاں رکھن آتے اینڈے اُتے سرائیکی
سوشیالوجی دے حوالے نال میں انج کم کریندایاں۔

سرائیکی ادب ہن پاکستان دس ہنھیں قومیں دے ادب دے برابر اہٹی
حیثیت منویندا ویندے۔ اہج دی سرائیکی شاعری پرائے سرائیکی لوک ادب وانگوں
مدافعتی عمل دی روشن مثال اے جیڑھی اہٹی مقبولیت دے عروج تے ہے۔ اینڈے علاوہ
جدید سرائیکی ادب وچ نویں خیالات آتے رویں دا اظہار اعلیٰ یورپی ادب وانگوں شانہ
بشانہ موجود اے جیندے وچ ممتاز حیدر ڈاہر، اشولال، رفعت عباس، نصر اللہ خان ناصر،
جہانگیر مخلص، عاشق بزدار، نذیر فیض، غلام رسول، ڈاڈی شاعری دے حوالے نال تحقیق آتے
تقید دے حوالے نال ڈاکٹر طاہر تونسوی، پروفیسر شوکت مغل، اسلم عزیز، درانی آتے افسانہ
نگاری وچ اسماعیل احمدانی، مسرت کلانچوی، ڈاکٹر احسن واگھا، حفیظ خان، اشولال دے
علاوہ بے شمار بے نال شامل ہن۔ اہج وی سرائیکی شاعری مسلسل انگریزی وچ ترجمہ کیتی

ویندی پچی اے۔ جیندے وچ خواجہ فریدؒ سفیر لاشاریؒ اسلم جاویدؒ حسن رضا گردیزی آتے
رفعت عباس دے ناں شامل ہن۔

سرائیکی ادب دیاں بیباں صنفاں ناول افسانہ انشائیہ آتے ڈرامہ وی بچھوں کئے
نھیں۔ ات واسطے ہمیں زبانیں وانگول ایندے ادب کوں سالانہ خواجہ فرید ایوارڈ تاونیندا
پئے۔ ایندے علاوہ آج یونیورسٹیں وچ سرائیکی وچ ایم۔ اے دیں کلاسیں دا اجراء تھیا ہویا
اے۔ چڈاں جو علامہ اقبال یونیورسٹی وچ سرائیکی وچ ایم۔ فل تے پی ایچ۔ ڈی تے کم
تھیند اپنے آج ہر میدان وچ سرائیکی طلباتے ریسرچ سکالرا پٹا تحقیقی کم کریندے پھین۔

سرائیکی دی ہک ایہ فوقیت وی رہی اے جو اتھاں ہمیشہ علمی ادبی کم جاری رہیے
جیندے نتیجے وچ اتھاں سرائیکی لائبریریں دے علاوہ ذاتی لائبریریں دا ہک انمول خزانہ
موجود اے۔ جیندے وچ جھنڈیر لائبریری، میلسی، خواجہ فرید فاؤنڈیشن لائبریری اتے
میوزیم کوٹ مٹھن، قرآن لائبریری دیرہ غازی خان، مبارک لائبریری محمد آباد دے علاوہ
ڈاکٹر طاہر تونسوی، شوکت مغل، سیٹھ عبید الرحمن، ڈاکٹر اسلم عزیز درانی، ڈاکٹر گل محمد مرحوم
جام پور دے علاوہ بیباں آن، گنڈر ذاتی لائبریریاں موجود ہن جنھاں ذاتی مخطوطات این
گالھ دی گواہی ڈیندن جو سرائیکی وسیب اپنے علمی کم دے حوالے نال مخصوص انفرادیت دا
حامل اے۔ ایندے علاوہ ماضی وچ ملتان نال اوچ شریف وڈے علمی مرکز رہین۔ ویسے
ایشیے علمی مراکز وستی وستی، شہر شہر وچ موجود رہین۔ علمی حوالے نال جیکر ڈٹھا ونجے تاں
اتھاں بعض مخصوص موضوعات وی اہٹی انج حیثیت اختیار کر چکین۔ تصوف دی اتھاں
اہٹی انج تاریخ اے۔ جیکر ایندا مطالعہ کینا ونجے تاں اتھوں دے مقامی صوفیاء دی انسان
دوستی آتے وحدت الوجودی رویں وچ سرائیکی قومیت دا مخصوص مدافعتی انداز اہٹی
امتیازی خصوصیت نال اساڈے سامنے آندے۔ سچل سرمست، کبھی شاہ آتے خواجہ فرید دی
شاعری ایندیاں نمایاں مثالان ہن۔ انھیں مقامی صوفیاء وچوں چشتی سلسلے والیں موسیقی

دی وی اتھاں اہٹی نہ صرف روایت قائم کیتی اے بلکہ اوندے وچ راہ گئیں اے راہ گئیں دا
اضافہ کیجے اے موسیقی دا وی اپنا سرائیکی مزاج بٹاے۔

ایں دھرتی تے کئی عظیم شخصیات وی پیدا تھیں جیندے اے انج موضوعات بن
چکین۔ جیندی خصوصی مثال خواجہ فرید ہن۔ کیوں جو انھیں دے حوالے نال غالبیات اے
اقبالیات وانگوں فریدیات دی ہک انج موضوع دی حیثیت رکھدے اے ایں موضوع تے
ہر سال نت نویاں کتاباں مچھدین اے ایوارڈ تے انعامات ڈتے ویندن۔ اے ہن ایں
موضوع تے باقاعدہ لائبریریاں یا انھیں دے سیکشن قائم کیجے ویندے ہین۔

اتھاں مڈانکتہء نظر ایہ ہے جو سرائیکالوجی (Siriakology) ہک الگ
موضوع دی حیثیت اختیار کر گئے اے اونکوں ہک سائنسی شکل ڈیون دی ضرورت اے تانجو
سرائیکی وسیب تے باقاعدہ مطالعے واسطے اتھوں دیں یونیورسٹیں وچ ہک انج شعبہ قائم تھی
سگے۔ جیویں دنیا دیں ہنھیں یونیورسٹیں وچ Egyptology اتے Indology دے
نال جام شورودی یونیورسٹی وچ Sindhology دا شعبہ قائم کیجا گئے۔

سرائیکالوجی دے شعبے وچ سرائیکی زبان تے تحقیق واسطے مقتدرہ قومی زبان
وانگوں Language Authority اے خواجہ فرید تے فریدیات دے نال نال
انج شعبے ہووٹے چاہیدے ان۔ اسلامیہ یونیورسٹی بہاول پور اے بہاء الدین زکریا
یونیورسٹی ملتان دے سربراہیں کنوں مڈی استدعا اے جو اہٹی اہٹی یونیورسٹی وچ
سرائیکالوجی دی بنیاد رکھن تانجو سرائیکی وسیب بارے سائنسی بنیادیں تے تحقیقی کم کوں
اگوں تے ودھایا وچ سگے۔

★★★

پہلا حصہ

تحقیق

پاکستانی معاشرہ اُتے سرائیکی ادب

پاکستان دے قیام لیں سرائیکی وسیب دے لوک وی ایس جدوجہد وچ بھرپور شرکت کریندے پئے ہن۔ آزادی دی خواہش لوکیں دی حیاتی وچ نویں اُنگ تے تڑپ پیدا کر ڈتی ہئی اُتے اے جذبہ سرائیکی شاعریں وچ وی اٹھی پوری توانائی نال موجود ہا۔ او جلسے جلوس وچ اپٹیاں نظماں دے ذریعے لوکیں کوں جگوبندے پئے ہن، اُتے انھیں کوں ذہنی طور تے تیار پئے کریندے ہن جو جدوجہد وچ شامل تھیون۔ اوں وقت کئی شاعریں اٹھی ساری شاعری دا رخ ایس پاسے موڑ ڈتا ہا۔ حقیقتاً ایہ اساڈی تاریخ دا ہک اہم دور ہا۔ جیندے وچ کہیں وی فنکار واسطے گریز ممکن نہ ہا، اگرچہ ایس عہد دی ہوں ساری شاعری دے نمونے نہ چھپن دی وجہ کوں اساڈے سامنے نہیں آسکے۔ لیکن ہوں ساریاں سدا بہار تخلیقاں لوکیں دے ذہنیں وچ وی محفوظ رہ گئیں۔

مشہور سرائیکی شاعر غلام رسول ڈڈا نہ صرف تحریک پاکستان وچ عملی طور تے بھرپور حصہ گھنڈا بلکہ اپنے پُر زور کلام دے ذریعے لوکیں کوں وی جگولایا۔ قیام پاکستان دے وقت جیڑا ہلے انھیں دے آبائی شہر جام پور وچ پاکستانی جھنڈا لہرایا کیا تاں اوں ”پاکستانی جھنڈے کوں سلام“ دے نال ہک لمبی نظم پڑھی۔ جیندے وچ آزادی واسطے کیتی گئی

کوشش آتے اوندے مل و بچن تے خوشی دا اظہار ہا۔

الحمد اہم میڈی تکمیل تھی ہگئی
 ساڈے ذمے ہی جو تکمیل تھی ہگئی
 تے تاریخ وچ ایہ وی تمثیل تھی ہگئی
 جو باطل دی وت ول وی تذلیل تھی ہگئی
 مسرت دے ہر سوپے وجدے نغارے
 تیکوں ڈیکھ مٹ گئے ساڈے درد سارے

انسان چونکہ معاشرے دے حوالے نال آتے معاشرہ دھرتی دی بنیاد تے اپٹے
 وجود دا اثبات کریندے آتے اہٹی بقا کوں وی اوندے نال قائم رکھدے ات واسطے
 پاکستان دی بقا اساں ساریں واسطے زندگی آتے خوشحالی دی ضامن ہی۔ آتے ایں گلھ
 دا شعور وی ہر پاکستانی کوں ہا۔ ایہا وجہ ہے جو سرائیکی ادب وچ ہک نواں موضوع تے
 رحمان سامنے آمد نظر آندے۔ اوہے پاکستان نال محبت اوندی بقا آتے ترقی دی خواہش دا
 اظہار۔ جیندے وچ پاکستان دے مجموعی مسائل نال مختلف قومیں دے مقامی مسائل آتے
 مشکلات دی عکاس کیتی گئی ہے۔

پاکستان نال محبت دا اظہار بے شمار شعراء دے کلام وچ نظر آندے۔ نمونے
 دے طور تے فیض محمد دلچسپ دی ہک نظم دا کجھ حصہ پیش خدمت ہے:
 مہڈے وطن دی دھرتی سوہنی عظیم تر ہے
 دنیا کریندی ریاں ہر جا ایندی قدر ہے
 آباد اتجھی تھی اے لہہ مونجھ ساری ہگئی اے
 تل پگئے خزاں دا جھولا نچدی بہار آئی اے
 خوش باش پتہ پتہ رونق نیئی سوائی اے

بلبل اکھیدی سہرے، گہلا تھیا بھنور اے
میڈے وطن دی دھرتی سوہٹی عظیم تر اے

وطن نال محبت سرایکی شاعری دا ہک نمایاں رجحان ہے۔ ستمبر 1965ء وچ
پاکستان اُتے بھارت دی جنگ دے دوران پاکستان دے واسیں وچ وڈا جوش و خروش پاتا
ویندا ہا۔ اوں وقت ہر فرد دی ہکا سوچ، ہکا اُمنگ تے ہکا خواہش ہی اُتے اوہی پاکستان
دی سلامتی دی خواہش۔ جدوجہد آزادی دے ڈیہاڑیں وانگوں اوں وقت دی سرایکی
شاعری عوامی امنگیں دی ترجمان بن گئی اُتے جنگ دے دوران اوں وطن دے دفاع
واسطے ہک ہتھیار دی حیثیت اختیار کر گھدی۔ بے شمار شاعریں جنھیں وچوں جانا جوتی،
اقبال سوکڑی، سرور کر بلانی، نسیم ملک، فیض محمد دلچسپ، بہار ملتان، اکرم قریشی، مہجور بخاری
اُتے کئی ہے وی شامل ہن، وڈیاں پُر جوش نظماں آکھیاں۔ مہجور بخاری دی ہک نظم دا ہک
اقتباس اے:

اُہ قوم میڈی ہوشیار رہے ہوشیار رہے ہوشیار رہے
بیداری اُہ دی نعمت ہی کجھ غیرت کھا خودار رہے
گل تو ماں جیڈے پیر، خمن ہر قوم اُتے سردار رہے
پیاہن اگوان حزب اللہ دی میدان علم بردار رہے
بے وارث دین سڈیندا پے ایندے ڈکھ سکھ دا غم خوار رہے
گھن کفن منگا ہدھ سرتے کھڑ حق موت کیتے تیار رہے
میڈا مسلم دیر غلامی دی پیا اُہ زنجیر تڑیندا ہا!
میں سر کشمیر تے ڈیندا ہاں میں قوم توں صدقے ویندا ہاں

آزادی دے حصول واسطے لوکیں وڈیاں وڈیاں قربانیاں ڈتیاں ہن۔ ات
واسطے انھیں کوں پاکستان کنے کئی اُمیداں ہن۔ اوہی زندگی وچ فوری تہدیلی دے

خواہش مند بن۔ آتے آئندے واسطے بے چین وی بن۔ انھیں دی انھیں خواہشیں آتے
 امیدیں دا اظہار غلام رسول ڈڈا دے کلام وچ انھیں لفظیں وچ ملدے۔ جیڑھلے او
 پاکستانی جھنڈے کوں خطاب کریندے ہونیں کچھدے۔

او توں ڈس جو ڈکھڑے ونڈیسیں یا کے نہ
 تے شفقت دا کجھ ہتھ پھریسیں یا کے نہ
 توں نکلیں کوں کپڑا پویسیں یا کے نہ
 تے مچھیں کوں نکلا کھویسیں یا کے نہ
 تشدد غریبیں توں ہلسی یا کے نہ
 رعونت دا تختہ الٹسی یا کے نہ

اساں ایں سچائی کوں آسانی نال سمجھ سکدوں جو صدیں کوں کچلے ہوئے لوکین
 دیاں اپنے وطن کوں امیدیاں بالکل صحیح تے جائز بن آتے انھیں دی بے چینی کوں وی سمجھیا
 وچ سکد اہا۔ مگر ساڈی بد نصیبی دی وجہ نال پاکستان اپنے پہلے ڈینہ کوں بے شمار مشکلات دا
 شکار تھی گیا۔ فسادات آتے انتقال آبادی دی وجہ نال شہر آتے دیہات اُجو گئے۔ زندگی دا
 پورا نظام اُلٹ پلٹ تھی گیا آتے آئندے نال لٹے پٹے تے تھکے ماندے مہاجرین دی آمد دا
 سلسلہ شروع تھی گیا۔ انھیں کوں آباد کرن آتے روزگار مہیا کرن دا مسئلہ درپیش ہا۔ خزانہ
 خالی ہا۔ پیسے داناں نشان نہ ہا۔ انتقال آبادی نال دفاتر دی کارکردگی وی متاثر تھی ہی آتے
 لوک مارے مارے زلدے وڈے بن۔ آتے ایں طرح پورے دا پورا معاشرہ ٹرٹ بچ دا
 شکار تھی گیا ہا۔ آتے نویں معاشرے دی تشکیل کوں حالی دیر ہی۔

نویں مملکت آتے نسبتاً گھٹ تجربہ رکھن والی حکومت اچانک انھیں مسائل دا شکار
 تھی گئی جنھیں کوں فوری طور تے حل کرن مشکل ہا جیندی وجہ کوں لوکین وچ ہک مایوسی پیدا
 تھی۔ سرانیکی ادب وچ ایں صورت حال دا اثر محمد اسماعیل احمد آئی دے ناول ”چھولیاں“

وجہ نظر آندے۔ اس ناول د امرکزی کردار اخوند احمد خان ہک پڑھا لکھتے باشعور انسان
اے۔ او پاکستان دے قیام دا حامی اے مگر پاکستان دے قیام و بلھے چیزھے منظر نظر آندن
آتے ترقی جیڑھی ست رفتاری دا شکار تھی ویندی اے۔ اس کنوں احمد خان مایوس لکدے
آتے اوندی کالھ مہاڑ ہک موخجے آتے تھکے ماندے کردار وانگوں لکدی اے۔ او اپنے پتر
منصور نال کالھیں کریندے ہوئے لکھدے۔

”پتر منصور! ایہ کیا تھی گئے۔ ایہ کیا پتا تھیندے؟“

بابا! ایں ہمہ آوردہ نست و الگی اے، تاں سڑھ کھولین و نجھ مارین ہمن پڑی ٹر
پئی اے تاں تاں اسان کنوں لکھدے ایہ کیا اے؟
مگر چھولی تاں چھل ہیندی ویندی اے۔
”ہوں“

پتر! چھولی کون چھولی نال نئے ڈگ سکدے۔ آتے چھل کون کون چھل
سکدے؟

بابا! ایہ اینویں تھیندے ارہندے ہوسی۔ چھولی چھل ہئی ویندی ہوسی۔ جندڑی دی پڑی
نال اینویں ای تھیندے آیا ہوسی۔ کیا اینویں نہیں تھیندے آیا۔؟
پتر! میں اینویں کوئے نہ سوچیا ہا۔
مگر میڈا خیال اے۔ ایہ چھولی..... چھل..... پڑی..... ہانجھی پڑی ٹھلدی تاں
پئی اے۔

مگر کیڈے ویندی پئی اے؟
بابا! ہانجھی کالھ کیتی وے۔ کیڈے کیا ہوندے۔ پڑی آخر پار ای ویسی بیا
کیڈے.....

اوں ہوں! اینویں وی تھیندے ارہندے جو ہانجھی ساری رات و نجھ مریندے مگر

سویرے اُتھا ہیں کھڑیا بوندے چھوٹوں ٹریا بوندے۔

ہائیں! اسماں لہنویں نہ تھیوٹن ڈیسوں۔

اس چھوٹی کون ڈوڈھائی سال گزر گئیں ایندے لوڈے دھوڑے اہاں آندے

پہنیں۔ وچھوڑے دے پھٹ اُچاں ساوے ہن۔ نویاں او دھماں اُچاں پاڑاں چھوٹن دے

عمل وچ ہن۔ کھاوٹن پٹن والیاں جھیں تیکھے تیکھے گیت ڈیوٹن ایچ روڈھیاں ہویاں ہن۔

کاں وی رڑدے وڈن۔“

کیا ڈھے گئے۔ کیا بن گئے۔ کون گئے کون آئے۔ سٹ کچھ پڑائی تھی جلی اے

آتے ایندرا احساس وی ودھیک تھی گئے۔

ایہ اداسی آتے مایوسی اُنھیں لوکیں واسطے غالباً فطری ہوسی۔ جنیں پاکستان واسطے

جدوجہد کیتی ہئی آتے نسبتاً جذباتی ہووٹن نال اتجھے حالات وچ غیر حقیقت پسندانہ رویہ وی

رکھدے ہن لیکن ایہ دور بہر حال عارضی آتے مختصر ہا۔

اخوند احمد خان اہٹی تھکاوٹ دے باوجود منزل ڈوروں دواں ریہا آتے اوندے

بعد اوند لہتر منصور اخوند احمد خان دی پنگی (ورشہ) کول نال گھن تے منزل ڈوودھدا گیا۔

اس ناول دا آخری حصہ جتھاں قیام پاکستان دے وقت پیدا تھیوٹن والی صورت

حال کتوں گھبرائے ہوئے لوکیں دے جذبات دی عکاسی کریندے۔ اُتھاں اوینگر منصور

دے حوالے نال نویں نسل دی وطن نال محبت آتے اوندی ترقی واسطے نویں جذبیں دی

ترجمانی وی کریندے۔ آتے اس طرح ایہ ناول آزادی کتوں پہلے آتے بعد دے دور دی

عوامی جدوجہد اُمتلیں مایوسیں آتے عزائم دا سوبھا مرتع بن تے اسٹاڈے سامنے آندے۔

سراہیکی علاقہ اپنے مخصوص حدودار بعد دی وجہ کتوں پاکستان دا دل اے۔ کیوں جو

ایہ اوندے اُدھ وچ واقع اے۔ ایہا وجہ اے جو سراہیکی ادب وچ چھوٹی قومیں دیں اُمتلیں

آتے محرومیں دی ترجمانی ملدی اے۔

سرائیکی زبان، ادب آتے ثقافت دی کلی حیاتی دا انحصار جتھاں پاکستان دی بقا تے ہے اُتھاں چھوٹی قومیتیں دے اتحاد تے وی ہے۔ ات واسطے سرائیکی ادب مجموعی پاکستانی معاشرے دے نال اوندی جزیات دی نمائندگی وی کریندے۔ آتے اوندے پس منظر وچ بہر حال پاکستانی قومیتیں دے درمیان اتحادی خواہش کارفرما ہے۔

انگریزی بلوچستان وچ قبائلی نظام اپنے مخصوص مفادات واسطے جیڑھی شکل وچ قائم رکھیا او پاکستان دے قیام دے بعد وی جاری اے۔ جاگیرداری نظام وانگوں ایہ نظام وی غیر ہموار معاشرتی ترقی دا ہک بنیادی سبب ہے۔ ات واسطے بلوچستان دے بعض علاقے کوں ترقی دے مناسب مواقع نہیں مل سکے۔ جیندی وجہ کنوں کجھ لوکیں وچ شکایات پیدا تھیں۔ محمد اسماعیل احمدانی دا صدارتی ایوارڈ یافتہ سفر نامہ ”پیت دے پندھ“ وچ موسیٰ خان ہک انجھا کردار اے جیڑھا انھیں لوکیں دی ترجمانی کریندے جیڑھے ایہ سمجھن جو اسان مسلسل استحصال دا شکار ہوؤں۔

”موسیٰ خان دے اکھیں وچ لال ڈورے بنن جو اسان پہاڑ چایاں لوکاں دا مقدر سکھواں پتھراں نال سر بھٹن اے آتے انھیں داہاں ڈال تے وچوں روڑی کڈھن اے۔ ایہ اساڈا تے اسان اُنھاں داہاں ڈالیندے رہندوں۔ اسان لیوں نہ پو آدھ داساوا سو جھلا اے آتے نہ پچا دھی سرخ سویرا۔ اسان کہڑے ونجوں۔ اساڈا قبلہ کتھاں اے؟ میکوں اوندی روح روندی ہوئی، اکھیں ہلدیاں ہوئیاں تے دماغ ہڈکدا ہویا نظریا۔“

اپنے حقوق دے حصول دی جدوجہد وطن دی محبت، اوندے اتحاد آتے ترقی دی خواہش وچ کڈا ہن رکاوٹ نہیں بندی۔ ایہا وجہ اے جو پاکستانی عوام زنزیر دیں مختلف کڑیں وانگوں ہک پے نال گنڈھے ہوئے ہن۔

معروف شاعر رفعت عباس دی شاعری وچ ایندا اظہار ایں ملدے:

اسان ہک ڈو جھے کولھوں بھج تے کتھاں ونج سگدے نہیں

تھلاں دے وچ گم تھی دیندن تھلاں دے پر چھانویں

آزادی کنوں پہلے اساڈا معاشرہ ہک اتجھجا معاشرہ ہا جتھاں مسلمانیں نال ہندو وی آباد ہن۔ مختلف عقائد رسم رواج اساڈے معاشرے کوں ہک مخلوط معاشرہ بنا ڈتا ہا۔ انتقال آبادی دی وجہ نال مجموعی طور تے اتھاں ہک اتجھجا معاشرہ وجود وچ آیا۔ جیندیاں بنیاداں اسلامی عقائد آتے مقامی رسم رواج تے رکھیاں گیاں ہن، آتے اوندے مزاج کوں متعین کرن وچ اتھوں دے لوکیں دیں مزاج آتے عادتیں کوں وڈا دخل اے۔ جیندے وچ رواداری، انسان دوستی، جفاکشی، غیرت، ایثار آتے شوہر پرستی وغیرہ شامل ہن۔

سرائیکی ادب جتھاں عوام دیں خواہشیں، اُمگیں، جدوجہد، کامیابیں آتے ارمائیں کوں اپنا موضوع بنائے اتھاں اولوکیں دیں عادتیں آتے مزاج وغیرہ دی ترجمانی وی کریندے آتے ایں طرح سرائیکی ادب دا ڈوجھا رجحان اساڈے سامنے آندے۔ جیندے وچ پاکستانی معاشرتی زندگی دے مسائل نال لوکیں دیں دلچسپی اتے کردار دی عکاسی کیتی گئی اے۔

منیر احمد علوی دے ناول ”اہٹی رت جو پاٹی تھئی“ وچ خدا بخش دا کردار خلوص تے بھرپی دی شاندار مثال اے۔ او اپنے پیو دی وصیت تے جان نال عمل کرتے اپٹے چھوٹے بھرا غلام نبی تے شفقت دا ہتھ پھیریندے آتے اہٹی اولاد دا ونگوں پلیندے۔ او ہک محنتی تے جفاکش انسان اے آتے مشکل وقت وچ وی اہٹی غیرت دا سودا نہیں کریندا۔ ایں طرح ناول ”چھولیاں“ وچ نینگر منصور اپنے پیو اخوند احمد خان دی وصیت دے مطابق اوندے ورثے کوں سنبھلیندے ہوئیں اپنی منزل ڈورواں دواں رہندے۔ او ہک باشعور تے وفادار انسان اے جیرھا اپنے مقصد نال کڈا ہیں دھوکہ نہیں کریندا۔

ظفر لشاری دے ناول ”پہاج“ دی ہیروئن وی ہک جرأت مند خاتون اے جیڑھی مشکلات کنوں ہرگز نہیں گھبریندی۔ او خاندان دی عزت آبرو تے اپٹا سارا سکھ قربان کر ڈیندی اے۔ او انتہائی وفادار زوال اے۔ اتے شوہر پرستی دے جذبے نال سرشار

اٹنی ”سوکن“ دی وی نوکراٹی وانگوں خدمت کریندی اے۔ گھر کنوں کڈھ ڈتے و نچن دے باوجود اٹنی روزی خود کمدی اے اتے کہیں دے اگوں ہتھ نہیں در گھر بندی۔

ایہ اگرچہ سب افسانوی کردار ہن، مگر حقیقتاً اساڈے معاشرے دے نمائندے ہن۔ اہج وی عملاً اتجھے لوکیں دی کمی کئے نہیں جیڑھے اٹنی عزت تے قول اقرار دی پابندی تے جان قربان کرن واسطے تیار رہندن اتے اپنے مقصد واسطے وڈی کنوں وڈی قربانی ڈیندن۔ ماضی وچ یا شاید ہن تاں اساڈا معاشرہ زیادہ تر قبائلی تے جاگیر دارانہ ریہے چونکہ انھیں ڈوہیں معاشریں دا براہ راست اثر دیہات تے پوندے۔ ات واسطے اُنھوں دے معاشرے دی ترقی وچ وڈی رکاوٹ آندی اے۔ لوکیں دی اکثریت لٹ ہٹ داشکار تھی کراہیں اٹنی سماجی حیثیت و نچا بہندی اے۔ اتے جیڑھے اُنھیں دی محنت دا پھل اُنھیں دے ہتھ نہیں آندا۔ تاں زندگی بے معنی نظر آندی اے۔ اتے ایس بے معنویت دا ڈکھ اُنھیں واسطے سوہان روح ہن ویندے۔ رفعت عباس دی شاعری جیڑھی عام طور تے دیہات دے لوکیں دی زندگی دی عکاسی کریندی اے۔ ایس ڈکھ کوں ایس بیان کریندی اے:

پوری کھیڈ اچ ساڈا حصہ ایہو ہے بس رفعت
جیڑھے ویلھے بادشاہ آوے بتیاں سرتے جاؤں

ڈو ترائے قصے ڈو ترائے گاؤں یادتاں کر گھدے ہن
بے شک عمراں گزر گئی ہے ساڈی پڑچھ پدھیندیاں

آزادی کنوں پہلے مسلمانیں نال ڈو جھے مذہبیں دے لوک وی کافی تعداد وچ اِتھان آباد ہن جیندی وچہ کنوں رسم درواج دا تبادلہ تھیندا رہیا۔ اتے اہج وی اُنھیں دے اثرات پاکستانی معاشرے تے نظر آندن۔ جنھیں وچ اٹنی برادری وچ شادی دارواج، بچپن دی شادی، ڈوہیر جیڑھے یون دی رسم وٹوٹو وغیرہ شامل ہن۔

سرائیکی افسانوی ادب وچ انھیں معاشرتی برائیاں دے المناک نتائج کوں اکثر اوقات موضوع بنایا گئے۔ مسرت کلا نجوی، بتول رحمانی، صبیحہ قریشی، ظفر لشاری وغیرہ دے علاوہ کئی انھیں وی انھیں موضوعات تے اپڈیاں تخلیقات ہوں سوہنے اُتے مؤثر انداز وچ پیش کیتن۔

وہ سہ دی شادی تے بتول رحمانی دے کہ ڈرامے دا اقتباس پیش خدمت اے، جیندے وچ بہک شریف انفس نونہہ دیں مشکلیں دا ذکر اے۔ او ایہ مشکلاں ات واسطے سہندی پئی اے جو اوندے بدلے جیڑھی چھوہر دی شادی تھی او دیہات وچ نسبتاً غریب گھراٹے وچ حیاتی گزریندی پئی ہئی۔

وسایا: چھوڑا ماں کیرہاں خرمہ لائی پٹھے وے (زیونال) پہہ بھر جانی حال سٹا کیوں پئی گزردی اے۔

زیو: جیویں ڈہدے وے۔ دھکڑیں جو تھی پڑی۔ دھکی دیندی آں۔
س: کیڑھا پیڑی پڑی وچ ٹھنگ پیا کریندے۔ ہتھ دا چھالائے پٹھی آں۔
دل وی شودی ڈکھاری رہندی اے۔ تپڑا بھراتاں میڑی دھی کوں تتی روہی وچ ساڑی کھڑے۔ او برقاں پٹھی پیندی اے تال اُتھ کے۔

زیو! تہاڈا تال دل ایہو آدے جو اماں میڑے منہ دا گرا نہہ وی کھس گھنو۔ میں کیڑی خدمت پئی کریندی آں۔ خوش وی تھیو کڈا ہیں میڑے اُتے۔
وسایا: اچھی اچھی قسمت اماں! سکینہ کیڑھایا کارہندی اے۔ اُتھاں بہک مینے کیئے گئی اے۔

زیو: جے تیں اوندہ ولسی، ایہ اہو جتی میکیوں ڈکھا کر لسی۔ او اُتھاں بھانویں خوش پئی وسدی ہووے۔ میں وٹہ بھکتیندی پئی آں۔
س: ہا! تے کیوں نہ بھوہ گیں۔ میڑی دھی کوں چونڈھی پوسی تال بہک چک میں

وی پاگھنساں۔ توں کوئی اتوں لتھی نہیں۔

تعلیم عام تھیوٹ نال ہن رساں کجھ گھٹ تھیں دیاں ویندین، لیکن کوئی بے مسئلے پیدا تھی، گنہگار۔ جنھیں وچ بے روزگاری، رشوت وغیرہ شامل ہن۔ آج ہر پاکستانی دی ایہ خواہش اے جو معاشرے کوں انھیں بُرائیاں کونوں پاک کیتا ونجے۔ سرائیکی وسیب وچ ایہ خواہش دی ترجمانی کئی جاہ تے کیتی گئی اے۔ روزگار دا ہتھ نہ آوٹن یا اوکوں ونجا بہن حیاتی تے موت دا مسئلہ ہوندے۔ آج ایہ مسئلہ شہریں دے ناں نال دیہاتیں وچ وی عام تھی گئے۔ آتے معاشرتی بے چینی دا وڈا سبب بندا ویندیں۔

رفعت عباس ایں ڈکھ کوں ہک مہانے دی زبانی ایں بیان کریندے:

خستگی آتے پڑیاں چھک تے کون کبڑاں خوش رہندے

دل وی وڈے رہندے ہسے دل کوں پکا کرتے

سرائیکی دے طنزیہ مزاحیہ آتے انشائی ادب وچ انھیں مسئلے تے لکھیا گئے۔

انھیں لکھن والیں وچوں فاروق آتش، اسلم قریشی، ابن قیصر آتے کئی بے شامل ہن۔ انھیں اہٹی لکھتیں وچ انھیں مسائل تے عوامی احساسات دی چنگی نمائندگی کیتی اے۔

پاکستانی لوکیں وچ علم حاصل کرن دی اُمتگ ہوں زیادہ اے، لیکن دیہاتیں وچ

زمیندارہ نظام ایں راہ وچ وڈی رکاوٹ اے۔ آزادی دے بعد جزوی زرعی اصلاحات نال

دیہاتیں وچ کجھ بے زمین، جنہیں کوں زمیناں مل پیاں تاں انھیں دی مالی حالت کجھ چنگی تھی

گئی، آتے انھیں کوں کجھ بنیادی ضرورتاں میسر آ پیاں۔ اتے دیہاتیں وچ سکول کھلن نال

انھیں وچ ہالیں کوں پڑھاوٹن دی خواہش وی جاگی۔ منیر احمد علوی دا ناولٹ 'اٹنی رت جو

پاٹی تھی' ایں شوق دی عکاسی کریندے۔ خدا بخش تے غلام نبی ڈوبھرا ہن۔ انھیں دا بیو مرٹ

دیلھے اپنے وڈے پتر خدا بخش کوں وصیت کریندے جو او اپنے چھوٹے بھرا غلام نبی کوں پڑھا

کراہیں اوندے آتے خاندان واسطے خوشحالی دا سبب بناوے۔ خدا بخش اپنے بھرا غلام نبی کوں

پڑھن واسطے شہر بھجندے اے تے تعلیم دے ناں تے اوندے عیاشیں دے اخراجات ہوں
خلوص تے کوشش نال پورے کریندے تاکہ اووڈا آدمی بن سکے۔ اوندی این خواہش دا اظہار
ناولٹ دیں انھیں سطرین وچ ڈٹھاوے سکدے۔

”ہنالے دیاں چھٹیاں ڈومبے تھیاں ناں غلام نبی گھر آ گیا۔ خدا بخش آہڑ ساون
دی کڑکدی ڈھپ وچ کم کرے ہا۔ تے غلام نبی سب دی چھاں تلے کتاباں پڑھے ہا امان
شودی کھتی تلے واں پدھے ہاتے کھتی کون ہکلے ہا پٹھی خدا بخش تھک تے بھرانال وچ پیسے ہا
تے اوکوں آکھے ہا۔ زور دے پڑھ تے میکوں سٹا۔ کتاباں کیوں ہوندن۔ غلام نبی اُردو
کتاباں پڑھے ہا۔ انگریزی کتاباں پڑھے ہاتے خدا بخش مھنڈ مھنڈ پو دے ہا۔ خدا بخش
آکھے ہا جو مہڈا بھراوڈا آدمی اے۔ لوکیں کون آہدا ہا غلام نبی اٹھ کتابیں دا پڑھدا پئے۔“

دیہاتیں وچ عام طور تے عورتیں کون گھٹ پڑھایا ویندے۔ اے تے تعلیم کون
نوکری دا ذریعہ سمجھ تے معیوب تصور کیتا ویندے لیکن اہج ہر باشعور آدمی چنگی طرح نال
سمجھدے کہ جے تائیں عورتاں تعلیم حاصل نہ کریں پاکستانی معاشرہ نہ خوشحال تھی سکدے
نہ ترقی یافتہ۔ سرائیکی کہانی کاریں این موضوع تے کئی داری لکھیں۔ دلچسپ گالھ ایہ اے جو
اکثر خواتین اہٹی کہانیاں وچ ایہ کم کیتے۔ مسرت کلانجوی دا ڈرامہ ”گاٹھاں“ ہک موثر
لکھت اے۔ ایہ ڈرامہ زنانیاں دی تعلیم بارے نویں پڑاٹی نسل دی متضاد فکر کون ظاہر
کریندے۔ خاندانی اناکوں سینے نال لائے ہوئے ہڈھے ہوں دیر تائیں اہٹی ضد تے
قائم رہندن۔ لیکن آخر کار نویں نسل دیں جذبیں سامنے ہتھیار سٹ گھستیندن اے تے اہٹی
اولاد کون تعلیم ڈیواوٹ دا فیصلہ کر گھندن۔

سرائیکی ادب مجموعی طور تے جتھاں پورے پاکستانی معاشرتی حیاتی دی عکاسی
کریندے تے لوکیں دیاں اُمنگاں، جذبے، خوشیاں، کامیابیاں، ناکامیاں تے ارمانیاں نال
انھیں عاداتاں تے رسم و رواج دی وی ترجمانی کریندے۔ اُتھاں سرائیکی عوام دیاں

ضرورتاں تے مسائل کوں وی پیش کر بندے۔ ایہ سرائیکی ادب دا ہک طاقتور رجحان اے۔
میکوں ایں رجحان دے پس منظر کوں بیان کرن دی تھوڑی جہیں اجازت ڈیو۔

سرائیکی وچ لکھن والیں دی زیادہ تر تعداد چونکہ دیہات یا چھوٹے شہرین نال
تعلق رکھندی اے۔ ات واسطے سرائیکی ادب وچ دیہات خصوصاً سرائیکی وسیب دی
عکاسی نسبتاً زیادہ کیتی گئی اے۔ ماضی وچ خواجہ فرید دی شاعری ایندی روشن مثال رہی
اے۔ انھیں ہنٹی شاعری دیاں ساریاں علامتاں سرائیکی وسیب کوں گھدین۔ ایندے
علاوہ انھیں لیلیٰ مجنوں، شیریں فرہاد، گل و بلبل، سرو سنبل دی بجائے مقامی پرندیں، وٹیں
آتے رومانس دے حوالے نال گلچھ کیتی اے۔ انھیں دے بعد ایہ روایت وڈے توانائی
نال سرائیکی شاعری وچ موجود رہی ہے۔ نوین نسل وچوں نصر اللہ ناصر، عزیز شاہد، اقبال
سوکڑی، ارشاد تونسوی، عاشق بزدار، ممتاز حیدر، ڈاہر، اشوال، جہانگیر مخلص، ریاض عصمت،
رفعت عباس، حسین گوہر، جمشید کتھر، نذیر فیض دے علاوہ کئی ڈوجھے شاعریں ایں روایت کوں
مضبوط بنیاداں فراہم کیتن۔ نثر لکھن والیں وچوں غلام حسن حیدرانی، محمد اسماعیل احمدانی،
حفیظ خان، ظفر لاشاری، نذیر افقاری، مظہر نواز، اسلم عزیز درانی، کاشف بلوچ، تنول رحمانی،
اسلم انصاری، مسرت کلانچوی، بشری قریشی، اقبال حسن بھپلا وغیرہ ایں روایت کوں ہنٹی
لکھتیں دی بنیاد بٹایا۔ اہج ایہ روایت سرائیکی زبان ادب تے تہذیب ثقافت دے علاوہ
سرائیکی علاقے دی ترقی دی خواہش نال سرائیکی توہمی تشخص دی ہک تحریک دی شکل اختیار
کر بندی ویدی اے آتے نوین لکھن والے زیادہ تر ایں حوالے نال اپنیاں تخلیقات پیش
کر بندے ہئین۔

ایں تحریک خصوصی طور تے مقبولیت پچھلے ویہہ پچھوی سالیں وچ حاصل کیتی اے
۔ ایندے پس منظر وچ جتھاں ایں احساس تے شعور کوں دخل اے جوڈ وچھے زبانیں تے
ثقافتیں دا گوں سرائیکی زبان و ادب تے ثقافت کوں ترقی کرنی چاہیے۔ اتھاں نوجوانیں

کوں درپیش بے روزگاری دامسلہ وی ہے۔

پنجاب دے ترقی یافتہ علاقیں وچوں آئے ہوئے لوکیں داسرائیکی علاقے وچ زمینیں تے ملازمتیں دا حصول ایں تحریک واسطے ”انڈی مارن“ داکم کیتے۔ اے تے نوین نسل اپنے حقوق دے تحفظ واسطے سرائیکی قومیتی تشخص کوں اہگوں تے دوہیندی پئی اے۔ لیکن ایندے نال ایں حقیقت دا وی کوئی انکار نہیں کر سگدا جو ایں تحریک وچ شاوہنزم دی کوئی جھلک نظر نہیں آندی۔

محمد اسماعیل احمدائی داسفرنامہ ”پیت دے پنہدھ“ ایں شعور دے ارتقاء وچ بک بنیادی حیثیت رکھدے۔ اوندے مطالعے نال ایہ حقیقت بخوبی اساڈے سامنے آندی اے جو سرائیکی لوکیں وچ ایہ شعور ہوں متوازن تے صحت منداے۔

”اساڈے لیوں آنا دے مرکزی نقطے دے باہروں پہلا دائرہ سرائیکی زبان تے سرائیکی ثقافت دے علاقے دا ہے جیندے نال مادر وطن، اُردو، مشرقیت، فارسی، اسلامیات اتے عربی اے۔“

سرائیکی قومیتی شعور دی بنیاد وچ آہوں دے لوکیں دیں ڈو خواہشیں کوں بنیادی حیثیت حاصل اے۔ بک اپنے علاقے دی محبت اے ڈو جھامقامی مسئلے دے حل دی خواہش۔ خواجہ فرید کنوں گھن تے موجودہ دور دے ہر شاعر اپنے علاقے کوں مرکزی حیثیت ڈتی اے۔ آنجھی شاعری وچ سرائیکی دھرتی دھرتی ساری رسمیں روایتیں نال جیندی جاگدی نظر دی اے۔ اپنے علاقے دی محبت دا اظہار نویں نسل دے بک شاعر ممتاز حیدر ڈاہر دے کلام وچ ایں نظر آندے۔

میں شعر لکھاں دھٹوالیں تے
یاوتی وستی چردے اپنے لہوئیں تے
کنواریاں فصلاں نسرٹن وٹلیھے

میڈے ساہواں دی ڈھپ منگدین
میں اہٹی مٹی کولھوں

جیوں دے سو بھ چاری رہنداں

میڈیاں سوچاں

کچی فصلاں دی خوشبودا تر کہ ہن

درختیں تے ساؤل دی تا نگھ اج

گیت اکھیندے کھھی میڈے سنگتی ہن

سرائیکی وسیب نال اہٹی محبت دے اظہار دے علاوہ ہوں سارے شاعریں تے
ادبیتیں اتھوں دے مسائل کوں وی لفظیں دی زبان ڈتی اے آتے این طرح عوام دیں
اہنگیں خواہشیں تے محرومیں دی عکاسی کیتی اے۔ عزیز شاہد آہدے:

اساں این دھرتی دے واسی جیندا سینہ سونا

مالا مال خزانے کولھوں ساڈا کونہ کونہ

پر اساں سیت سئے جو من دریا تے پیاسے

ساڈی این گلدا می تے خود سندھ کریندا ہاسے

ساڈیاں نسلاں سنداں چا کے دفتر دفتر زلن

پر ساڈی کہیں دستک تے مقسوم دے ذر نہ کھلن

سرائیکی شاعری نال سرائیکی نثر وچ وی این شعور دی عکاسی کیتی گئی اے۔
افسانیں وچ: بنت احمد اٹی دا افسانہ ”ڈسکو ڈانس“ ولی محمد انجم دا ”سندھو“ انشائیں وچ نذیر
لغاری دا ”اساں سرائیکی ہوں“ ابن قیصر دا ”ہسپتال“ آتے مزاح وچ فاروق آتش دا
”آخر کبہہ تاہیں“ دے علاوہ ہیاں وی کئی لکھتاں قومی شعور دی ترجمانی کریندن۔
تقدیری آتے تحقیقی مضامین وچ عام طور تے اہٹی شناخت واسطے ماضی وچ

جھاتی پاؤں دی زیادہ کوشش کھیتی، گئی اے اے سرائیکی معاشرہ دیں خوہیں کوں نمایاں کرن
تے اپنے تشخص کوں منواون تے زور ڈتا گئے۔ ایں رجحان دی نمائندگی عام طور تے غلامی
بہاول پوری، ڈاکٹر مہر عبدالحق، دلشاد کلاںچوی، قدا حسین گاڈی، مجاہد جتوئی، احسن واگھا، صدیق
طاہر، پروفیسر شوکت مغل، ڈاکٹر طاہر تونسوی، جاوید احسن خان اے محمد اعظم فریدی دی لکھتیں
دج ملدے۔

قیام پاکستان کوں بہوں بعد تائیں سرائیکی شاعری اہٹی فکر آتے مزاج دے
اعتبار نال پرائے راہ تے ٹردی رہی۔ روایتی عشقیہ نظمیں، مرعبے، اصلاحی منظومات اپنے طور
تے معاشرتی زندگی دی عکاسی کریندیاں رہیاں آتے بعض دفعہ ایہ عکاسی اتلا بھر پور ہوندی
ہئی جو امام حسین رضی اللہ عنہ دے مرثیہ دج وی پاکستانی معاشرہ آہٹیں ساریں صفتیں نال
موجود رہندا ہا۔

سرائیکی نثر بہوں بعد دج سامنے آئی اے کیوں جو اشاعت دا نظام نہ ہووون دی
وجہ نال لکھاری دل تروڑ پھندے ہن۔ یا وقت لکھ لکھ تے الماریں دج سمھیندے رہندے
ہن جینکوں بعد دج سۆی چٹ کر ویندی ہئی۔ 1964ء دج سرائیکی ماہنامہ ”اختر“ ملتان
دے اجرا نال نثر حیرت انگیز طور تے مختلف اصناف دے نال ساڈے سامنے آ گئی۔
جیندے دج افسانوی ادب کوں مرکزی حیثیت حاصل رہی۔ تنقید آتے تخلیق نال انشائیہ
آتے طنز مزاح لکھن دا رواج بہوں جلدی پئے گیا۔ افسانوی ادب دج رومانوی کہانیاں دی
تعداد نسبتاً زیادہ رہی لیکن اصلاحی آتے مقصدی ادب دی تخلیق تھیندا رہیا۔ البتہ سب کونوں
زیادہ قابل ذکر گالھ ایہ ہے جو ساریں افسانوی ادب دج کردار، ماحول، رسم رواج لوکیں
دیں عادتیں دا اظہار پاکستانی معاشرے دی عکاسی کریندا رہیا حتی کہ ممتاز حیدر ڈاہر اپنے
سفر نامہ بھارت ”پکھی واس“ دج وی پاکستانی معاشرتی زندگی کونوں کھائیں نہیں ٹردا۔
آزادی کونوں بعد تخلیق تھیون والے سرائیکی ادب دا اگر مجموعی طور تے جائزہ

گھداونجے تاں ایندے اُتے کہیں وی ہی ڈو جھی زبان دے ادب دی نسبت اُردو ادب دے ہوں گہرے اثرات ملدن۔ شاعری اُتے نثر ڈو ہیں وچ رائج نویاں صنفیاں مثلاً ناول، افسانہ، ڈرامہ، انشائیہ، طنز مزاح، آزاد نظم اُتے نثری نظام اُردو ادب دے راہ کنوں رواج پاتے۔ ایندے علاوہ ہوں سارے نویں خیالات اُتے نظریات وی اُردو ادب دے حوالے نال سرائیکی ادب وچ رائج تھیں۔ جنھیں وچ ”وجودیت“ بارے فکر خصوصی طور تے قابل ذکر اے۔ اُردو ادب دی پیروی وچ علامتی نظمیں اُتے افسانیاں نال تجریدی کہانیاں وی لکھن دیاں کوششاں کیتیاں، گھنیں۔ مگر حقیقت ایہ اے جو ایہ سرائیکی ادب دے مزاج نال کوئی مناسبت نہ رکھدیاں ہن۔ جیندی وجہ کنوں کئی ڈو نہیں اندر آکھیں کنوں اوڈھرتھی پکیاں۔ ایں سلسلے وچ کجھ کہانیاں عامر فہیم اُتے سجاد حیدر پرویز وی تخلیق کجین۔ لیکن انھیں نویں لکھن والیں وچ کوئی تحریک پیدا نہیں کیتی۔ اُتے ایں طرح بک واری ایہ گلھ وی سامنے آگئی اے۔ جو معاشرتی روایات کنوں ٹرٹ کراہیں سرائیکی وچ تخلیق کیتی وئٹن والی کوئی تحریر جیندی نہیں رہ سکدی۔ جے تیں آزادی دے بعد تخلیق تھیون والے سرائیکی ادب وچ نمایاں تھیون والے رجحانات دا تعلق اے۔ تاں جیویں جو پچھلیں سطریں وچ لکھیا گئے او واضح طور تے تر اے ہن۔ جنھیں دے ذریعے عوامی احساسات، خواہشات، خوشیں ڈو کھیں، کامیابیں اُتے ناکامیں دی عکاسی کیتی گئی اے۔ یا ڈو جھے لفظیں وچ پاکستانی معاشرتی زندگی دی ترجمانی کیتی گئی اے۔ انھیں رجحانات وچوں سب کنوں پہلا رجحان قومی یکجہتی اُتے وطن دوستی دا اے جیندے وچ پاکستان دے حصول اُتے بقاء واسطے کوشش اُتے مختلف قومیتیں دے مسائل دا ذکر ملدے۔ سرائیکی ادب خواہ نظم دی صورت وچ ہووے یا نثر دی شکل وچ، ایہہ رجحان اتلا عام اے جو ہر تخلیق کار کیں ملدے۔

سرائیکی ادب دا ڈو جھا نمایاں رجحان پاکستانی معاشرتی زندگی دیں خوہیں اُتے کمزوریں دی عکاسی اے۔ معاشرتی خوہیں دی تعریف نال خرابیں دے خاتمے واسطے عوامی

خواہشیں کوں سرانیکسی ادب وچ اظہار دکانی موقع ملیے۔ سرانیکسی نثری ادب دا زیادہ تر حصہ ایں رجحان دی نمائندگی کریندے۔ جیندے وچ افسانوی ادب کوں مرکزی حیثیت حاصل اے۔ سرانیکسی ادبیں اہٹی تخلیقات دے ذریعے پاکستانی معاشرتی زندگی دین خرابی کوں پاڑوں پٹ سٹن واسطے تے معاشرے کوں خوشحال تے ترقی یافتہ بناون واسطے سہانے خواب وی ڈھن۔

سرانیکسی ادب دا ترجمہ نمایاں رجحان سرانیکسی زبان، ادب آتے تہذیب، ثقافت دی ترقی تے احیاء رجحان اے آتے اہ کل ایکوں سرانیکسی توہیتی سچا دا ناں ڈتا ویندا پئے۔ ایہ سرانیکسی ادب وچ تقریباً نوں رجحان اے جینکوں زیادہ تر نو جوان اہل قلم اہگوں تے گھدی آندن۔ ایں سلسلے وچ سرانیکسی ادب دا کردار خاصا اہم ریے تے ایندے بعد تحقیقی آتے تنقیدی مضمونیں دے ذریعے وی ایں شعور کوں پکا کرن دی کوشش کیتی ویندی پئی اے۔

سرانیکسی ادب دے مجموعی مطالعے نال اطمینان دی جیڑھی گالھ سامنے آندی اے او ایہ ہے جو جیڑھلے سرانیکسی ادب خصوصاً نثر اپنے سفر دا منڈھ پدھاتاں او بالکل ٹھیک سمت وچ ہا آتے اوں فوری طور تے اپنے آپ کوں عوامی خواہش آتے پاکستانی معاشرے نال جوڑ گھدا۔ ایہا جہ اے جو اہچ پورے سرانیکسی ادب وچ پاکستانی سوسائٹی اہٹیں ساریں خوہیں تے خامیں سمیت جیندی جاگدی شکل وچ موجود اے۔ آتے پاکستانی عوام اپنے سارے ڈکھیں تے سکھیں نال اوندے وچ ٹردے پھر دے نظر آندن۔ مہڈا خیال اے جیکر کہیں غیر ملکی کوں جیڑھا پاکستانی معاشرہ دے خدو خال کنوں واقف ہووے سرانیکسی ادب دے مطالعے دا موقع ملے تاں او بے ساختہ پول پوسی ایہ تاں پاکستان اے۔

داستان سیف الملوک و انفسیاتی پس منظر

داستان سیف الملوک تے کم کریندیں ہونیں میکوں ہمیشہ لوکیں دے ایں سوال و اسامٹا کرٹاپے جو آیا ایہ داستان سچی اے یا کوڑی۔ ایندے جواب وچ چیز ہلے میں ایہ آہداں جو ایہ ہک فرضی کہانی اے کیوں جو ایندے وچ پریں آتے دہیں دے غیر حقیقی وجود کوں وی تسلیم کیا گئے تاں او میکوں کاغان وچ جھیل سیف الملوک بلوچستان وچ سیف الملوک دے محل آتے سندھ وچ سیف الملوک آتے بدیع الجمال دین مہینہ قبریں دا حوالہ ڈیندن۔

میکوں اعتراف اے جو میں انھیں وچوں ہوں گھٹ دی تشفی کر سگد ان۔ انھیں کوں ایہ گالھ سمجھ نہیں آندی جو اکثر لوک داستاناں عوام دین خواہشیں آتے تمنائیں دی تسکین دا اظہار ہوندین آتے ایہا صورت ایں داستان دی وی ہے آتے جے تاں ایںدے نال وابستہ واقعات آتے کرداریں دے نشانات یا آثار دا تعلق اے تاں او دی عوام دی ایں خواہش و انفسیاتی اظہار ہن۔ جیندے وچ او اپنے پسندیدہ آتے بعض غیر حقیقی کرداریں کوں وی لباس مجاز وچ ڈیکھن دی خواہش رکھدن۔ است واسطے جیڑا ہے جیڑا ہے علاقے وچ دی کوئی وی کوڑی سچی داستان مشہور رہی اے۔ اُتھاں عام طور تے اوندے کرداریں دے کجھ

نہ کچھ نشان وی بنی گئیں۔ جیڑھے یقینی طور تے خود ساختہ ہوندن۔

داستان سیف الملوک بارے عام طور تے لوکیں دارویہ ڈو طرح داریے۔ ہک اولوک بن جیڑھے اینکوں سچی آتے حقیقی داستان سمجھدن۔ او سیف الملوک دی بدیع الجمال نال شادی تے یقین رکھدن۔ چڈاں جو ایندے نال کچھ لوکیں دا ایہ وی خیال ریے جو بنیادی طور تے ایہ ہک علامتی کہانی اے۔ سر ایکی مثنوی سیف الملوک لطف علی کون کچھ عرصہ پہلے تائیں کئی ہڈھے وڈے اینکوں تصوف دی ہک کتاب سمجھدے ہن۔ خواجہ فرید وی جیڑھے ہلے سلوک دیاں منزلاں طے کریندے پئے ہن تاں اوروزانہ ڈو ڈو گھنٹے لاتے ایندا ہک ہک بند زبانی یاد کریندے ہن۔ پراٹے صوفی لوکیں دا خیال ہا جو علامتی طور تے شہزادہ سیف الملوک ہک سالک اے آتے ایہ پوری داستان ہک سالک دے مختلف مراحل دی کہانی اے۔ ایندے وچ شہزادے کون جیڑھیاں مشکلات پیش آدن او بالکل اوہے مشکلات ہن جیڑھیاں سلوک دے مرحلے وچ کہیں سالک کون پیش آسکدن۔ پنجابی زبان دے مشہور شاعر میاں محمد بخش باقاعدہ نکتہ نظر دے تحت داستان سیف الملوک تحریر کیتی اے آتے ات واسطے اونداناں ”سفر العشق“ رکھے۔

مختلف داستانیں وچ دیکھیں آتے انسانیں دے درمیان جنگیں دا ذکر اے، نفسیاتی حوالیں نال ایندا مطالعہ وی ہوں دلچسپ ہوندے۔ داستان سیف الملوک وچ وی ایسی جنگ اسٹوری دلچسپی دا سبب اے۔ او سارے حضرات جیڑھے ایس داستان کون تصوف دے حوالے نال ڈھدن انھیں دے نزدیک ایہ لڑائی سالک کون اوں ویلھے پیش آندی اے جیڑھے او اپنے محبوب حقیقی (داستان سیف الملوک دے حوالے نال بدیع الجمال) تائیں رسائی حاصل کرن والا ہوندے۔ آتے جنات، شیاطین (یاد یہہ) اوندی راہ وچ روڑے اٹکیندن لیکن ایندے برخلاف بعض اہل علم دے نزدیک ایہ کشمکش سماجی حوالے نال ڈیکھنی چاہیدی اے۔

سلیم خان گئی دے نزدیک ایہ لڑائی ظالم و مظلوم آتے سرمایہ دار تے مزدوری کشمکش دی روشنی وچ بہر طور کجھی وٹھ سگدی اے۔ لیکن حقیقت ایہ ہے جو ایں داستان دی تعبیر تصوف یا سماجی حوالے نال کیتی ونجے یا سچے واقعات دے طور تے ایٹکوں نیا ونجے۔ ڈوہیں حلقیں ایٹکوں ایٹھی خواہشات یا نظریاتی تعصبات دی روشنی وچ پرکھیے۔ چڈاں جو حقیقت ایہ ہے جو ایہ داستان نہ کہیں سچے واقعے تے مبنی اے آتے نہ کہیں صوفی دے مراحل سلوک دے واقعات دی عکاس اے بلکہ سدھی سادگی کالجھ ایہ اے جو ایہ خود ساختہ لوک داستان ڈوہیں لوک داستانیں وانگوں عام انسانیں دیں خواہشات تمنائیں آتے اجتماعی لاشعور وچ دھتکارے ہوئے خیالات دا ہک سوہنا اظہار اے۔

چونکہ ایں داستان دا تعلق جاگیر دارانہ سماج نال اے ات واسطے جاگیر دارانہ سماج دی پیداوار ڈوہیں لوک داستانیں وانگوں ایند امرکزی کردار دی ہک شہزادہ اے آتے جیویں جو ادب دا قاری چاٹدے جو جاگیر دارانہ سماج وچ زیادہ تر اولوک داستانیں مقبول تھیندیں جیند انجام المیہ ہا لیکن ایندے برخلاف ایں داستان دا انجام المیہ کئے نہیں۔ مگر ایندے باوجود ایہ کافی مقبول رہی اے۔ ایندی وجہ صرف اتلاکے نہیں جو اپنے ”ہیروز“ دی کامیابی لوکیں واسطے خوشی دا سبب اے۔ بلکہ حقیقت ایہ ہے جو ایں داستان دے اہم کردار پری بدلیج الجھال آتے اوند ا حصول عوام دے لاشعور وچ دی ہوئی ہک نا آسودہ خواہش دا زبردست اظہار اے۔

جیویں جو ایہ تقریباً طے اے جو حسن انسانی زندگی دی سبھ کنوں اہم قدر اے تے ایندے نال محبت دا جذبہ فطری اے لیکن حسن کڈاہیں تجربیدی شکل وچ عام آدمی واسطے قابل قبول نہیں رہیا۔ ات واسطے او اوٹکوں مجسم شکل وچ ڈیکھن چاہندے۔ لیکن چونکہ او ہمہ پہلو مثالی آتے مکمل صورت وچ کڈاہیں انسانی وجود وچ نظر نہیں آیا۔ ات واسطے انسان نے مکمل طور تے حسین باوفا آتے غیر فانی پریں دے تصور کوں جنم ڈتے آتے اول تائیں

رسائی دراصل انسان دی حسن تائیں رسائی دے مترادف سمجھی گئی۔ ایہا وجہ اے جو جیڑو ہلے سیف الملوک پری تے دسترس حاصل کر گھندے تاں قاری (انسان) دیں کئی نا آسودہ تمنائیں کوں تسکین میسر آویندی اے۔

ایں کہانی دے مصنفین (ظاہر اے وقت دے نال نال ایں کہانی دا کوئی ہک مصنف نہ ریہا ہوسی) شہزادے کوں مرکزی کردار بنا کر اہیں اوں دور دے لوکیں دیں اُمتگیں اُتے خواہشات دے اظہار واسطے ہک فطری اُتے قدرتی تخلیقی رویہ اپناتے۔ کیوں جو ماضی وچ شہزادے ای لوکیں دی توجہ دا مرکز ہوندے ہن اُتے انھیں دے وجود وچ لوک اپنا نکلن ڈیہدے ہن۔ ات واسطے جیڑو ہلے ایں داستان دے شہزادے دیں خواہشیں دی تسکین تھیندی اے تاں اصل وچ ڈوجھی صورت وچ لوکیں کوں اپنی خواہشات دی تسکین نظر آندی اے۔

پریں (حسن مجسم) تے دسترس چونکہ لوکیں دے وس دی گالھہ کاٹنا ہی۔ ات واسطے ایں بارے وچ انھیں ایہ نظریہ بنا گھد اہا جو ایندے واسطے سخت مشکلات، مصائب اُتے جدوجہد واسطے کرنا پوسی اُتے شردیں قوتیں (جینکوں او دیہہ یا جن دی شکل وچ ڈہدے ہن) نال نبرد آزما تھیوٹا پوسی۔ جیڑو ہلے ایں داستان دا ہیر و مشکل اُتے جنگی منازل دوں لنگدھے تاں لوکیں کوں اپنے نظریے دی مدافعت تے یقین آویندے۔ اگر اینویں نہ تھیوے ہا تاں قاری دی کڑاہیں نفسیاتی تسکین نہ تھیوے ہا اُتے او ایں داستان وچ اپنی خواہشات دی نفسیاتی تسلی نہ پاتے ایں کہانی کوں مسترد کر ڈیوں ہا۔ اُتے ایہ قصہ ہمیشہ واسطے گوشہ گنہامی وچ وچ پوے ہا۔ میڈے نزدیک ایں داستان وچ شہزادہ پری اُتے پری دے حصول دے ذریعے مسرت (جیرہا حیات انسانی واسطے مطہر نظر اے) تیں رسائی داستانی نکونیں دے ترائے اُتھے ضلع ہن۔ جنھیں وچ قاری دے نال اوندی زندگی دیاں ڈوبیا دی قدراں حسن اُتے مسرت دے حصول کوں ایں لازم کر ڈتا گئے جو انھیں نال کہیں

طرح علیحدگی ممکن کئے نہیں آتے اس طرح انسان یا مثنوی سیف الملوک دا قاری شہزادے دی شکل وچ ہمیشہ واسطے نہیں پڑو قدریں کوں خواب و خیال یا داستان دی دنیا تائیں ضرور حاصل کر گھنڈے۔ جیندے واسطے او صدیں کوں تڑپدا دے آتے ایہ نفسیاتی تسکین ای بیی بنیادی طور تے ایں داستان دی مقبولیت دا سبب اے جیڑھی دنیا دے اکثر ممالک وچ اینکوں صدیوں کوں حاصل رہی اے۔ تاہم سرائیکی وچ لطف علی دا زور کلام اینکوں مزید مقبول بناوٹ وچ وی اپنا اہم کردار ادا کیئے۔

***

سرائیکی شاعری وچ ہندوئیں دا حصہ

پاکستان دے قیام کنوں پہلے سرائیکی وسیب دے ہندوہٹی ماہولی سرائیکی دی ترقی وچ باقاعدگی نال حصہ گھن دے رہ گھئیں۔ انہیں سرائیکی نظم نثر وچ باقاعدہ تخلیقی کم کیتے آتے کتاباں چھپوائیں مگر افسوس ایہ اے جو پاکستان دے بٹن دے بعد کہیں اہل قلم دی سنجیدگی نال انھیں دے کم دا جائزہ نہیں گھدا بلکہ بعض لوکیں شعوری طور تے انھیں دے تخلیقی کم کول نظر انداز کیتے۔ حالانکہ ایہ وی سرائیکی ادب دا ہک اہم باب ہا، جینکوں ضرور لکھٹا چاہیدا ہا۔ میں ایس سلسلے وچ بسم اللہ کیتی ہم۔ امیدے ضرور کوئی صاحب تحقیق زیادہ محنت نال ایس کم کول اہوں تے فریسی۔

دمودر داس کول اہج عام طور تے پنجابی دا شاعر آکھیا ویندے لیکن کیفی چامپوری اینکوں سرائیکی شاعر آکھیے۔ حقیقتاً دمودر دی زبان ہنسی وی سرائیکی۔ کیوں جو او پنجابی کنوں قطعاً مختلف اے۔

دمودر جھنگ دارنٹ والا ہا اوں ہیرا رانجھا دے رومان کول نظم کیتے آتے ایہ لکھینے جو ایہ واقعہ اوندے سامنے گزریے۔ محققین کول اوندے ایس بیان نال اختلاف اے۔ دمودر دا زمانہ اکبر دادور ہا، جڈاں جو ہیرا رانجھا دا تعلق اوڈھی پیر پٹنالا اے۔ دمودر انصونہ کلام ملاحظہ ہووے:

ہیر دے من وچ رانجھا ڈے سے حال نہ چاٹے کوئی
رانجھا رانجھا میں کینکوں آکھاں آپے رانجھن ہوئی

رانجھا ہیر تے ہیر رنجیٹی رتی فرق نہ کوئی

آکھ دمور بہار عشق دوئی جان سکوی

کینی جام پوری اہٹی کتاب ”سرائیکی شاعری“ وچ سرائیکی دے ہک پڑاٹے ہندو شاعر پیارے لعل داڈ کرکیتے۔ پیارے لعل دے بزرگ کرناں کنوں ہجرت کرتے جام پور آن آباد تھئے ہن۔ پیارے لعل فارسی تے سرائیکی وچ شاعری کریندا ہا۔ اوں سرائیکی وچ ہک مثنوی سراپ (بدعا) دے ناں نال لکھی ہئی۔ جیڑھی بے حد پسند کیتی گئی ہئی۔ ایس مثنوی وچ شاعر ہر واقعے کوں نویں۔ خروج نظم کیتے۔ رام چند جی دی تخت نشینی دا حال سؤ:

دیپ جلائے ہر نر ناری	جگ مگ جگ مگ دھرتی ساری
دھرتی تے آکاش دی جوتی	تارے تارے موتی موتی
پر جا گیت خوشی دے گا دے	رابعہ دسرتھ انگ نہ ماوے
رام دے سرتے مکٹ رنگیلا	پھمن پھردا چھیل چھیلا
سیتا گھونگھٹ وچ مسکا دے	وچ رنواس دے پیلاں پاوے
ہوئی اجودھیا نار نویلی	جیویں سینگیاں وچ سہیلی
کیکٹی ولس وٹائے میلے	اوندے گھر وچ کر انویلے
رووے دھاڑے تے گرلاوے	بھرت کوں رابعہ کوں بٹاوے

پیارے لعل ایہ مثنوی 1784 بکری سمت وچ لکھی ہائی۔ ایہ شاہجہان بادشاہ داسمہ ہا۔ جام پور دا ہک بیا ہندو شاعر رام نعمتی وی تھی گزریے۔ جیڑھا پیارے لعل دا پڑ پوتر ہا۔ ایہ وی سرائیکی دا شاعر ہا۔ ایندا وی ڈھیر کلام بزل گئے۔ البتہ کینی جام پوری ایندے ڈے شعر درج کیتن۔

کنہی تے ہر وٹوا نیڑے لگی ڈھا

ساتھی پیڈے لڈسدا ہاٹے توں کیوں بے پروا

ہنچرا تھیا پڑاٹا ، پکھی تھیا اُداس

جئیں گھر موجاں مانزیاں نکلن نہ ہندے رات

نعمتی ”کرشن سداماں“ دے ناں نال ہک مثنوی وی لکھی ہئی جیندا اُردو منظوم
ترجمہ کئی جام پوری کیتا ہا۔ نعمتی اہٹی ایہ مثنوی چھپو اُن چاہندے من مگر پاکستان دے قیام
دی وجہ کنوں او ہندوستان چلے گئے۔

سرائیکی وچ من موہن دے ناں دے ہک شاعر دی نظم ”پیہ“ ملدی اے۔
جیڑھی اُچ وی کئی لوکیں کوں یاد اے۔ ”من موہن“ غالباً ملتان دے علاقے دارہنٹ والا ہا۔
ایندے علاوہ اوندے بے حالات نہیں ملدے۔ نمونہ کلام ملاحظہ ہووے:

پیہ کیتے سکتے بھائی شام سویرے کرن لڑائی

کاتیاں پھر دے تیز کلائی ڈاڈھے شر گھویندے پیہ

سبھ کجھ کر ڈکھلیندے پیہ

پیہ ہے انسان دی شان پیہ نال سڈیندن خان

چوہدری لکھی سیٹھ دیوان ماٹ گمان ودھیندے پیہ

سبھ کجھ کر ڈکھلیندے پیہ

دولت جیندے کول زیادی پٹھا ہووے عمرہ کھادی

نینگر نال کریندے شادی پڈھڑیاں کوں پریندے پیہ

سبھ کجھ کر ڈکھلیندے پیہ

پیہ کیتے نکلے ہال رونون رت وںچاؤن مال

ڈپو پیہ تھیون نہال روندیاں کوں کھلیندے پیہ

سبھ کجھ کر ڈکھلیندے پیہ

شباب للت علی پور دے علاوے دارہنٹ والا ہا۔ پاکستان بٹن دے بعد بھارت

چلیا گیا۔ تعلیم ایم اے ہی۔ ات واسطے بھارت وچ محکمہ اطلاعات دے اعلیٰ عہدے تے ریہے۔ میڈے نال اوندی سرائیکی وچ خط و کتابت رہی۔ آج کل اُتھاں اُردو وچ شاعری کریندے۔ لیکن کڈا ہیں کڈا ہیں سرائیکی وچ وی شعر اُہدے۔ ماہنامہ ”اختر“ ملتان وچ اوندی ہک سرائیکی غزل چھپی ہی۔ جیندے ترانے شعر پیش خدمت ہن:

آپے جو مہربان او زہرہ جمال ہے ایہ وی ضرور کوئی زمانے دی چال ہے
 ڈیند رات میڈی راکھی کریندی ہے مفلسی شادی کون میں نمائے دا کڈا خیال ہے
 ہے ایندے وچ گدھی ہوئی رت مزوردی بگلاں تے شاہوکار دے جیڑھاں گال ہے
 شاعری دے علاوہ ہندو اہل قلم سرائیکی نثر وی لکھدے رہے کہیں۔ کافی عرصے پہلے سرائیکی نثر وچ ہک ہندو اہل قلم دی چھپی ہوئی ہک کتاب میڈی نظر توں پلک لابریری باغ لائیکے خان ملتان وچ گزری ہی۔ جیڑھی سرائیکی زبان اتے اکھاٹیں بارے ہی۔ ایندے علاوہ نعمت رام نعمتی نے بھگوت گیتا دا سرائیکی نثر وچ ترجمہ کیا ہا۔ افسوس اے جو اساں کنیں نمونے دے طور تے وی اس ترجمے دا کوئی ٹوٹ کائنی۔ بھگت داس تبسم علی پور دا ہک سرائیکی لکھاری ہا۔ اوندی خواجہ فرید بارے ہک تفصیلی مضمون ”وادی پنجند دا عظیم شاعر“ ماہنامہ اختر ملتان وچ چھپیا ہا۔ گریرین لہندا زبان بارے یا اوں دور دے بے انگریز اہل قلم یا مشنریں سرائیکی بارے جیڑھاں کم کیتے اوندے وچ ہوں سارے ہندو اہل قلم وی مدد کیتی۔ جیندے ذکر گریرین دی معروف تصنیف لنگوسٹک سروے آف انڈیا تے ڈو جھیں کتابیں وچ ملدے۔

انھیں دے علاوہ یقیناً ہوں سارے بے ہندو اہل قلم وی سرائیکی وچ تخلیقی کم کریندے رہ گئے ہوں۔ جیڑھاں آج نہیں ملدا۔ مگر ہوں سارے ناں پڑانے لوکیں کوں یاد ہن۔ جنھیں وچوں تلسی داس پرشاد (چاچڑاں) پیارا مل پردیسی (چاچڑاں) لعل چند محروم (علی پور) پریم ناتھ پریم (چاچڑاں) دھرم داس (ملتان) چندر بھان مست (ملتان) اتے طوطا رام طوطا (کوٹ طاہر) قابل ذکر ہن۔ لیکن ارمان ایہ ہے جو کافی کوشش دے باوجود میں انھیں دے کلام تیں پہنچ نہیں کر سکیا۔ البتہ ہندوستان چلیے و نجرن دے باوجود کجھ ہندو

شاعر سرانیکی وچ لکھدے رہن۔ جیویں جو پچھوں شباب للت داؤ کرائے۔ انھیں وچوں کجھ دا کم حال وچ سامنے آئے۔ ایہ کم سائیں جگدیش بڑا دے حوالے نال اسان تائیں پہنچے۔ انھیں سرانیکی انٹرنیشنل دے نال نال سرانیکی وچ ہک رسالہ جاری کیتا۔ جیندے وچ کجھ ہندو شاعریں دا کلام چھپداریہا۔ جنوری، فروری 1997ء دے رسالے وچ پروفیسر ہنس دی ہک غزل چھپی اے۔ ڈو شعر ملاحظہ ہوں:

کجھ نہ پچھو رت ای جاٹے او پنجھی لا چاری ہی
ورنہ اپنے وطن کوں آخر آ پے چھوڑ کے ویسی کون
او خوش قسمت یار جہاں دی خیر خبر تاں پچھ گھندن
میں سنسان قبر دا پتھر میڈے نال الیسی کون؟

سرانیکی انٹرنیشنل سیں جگدیش بڑا دی ادارت وچ 1992ء وچ دی توں چھپون شروع تھیا۔ پہلے شمارے وچ ہوں سارے نثری مضمون پیغامات تے کلام ہا۔ انھیں پیغامات وچ گوپی چند نارنگ دا پیغام وی شامل ہا۔ کجھ شاعری دے نمونے ملاحظہ ہوں:

سوندھی مٹی دی باس ہے جیویں   او کتھائیں آس پاس ہے جیویں
ہائے کیا گالھ، اوندی گالھ اے   کھنڈ ماگھی مٹھاس ہے جیویں
ہک مقدس کتاب دے وچوں   او بدن ہک اقتباس ہے جیویں

سیتا اند جاوا

جے توں جگنو ایں تاں کوئی مار شیسی تیکوں
جے توں ڈیو ایں تاں قبریں تے ہلیسی تیکوں
سوچ گھن ڈھا جو پیا تھک کے تاں اند او بندا
کوئی دی جا کے تہڈے گھر نہ پچھیسی تیکوں

ہیرا اند سوز

ہڑی ہڈئیں کور پولیندے
ٹھڈے ساہ بھر بندی پئی ہاں

سرائیکی وچ ہجویہ شاعری

کلاسیکی سرائیکی شاعری دا ہک وڈا المیہ ایہ وی ہے جو اوند ایہتر حصہ منظر عام تے
نہیں آسکیا۔ اگر کجھ آیا وی ہے تاں اوندے اُتے روایتی اخلاق دی پابندی لگی رہی اے۔
ات واسطے سرائیکی شاعری دی تاریخ دی ہجویہ شاعری دا ذکر تیں نہیں آیا۔
میں ایہ مضمون لکھن لگاں تاں میکوں ہجویہ شاعری دے نمونے ہتھ کرن وچ
ڈاڑھی مشکل پیش آئی اے۔ اگر کجھ نمونے ملین تاں او اچھے ناپسندیدہ ہن۔ جو اتھاں
لکھن کنوں عار محسوس تھیدی اے۔ جیویں جو تاں یتیم جتوئی اُتے نور محمد کہتری ہجوسنی
ہوسی۔ یا ذات جیویں اُچ دے کجھ شاعریں دیاں ہجواں ہن۔

ہجو انسان دے منفی جذبہ میں مثلاً غصہ اُتے نفرت دے اظہار نال تعلق رکھدی اے
۔ اگر کوئی عام انسان کہیں تے ناراض تھیندے تاں لڑ بھڑتے یا کچھ کڈھ تے اُنھیں
جذبہ دی تسکین حاصل کریندے لیکن شاعر اپنے شعریں نال وی کم گھندے۔

عجیب اتفاق اے جو بعض شاعریں دیاں ہجواں (پوری دنیا دے ادب کوں
سامنے رکھیا ونجے) اُنھیں دے اعلیٰ تخلیقی صلاحیتیں دا بھر پور اظہار ہن۔ اُتے اُنھیں دے
عام کلام دے کئی حصے تے بھاری ہن۔ (کیا ایہ تخلیق کار دے نا آسودہ جذبات یا کمینہ
پن دی کارکردگی دا نتیجہ ہن؟)

ہجو کہیں انسان دی ہووے، جاندار دی یا کہیں واقعے دی اگر او شخص ہووے دی

بجائے عمومیت دی مظہر ہووے تاں او شاندار تخلیق تھی سہدی اے۔ اتے بعض اوقات کئی قسمیں دیں خرابیاں اتے بعض اشخاص دیں بد کرداریں دی اصلاح داسبب بن سہدی اے۔ ایندے نال قاری لیوں کتھار سس دا کم وی ڈے سہدی اے۔ کیوں جو او جیڑہا کچھ کرڻ دی ہمت نہیں رکھدا اوکوں سُن تے ذاتی تسکین حاصل کریندے۔

سرائیکی وچ اچن تائیں میڈے ہتھ کوئی اتجھی ادبی اہمیت دی حامل ہجو نہیں آئی۔ البتہ کچھ حد تائیں حمل لغاری دیاں ہجواں ایں معیار تے پوریاں اُتر دن لیکن میں لپٹے مضمون کوں لطف علی کنوں شروع کریاں۔ لطف علی توڑے جو کہیں شخص دی ہجو نہیں لکھی البتہ اوندی مثنوی سیف الملوک وچ رنگیائی دی ہجو ملدی اے۔ چونکہ میں اینکوں ہجو یہ شاعری نال ای متعلق سمجھداں ات واسطے اوندانموند پیش اے۔ ایندے وچ رنگیائی دا نقشہ ہوں موثر انداز وچ پدھا گئے۔

ہی بد حالی ہتھیائی کاٹی رنگیائی منہ کالی
 ڈیکھ ڈراکل ڈند اوندے خود تھیوے نجل ڈندالی
 ہنڈڑ خوب کھوٹے چھوٹے پیٹ بلند پرائی
 ڈالے ہاں غریباں دے جاں ڈیوے ڈنڈ ڈکھالی
 بھڑوی بھڑی شجری کھوتی پھردی ڈنگ ڈیوالی
 لورسن، لوٹھ، لٹور اُندھی ڈسے سراسر ہالھی
 من وصالاں دا ہار گلے وچ لیڈ پڑیاں دی والی
 ہی تکرار جتاں دی تانی یا مم روحاں والی
 موزن کوں تھک مار کے چھوڑن خاصے مرد خیالی
 اوجھی کوچھی کملی کالی کائن وصال ہالھی
 لطف علی رب صاحب دی ہے ڈاڈھی لا ہالی

لطف علی کون چونکہ زنگیائی نال کوئی ذاتی کاوڑ نہ ہئی ات واسطے اوں اخلاق کوں ہتھوں نہیں چھوڑیا۔ حالانکہ ایں موقعے تے عام طور تے شاعر چھوڑ ڈیندن۔ ایں طرح نہ اظہار تھی سکوں والے خیالات دی خوب عکاسی کریندن۔

حسین دیدڑ 1803ء وچ قنبر علی لاڑکانہ وچ جایا ہا۔ اوں سندھی تے سرائیکی وچ شعر آکھین ”پھوتی نوجوانیں“ بارے اوندی بک ہجو ملدی اے۔ جیندے کجھ شعر ملاحظہ ہن:

تازی طرز زمانے سازی ڈیکھ یار بٹائی
ہندی سندھی سب برابر وتن دیس وٹائی
پورہیا کر کے پیٹ پلیندے نہ کوئی پیسہ پائی
نہ کوئی دائہ دام گوندے وچ نہ کوئی اٹ چوتھائی
لنگھن کڈھ لنگھاون راتیں منہ تے پاند ولائی
آن ادھار گزارن راتیں تاں بھی ملے بھائی
سولھاں گز سوائے نے چرنے قرض کینے چائی
پگھو گھن ادھار ہدھن لینگاں لُج نہ کائی
گھٹیاں گھم گھم آ گھر ولدے اوڈوں رن رنجائی

حسین دیدڑ دی تقلید وچ حاجی ٹالپور دا ”آوارہ نوجوانیں“ بارے بک ڈوہڑہ

ملدے۔:

ڈنگی ٹور تے ٹھوٹی پکا ول ول ڈیکھ پچھانواں
مچھاں جھان دیاں ٹوپ ٹنڈن تے وات پٹیا لکاواں
جھنگ سڈیندے مردے سوہیہ گھر مرینہ ماواں
حال جھانداں اہنجا حاجی ہن تمھاں دیاں لاواں

عینگر) دیں جویں وچ عمومیت پاتی ویندی اے۔ ات واسطے مندگزر روئج دے باوجود اجن وی انھیں وچ اساڈے لیوں دلچسپی موجود اے۔ ایندی ہی وجہ ایہ وی ہے جو ایہ اتجھے موضوع (جوانی) تے اے۔ جیرہا ہر انسان دی زندگی وچ ضرور آمدے اتے اکثر اوقات ہوں ساریں لوکیں کوں پڑوی کنوں لہا گھندے۔

شاعریں اتے مولویں دا اٹھاہ عموماً نہیں تھیندا۔ ات واسطے ڈھیر سارے شاعریں دے کلام وچ مولوی دے خلاف رنگورنگ دے شعر ملدین۔ شاید حمل لغاری وی مولویں کنوں کلک ہا۔ ات واسطے انھیں دے کلام وچ ایہ جومل دی اے:

کر کر مسئلے ملک مٹھوئی گوزاں دا تھیوں قاضی
 نچھاں مجھ مکر دے کیستے جور پٹھوں بم بازی
 نہ کوئی تیکوں عشق اللہ دا نہ کوئی موج مجازی
 قلب کیٹوئی نال کفر دے منہ وچ نیک نمازی
 توکل چھوڑ طمع کوں لکپوں کیتی دست درازی
 حمل جیلے نال نہ حاصل آپ تھیوے رب راضی

حمل لغاری دے کلام وچ "آوارہ زنانیں" دی ججوی ملدی اے۔ ڈو شعر

ملاحظہ ہوں:

بک بھویاں دی عادت ایہ جو پٹھاں پوتھ نہجائی
 اوڑے پوڑے نال عداوت پٹھاں جنگ چپائی
 کم کار و بجن بازار ڈھوں ول آدن رات ڈھائی
 ہے جو حمل آکھے انھاں لوٹھیاں لچ ونچائی

روایت اے جو جوتوئی دے علاقے وچ کجھ لوکیں بک تنظیم بٹائی ہئی۔ اتے اوں تنظیم دی مستقل آمدٹی لیوں رام پوردے موضع وچ کجھ زمین گھنٹی دا انتظام کیتا لیکن

اتھوں دے ہک پٹواری جیڑھا سید ہا۔ تنظیم کوں دھوکا ڈے تے اوندا پٹیوی ہزار روپیہ کھا
ہکيا۔ یتیم ایں واقعے تے ہک نظم لکھی جیندے وچ پٹواری دی بجوای ہک بند حاضرے:

پٹواری رام پور دا   چیلا چالاک گر دا
شاہ بے خطا شکاری   ہتھ لیندے تار سردا
لٹ گھندے ڈینہ پچے کوں   استخجا وسیع ہے گر دا
بھر پور جا ٹھلیندے   پڑا فریب خوردہ
تنظیم کوں مسہ گئے

پٹیوی ہزار کھا گئے

پڑھپے بارے وی یتیم جتوئی دی ہک نظم مشہور تھی ہی۔ مگر اوندا ہن صرف ہک
شعر لوکس دے زبانیں تے رہ گئے:

بہن نہیں ڈیندا اصلوں

پیریں دے بھر پڑھیا

مولوی محمد حسین شاد سرائیکی دے گنام شاعریں وچوں ہن، حالانکہ او بھر پور تخلیقی
صلاحیتاں گھن آئے ہن انھیں ہوں تھوڑا لکھینے لیکن جیڑھا کجھ وی لکھینے حق ادا کر ڈتے۔
انھیں دے کلام وچ کرم الہی ناں دے کہیں شخص دی جیوملدی اے۔ جنیں کنوں شاعر بھوہ
منگیا ہا۔ لیکن اوں چرگا بھوہ، ٹھن دی بجائے پُرانا گلیا ہو یا بھوہ پٹھ ڈتا۔ ول شاعر انھیں
دی شان وچ کجھ عرض کیتا۔ ملاحظہ فرماؤ:

لوکس کیتے کرم الہی ساڈے کیتے قہر الہی   بھوہ پٹھیا ہس محض بیکار

پووس شالا رب دی مار

ڈنل بھوہ تے کالا سارا   مال نہ کھاوے محض بیکار

نھیںی آخر چھت دا گارا   ساری وتی پیا نغارا

ڈیکھو یارو خان دا پیارا
 بھوہ پٹھیا ہس محض بیکار
 پووس شالا رب دی مار

سرائیکی وچ بہ ہی جھومل دی اے جینکوں کینی جام پوری اہٹی کتاب ”سرائیکی شاعری“ وچ درج کیے۔ شاعر داناں معلوم کانتی۔ بہر حال پیر محمد بخش سائیں ناں دے کہیں ”حاتم“ بہ فقیر شاعر کوں گھوڑی بخشی۔ ول شاعر ادندی شان وچ جیڑھا کجھ آکھیا او ملاحظہ ہووے:

پیر محمد بخش کہر ساکوں بخشی منڈی گھوڑی اے
 ڈند کریٹے بنجوں ویٹے واہ استادیں ٹوری اے
 گھوڑی دیاں کیا صفتاں لکھاں واگ نپاں تاں لہن سکاں
 اگوں چھکاں چکھوں دھکاں رات تھئی گھر تھوڑی اے
 دھر بندرتے آن کھڑا ایم دلتاں چاڑھیم بھوہ پوایم
 ڈبھی ڈبھی تے ول آیم واچاں پٹھی تر وڑی اے
 آخر ڈینہ جمعے دے ڈبھی اچھی ڈبھی ول نہ اٹھی
 سوہٹی چند گیوے سے رٹھی ونج سہالیں دھوڑی اے
 آکھ فقیر ہے وقت دعا دا شاہا جیوے صاحبزادہ
 ڈے اوہو جو گھوڑی کھا دا دل نہ گڑھن تھوڑی اے

سرائیکی لوک گیتیں وچ وی جیویہ شاعری دے کئی نمونے ملدن۔ جنھیں وچ عام انسانی ڈکھیں دا اظہار اے۔ اساڈے سماج وچ امیر لیکن ہڈھے کھوسٹ مردیں دیں نینگر عورتیں نال شادی دا جیڑھا رواج اے۔ او عورت لیوں مصیبت دا باعث اے۔ لوک گیتیں وچ ایس رواج تے طنز کیتی گئی اے۔ آتے ہڈھے پے دی جھو لکھی گئی اے۔ کجھ ٹوٹے

ملاحظہ ہوون:

چھلا اولوں گھولوں پے پڑھا بھولوں
یار نینگر پگولوں

ایں گالھ کوں پڑھڑا پھول نہیں تپڑے گہنے دی میکوں لوڑ نہیں
توں ہیں چا چا میں چھو ہر کن دی

پڑھڑے کوں ڈیو گڑ گاڈا پوتری ہاں میں توں ڈاڈا
پڑھڑے کوں چا ڈیو سوڑ اٹھی بہہ تکیندے تنوڑ

سرائیکی وچ بیادی ہوں سارا ہجو یہ کلام ہوسی جیڑھا میکوں نہیں لیہ سکیا تا ہم کجھ
انجھا ہجو یہ کلام میں کنیں ہے جیڑھا فحش اے آتے اوند اذکر اتھاں مناسب کئے نہیں۔ اوں
کلام وچ یتیم جتوئی اتے نور محمد کہتر دی ہک پے دی ہجو اے۔ سرائیکی دے معروف شاعر
سہیں حسن رضا گردیزی دیاں ہوں ساریاں ہجو اں ہن۔ جیڑھیاں اتھاں لکھیاں نہیں وئج
سکدیاں۔ شاید تساں سنیاں ہوون۔

***

سرائیکی کلاسیکی شاعری وچ ماء دھرتی دا ڈاڈ کھ

سرائیکی شاعری دا پتہ عربیوں دے ملتان تے حملے دے بعد کنوں لگدے مگر اول دور دیاں تحریراں محفوظ نہیں ریہاں۔ بعد دیں صدیاں اچ تخلیق تھیون والی شاعری جیڑھی تقریباً ساری دی ساری مذہبی اے۔ اہج وی اٹھی کہیں نہ کہیں صورت اچ اسان کنیں موجود اے۔ البتہ سرائیکی کلاسیکی شاعری دا عروج مغلیہ عہد حکومت اچ ساڈے سامنے آندے۔ ایہ بنیادی طور تے مثنوی دا دور اے مگر ایندے نال کافی ڈوہڑے لوک گیت سی حرفیاں ڈھولے آتے ہنہیں اصناف اچ وی شعر آکھیے گھنیں۔ ایں دور دے ادب اچ روشن خیالی دا اظہار جاہ جاہ تے ملدے۔ او آزادی دی تڑپ تے ہاہر لے حملہ آور دے خلاف شکل اچ ہے۔

جڈاں مغلیہ دور حکومت وی کمزوری نال نادر شاہ تے احمد شاہ ابدالی برصغیر تے حملہ کرن لگے تاں سرائیکی دھرتی وی لٹ پٹ دا شکار تھیون پئے وگئی۔ مختلف حملہ آوریں ا تھاں نہ صرف سیاسی عدم استحکام پیدا کیتا بلکہ معاشی طور تے لٹ پٹ وی کیتی۔ جیندے خلاف سخت نفرت دا اظہار ملدے آتے مقامی حکمرانیں دی مذمت وی ملدی اے۔

مشہور سرائیکی شاعر علی حیدر انہیں حملیں آتے ظلم ستم دا چشم دید گواہ ہے۔ او ایں تہاں دے خلاف نفرت دا اظہار کریندیں ہوئیں بزدل مقامی حکمرانیں دی مذمت کریندے:

ب بھی جو زہر کھا مرن کجھ شرم نہ ہندوستانیوں نوں
کیا حیا انہاں راجیاں نوں کجھ لچ نہیں تورانیاں نوں

بھیڑے بھر بھر ڈیون خزانے فارسیاں نون خراسانیاں نون
 وچ چھونیاں دے پائی پاہڈ ونچے لہووی نہ ودھیا پائیاں نون
 حیدر آکھیا انہاں بھجوریاں نون انہاں بھیڑے نامردانیاں نون

علی حیدر دے دور اراج حملہ آور پچا دھی علاقے کنوں حملے پئے کریندے بن مگر
 انویہویں صدی عیسوی اراج حملیں دا رُخ پوادھ کنوں شروع تھی گیا تے سکھ ملتان ڈو دھن
 لگ پئے۔ ملتان دا نواب مظفر خان تے اتھوں دے عوام نے ڈٹ تے انہاں دا مقابلہ کیتا
 مگر شکست کھادی۔ شاہ عظیم ایں دور دا شاعر اے۔ اوندی نظم ”پوڑی مظفر خان“ سرائیکی دھرتی
 دے لوکیں دی آزادی لیوں جدو جہد دی کہانی اے۔ سکھیں دا نمائندہ قطب الدین جیو ہلے
 نواب مظفر خان کنوں قلعے دیاں چابیاں منگدے تاں نواب مظفر خان جواب ڈیندے:

کنجیاں میڈے پیٹ دے وچ کوئی پاڑ کے کڈھے

اینڈے بعد دے واقعات کوں شاہ عظیم بیان کریندا ہویا آہدے:

سلطان نے سڈ پتراں کوں آکھیا کم کچن نال صلاح دے

سکھ منگدے شہر ملتان دیاں کنجیاں نال زور تے اُچی نگاہ دے

یا ڈے ڈیو کنجیاں یا لڑو دل نال کرو وچ ٹھاہ دے

نواب مظفر خان دے پتر جو امر دی نال جواب ڈیندن:

اساں لڑن کولوں نہیں ڈریا جیوہا لکھیا وچ درگاہ دے

یا تخت یا تختہ، جیتتی ہارن ہے وس اللہ دے

آخر ایں بہادرانہ فیصلے دے بعد سکھیں دے نمائندے کوں ایہ جواب ڈتا:

سُن اوئے وزیر سکھاں دیا اساڈی کریں گل فہمی

کل تیخاں وچ وچ رن دے جیویں گویاں کھیڈن سی

آخر اراج نواب مظفر خان دی بہادری دی صفت کریندیں ہوئیں شاعر آکھدے:

مظفر وچ ملتاناں ڈکھائس کر بلا

اُس رکھی پت جو اناناں پچھاں نہ ہیا

ملتان تے انگریز دے حملے دے خلاف اُتھوں دے لوکسں جیڑھی مدافعت
کیتی۔ اوندا ذکر سرائیکی شاعری اچ صوبھا خان بلوچ (وفات 1870ء) دی وار دے
حوالے تال ملدے۔ ایہ وار اساکوں ڈسندی اے جو ایں دھرتی دے غیور ننگریں اپنے
بزرگیں دی توہین تے انگریز افسریں کول قتل کر ڈتا اتے ایندا بدلہ گھنن لیوں جیڑھلے
انگریز باقاعدہ ملتان تے چڑھ آئے تاں اُتھوں دے لوکسں دیوان مول راج کول بہادری
نال انگریز دا مقابلہ کرن اتے اہٹی آزادی برقرار کرن لیوں آکھیا۔ او مول راج دی ہمت
پدھویندیں ہوئیں مخاطب تھئے:

کے تیں برس خزانہ تہڈا گھنٹیں نہیں کھنایا
کوٹ قلعہ گھر یکا نہ ڈے مول اجایا
پکے تھی ہمراہ گورکھے روہیاں بارا چایا
ہو سکھ توپاں دے آتے پدھ کمران کار کرایا
گولے گرد مریسوں گردوں جے تیں سیت بھڑایا

مول راج آہٹی ساری بہادری دے باوجود شکست کھا گیا مگر سرائیکی وسیب
انگریز دے بعد تائیں وی معاشی لٹ پٹ دا شکار رہیا اتے ایہ نا انصافی شاعری دا ہک
موضوع رہی۔ ایندا ثبوت خواجہ غلام فرید دا نواب آف بہاول پور کول مخاطب کریندیں اے
شعراے جیڑھ اہج تائیں عوام دی زبان تے چڑھیا ہو یا اے:

اپنے ملک کول آپ وساتوں
پت انگریزی تھائے

سرائیکی کلاسیکی شاعری دے عروج دا زمانہ سرائیکی وسیب اچ جاگیر دارانہ سماج دا

زمانہ ریہے۔ نوابیں آتے بادشاہیں رزل تے ڈوہیں ہتھیں نال عوام دا استحصال کیتے۔ جیندی
وجہ کنوں عوام مایوسی تے بے دلی دانشکار تھی کراہیں حکومت وقت نال لاتعلق تھی گئے۔ سرانیکی
دے اکثر شاعر انہیں حالات اراج پڑائے قصیں کوں مثنوی دے انداز وچ رقم کرنی، امام
حسین دے مرثیے لکھن تے مزاحیہ کلام تخلیق کرن شروع کر ڈتا۔

انگریزی دور اراج آتے اوں کنوں بعد پاکستان دے قیام دے دوران سرانیکی
وسیب دا جیڑھا استحصال جاری ریہے۔ اوں دے بارے بے شمار شاعرین اپنے کلام وچ
عکاسی کیتی اے۔ نقوی احمد پوری آہدے:

دھی ہک چٹ دی روندی آوے

چونڈا پٹ پٹ وین الاوے

زمیندارا پیڑی دھی تے

شالا اینویں کوئی ہتھ پاوے

ہک ہی جاہ ظالم زمیندار کوں مخاطب کرتے آہدے:

ظلم دی نگری دے وچ جی گھن عزتاں لٹ گھن اچا تھی گھن

پیڑے کیٹے خون شراب اے ڈیٹاں پی گھن پی گھن پی گھن

یتیم جتوئی سرانیکی دا نامور شاعر اے او اتھوں دے ہتھیں دی لٹ پٹ تے وی ہنجوں ویندے:

الف اٹھ کسان غریب سنا میاں ٹنگ مکا منگھا میاں تے

مکھن تول گئے قرض خواہ پیڑے کھیاں ریہاں مندھا میاں تے

پنٹھی لئی گئی غلہ غرق ہو یا آسوں تیل تھیا ونج گھا میاں تے

گھے پیٹ یتیم خراب ہو یوں پیڑیں آپ تے ڈوہ مہا میاں تے

ملک غلام رسول ڈوہ داناں سرانیکی وسیب دے ڈکھیں دے اظہار آتے لوکیں

کوں اپنی سنجائے یواون وچ بہوں اچا اے انہیں دیاں بے شمار نظماں شاہکار ہن۔

جیندے وچوں غریب دی مار ڈا کوئی جواب نہیں۔ انہیں دی ہک نظم ”پاکستانی جھنڈے کوں

سلام دے کچھ ہند ملاحظہ ہوں۔ جیندے وچ غریبی دی نقشہ کشی اے:

ہووے سر بلندی میڈی جاودانی نہ تحت نہ دولت نہ دارو نہ مانی
نہ مردے نہ جیندے نہ پڑھے نہ جوانی نہ ماڑیاں نہ کاراں نہ دلکشن پوشاکاں

نہ تن تے لویراں نہ منہ ایچ خوراکاں

ایہ ملاں مشیناں چلیندے رہیوے فلک بوس بنگلے بٹیندے رہیوے
کمندے تے کھیتاں رہیندے رہیوے غضب اے جو بگھنگ بھیندے رہیوے

ایہ ریشم تے ملل ہنڈیندے ریہے ہے

اندر بہہ شراباں اڈیندے ریہے ہے

غلام حسین زائر داکلام سرائیکی شاعری دا گرانقدر حصہ اے انھیں دے کلام وچ

سرمایہ دارانہ لٹ پٹ دی خوب عکاسی کیتی گئی اے:

خدائی پے کریندے کارخانہ دار پھٹی دے

جیویں چاہندے لئیندے کارخانہ دار پھٹی دے

بہانے پرکھدے ہر تیز چھرا ناں چنی رکھدے

سوا یا سیر ہر بورے وچوں پھٹی وچائی رکھدے

پیا نہ تاں ڈہ منٹ روز دا کیرا بٹائی رکھدے

کمانی تھی سگے جتلا ای وچ کمانی رکھدے

اینویں موجاں مٹیندے کارخانہ دار پھٹی دے

جیویں چاہندے لئیندے کارخانہ دار پھٹی دے

کلاسیکی سرائیکی شاعری ایچ پورے سرائیکی وسیب دے استحصال آتے لوکیں دی

غربت تے ڈکھ دی ہر داستان رقم اے۔ جیوھی نہ صرف اساڈے وسیب دی تاریخ اے بلکہ

اساکوں ایں ظلم دی حالت کوں بدلن دا جذبہ وی ہندی اے۔

***

نویں لہجے دا شاعر..... ممتاز حیدر ڈاہر

سرائیکی وچ غزل اگرچہ وڈی مند کنوں لکھی دیندی پئی اے لیکن اوندا زیادہ تر انداز کلاسیکی ریہے تے اوندے موضوعات وی روایتی ہن۔ اگرچہ بعض نینگر شاعریں اوندے لہجے وچ کجھ تبدیلی آندی اے لیکن حقیقتاً بالکل نوان لہجے تے نویں موضوعات ممتاز حیدر ڈاہر تھن۔ اوں اہٹی غزل وچوں گھسی جی زبان تے پامال ڈکشن کوں یکسر ختم کرتے ہک ادبی مجتہد افریضہ ادا کیلتے۔ ایس طرح نہ صرف اوندی غزل سرائیکی وچ غزل دے نویں امکانات پیدا کیتن بلکہ غزل دے ہوں سارے مخالفین کوں اپنے کھوکھلے دعویں تے نظر ثانی دی دعوت ڈتی اے۔

ممتاز حیدر سرائیکی غزل کوں بے شمار نوایاں ترکیباں وی ڈتن تے ایس طرح غزل دے دامن کوں وسیع کیلتے۔ اوندیں ہوں ساریں ترکیبیں وچوں چند ہک ایہ ہن:

وصل لفظ 'بدن دی پرہ'، وصل منظر 'طلب داتن'، سبک سمندر 'طلب داعذاب'، سولی داسر زور کیوتر 'لفظ لفظ جسم'، طلب دی ندامت 'بجر دے ہاڑ'، سریں دی فصل 'نیستی'، دی ڈھوڑ 'پچان دے خط'، اکھ دے کاسے 'کانغدی لہادے'، صدا دے حرف 'ہوادے صفحے'، اُداسی دی برف 'نبض دی دستک'، جسم دے رتن 'درد دا تجھ'، حرص دے ہوت 'پیار دی کسی' اتے چندھیڑ و لفظ وغیرہ۔

ممتاز حیدر حیدر ہلے نہیں ترکیبیں کوں وڈی بہتر مندی نال اپنے کہیں شعر وچ
 پدھیندے تاں اوندا تاثر کئی گنا ودھ ویندے:

میں اوندا وصل منظر دیکھ پھنداں
 طلب دے تن دی عربانی اونویں ہے
 آکھیں توں نیستی دی دھوڑ چھنڈ کن دی لوڑاے
 تساں سارے سمجھدو سو جھلا کئے نہیں، مگر ہے

اکھ دے کاسے خالی ہن
 دید دا ڈکھ سنگتی تے ہے

صدا دے حرف دی ہک ڈینہ ختم تھی وین
 ہوادے صفحے تے لکھسوں عبارتوں کے تیں

حرص دے ہوت صلاحیں کرتے
 پیاروی سسی رولن آ ہگن

ممتاز حیدر راہٹی غزل وچ جتھاں نوایاں ترکیبیاں ڈتن اتھاں اوں غزل وچ راج
 پامال موضوعات کوں وی سوچ دانواں زرخ ڈتے۔

عشق دے وچ دیواریں دی تعظیم نہ کر
 اہٹی ذات دی نفی کریسیں کتنے تیں
 ہر چہرے دا اپنا موسم ہوندا ہے
 ہک موسم دی تاگھ رکھیں کتنے تیں

وہندا پائی کب جاتے کتھ رُک سگدے
ویندے ہوئے کوں یار جھلیسیں کتے تیں

غزل وچ ممتاز حیدر دا ڈکشن وی اپٹا اے۔ صنم، کافر، ڈھول آتے سُجھاں دی
بجائے او جسم بدن ووجود شخص، چہرہ، موسم آتے کئی پے لفظ انھیں معنی وچ ورتیندے:

جیں دا نشہ ہا کڈہیں تیز شراییں جچھا
ہئیں اوہیں جسم دا منظر ہے عذابیں جچھا

جیں شکل دی گواہی توں شیشے دی پھر و بچھڑی
حیدرتوں اچھے شخص دی لوکیں کوں مت نہ ڈے

نہ کہیں بدن دی پرہ پھٹی نہ کہیں دے حُسن دا بچھ چڑھیا
میں گولیند ارہ گیاں سفر سفر کہیں میں شناس وجود کوں

ہر چہرے دا اپٹا موسم ہوندا اے
کب موسم دی تاگھ رکھیسیں کتے تیں

ممتاز حیدر، ہٹی غزل وچ بہوں سارے الفاظ کوں نویں علاماتی مفہوم وی ڈتے۔
ہوا، درخت، بارش، اندھارا، سمجھ، اندھاری تے کئی پے لفظ اپنے نویں علامتی مفہوم
نال استعمال تھین۔ جیڑھے پہلے سرائیکی غزل وچ ایس مفہوم نال مستعمل نہ ہن:
توں اٹھی گول دے وچ رہ، ہوا دی گالھ نہ من
ایہ در بدر ہے ایہہ در در تے دستکاں ڈیسی

ہوا دے رستے تے دیوار نہ اُساری کر
توں کاغذیں تے اوندی شکل نہ اُتاری کر
درخت جتنے وی ہن سب زمین تے آہگن
قبول کر چا دُعا ، ختم ہون اندھاری کر

اساں اندھارے کولوں کتنے توٹیں اپنا بھ لگاؤں
جتھاں جتھاں ہے ڈیندی جھوک رات نال نال ہے

انھیں شعریں وچ ہوا جتھاں آوارگی دی علامت ہے اُتھاں درخت زندہ وجود دا
مفہوم ڈیندن تے اندھاری تباہی دی علامت اے۔ اندھارا تاریک دور تے ”بھ“
سو جھلے (روشن مستقبل) دی علامت ہے۔

ممتاز حیدر دیاں ایہہ علامتاں اگرچہ عام طور تے اپنٹے بکے مفہوم دی پابندی
کریندن لیکن بعض جہیں تے بک کنوں زیادہ مفہوم وی ڈیندن۔
ممتاز حیدر جتھاں بالکل نویاں علامتاں اپناؤن تے نواں ڈکشن ور تھے اُتھاں او
سرا نیکی دھرتی تے اُتھوں دے ثقافتی ورثے نال وی اپنی وابستگی قائم رکھدے۔ اوں
اُتھوں دیں کئی مقامی علامتیں کوں نویں مفہوم ڈتن تے انھیں دی مدد نال نویاں ترکیباں
بٹانئیں۔ ممتاز حیدر دی شاعری دی مقامی روایت تے جدیدیت دے ایں سوئے استراچ
بارے اوند ا اپنا بک شعرا اے جیرھا بذات خود ممتاز حیدر دی اپنی شاعری تے ڈاڈھا
حقیقت پسندانہ تبصرہ وی ہے:

ہتھ بھانویں آسمان تے ہن

بیر اچن دھرتی تے ہے

ممتاز حیدر اپنٹے کلام وچ حیدر دھیاں نویاں ترکیباں اپنٹے وسیب دے حوالے نال

استعمال کیجا انھیں وچوں کجھ ایہ ہن:

ہجر دے ہاڑ، ساون ہیل، حرص دے ہوت اتے پیار دی سستی وغیرہ۔ انھیں
ترکیبیں کوں شاعر جیڑ ہلے اپٹے کلام وچ ورتیندے تاں سرانیکی ڈلیں دی خوشبو اسٹاڑے
ذہنیں کوں معطر کر ڈیندی اے:

حرص دے ہوت صلاحیں کرتے
پیار دی سستی رولن آگن

توں نہ ہاویں تاں ڈسا کون ہا جنیں ہجر دے ہاڑ
چھاں میڈے سرتے کیتی ہی تیڈے والیں وانگے

ممتاز حیدر حسن دا متلاشی اے او اپنے کلام کوں سوہٹا بٹاؤن واسطے خوبصورت لفظیں
تے انھیں دے موزوں استعمال دی پگول وچ رہندے۔ ایہا جیڑاے جو اوندے کلام وچ لفظیں
دا کمر شعوری کوشش دا نتیجہ اے تے کلام دے حسن اتے تاثیر وچ کئی گنا اضافے کر ڈیندے:
ممتاز حیدر دے ایس فن کوں لفظیں دی مصوری آکھیا ونجے تاں مبالغہ نہ ہوسی:

او میڈے گالھیں دا مفہوم نال گھن گیا ہے
ہے لفظ لفظ میڈا ہن بجھارتیں جیجھا

چندر چندر چہرے ہن رات رات پہرے ہن
تیں جے اوکوں ملٹا ہا بچھ دے نال آویں ہا

اوکوں سٹاں یا اوندنا لفظ لفظ جسم پڑھاں
وصال بخش تے ہک امتحان ڈیندا پے

جے رات رات تپڑے وال وال وچ آوے
 تاں چندر کیوں نہ ستاریں دے جال وچ آوے
 میڈی زبان دے سب لفظ اوندا تر کہ ہن
 جے لب ہلاواں تاں او گال گال وچ آوے

اٹھاں اگر شعریں وچوں لفظیں دی ایں تکرار کوں کڈھ ڈتا ونجے تاں کجھ نہیں
 رہندا۔ کیوں جو ایہہ ہک ہک لفظ اپنے اپنے مقام تے موتی وانگوں جڑیا گئے۔ اٹھوں قاری
 کوں یقیناً اندازہ تھی سگدے جو ممتاز حیدر اپنے فن کوں معراج بخشش واسطے کیوں خون
 کوں پائی کریندے۔

ڈکشن، علامات، زبان آتے لہجے دی گفتگو کونوں ذرا ہٹ تے اگر ممتاز حیدر دی
 غزل دے موضوعات دا مطالعہ کیتا ونجے تاں او وی رنگارنگ ہن۔ اہج دے انسان دے
 ساریں ڈکھ تے مستقبل دے سارے خواب ”کشکول وچ سمندر“ دیں غزلیں وچ اپنے
 پورے تاثر نال موجود ہن۔

ضروریات زندگی ودھن نال اہج دے انسان دولت کوں زندگی دا سب کونوں وڈا
 مقصد بنا گھدے تے ایں طرح معاشرے وچ انسان دی بجائے زرکوں مرکزیت حاصل تھی
 گئی آتے انسان اہٹی حیثیت ختم تھیون نال اہٹی شناخت وی گم کر پیٹھے تے ذات دی سُچاڻ
 کونوں محروم تھی گئے۔ انسان دا ایہہ کیہہ جیڈا ڈکھ اے جو او فرد کوں تاں خدا دا خلیفہ آکھے لیکن حقیقتاً
 اوندی کوئی سُچاڻ ای نہ رہی ہووے تے زماناں کونوں اوندے ”ہوون“ دا ثبوت منگے:

اپنا انکار کتنے توئیں، سٹوں
 کتنے تیں چپ رہوں خدا وانگے

ایہا جہ اے جو ممتاز حیدر دی غزل جدید انسان دے ایں ڈکھ دے اظہار دا

ڈوجھاناں اے:

نہ سُجھاں اے کوئی میڈی نہ کوئی میڈی شناخت
وقت میں ڈول میڈے ”ہوونٹ“ دی نشانی منگدے

.....

ہوائیں دی سنگت پہچاں دے خط رول چھوڑین
میکیوں ہُن یادوی کانتی کتھائیں میڈاوی گھر ہے
آدی گھر وچ رہوے تاں دیواراں تاں سُجھیندن
گم تھی ویندی ہے لیکن اہٹی پہچاں سفر وچ
اچ انسان اہٹی رُلی ہوئی ایں سُجھاں دی گول وچ سرگردان ہے تے ہک ہک
کنوں اپٹے ”ہوونٹ“ دی تائید ودا منگدے:

اہٹی گول اچ میں رات ڈینہ حیدر
در بدر پھر دا ہاں گدا وانگے

.....

دتی دتی اپٹا آپ گولیندا ہاں
میکیوں میڈے ”ہوونٹ“ دے ڈکھ رول ڈتے
ممتاز حیدر اپٹے آپ دی تلاش وچ کہیں رہنما یا مسیحا دا سہارا چاہندے لیکن
انسانیں دے ایں جنگل وچ کون کہیں داسونہاں اے۔ ہر کوئی اہٹی ذات دے ایں بحران دا
شکاراے اُتے اپٹے خول وچ سمٹ گئے:

ہر کوئی ہے اپٹے آپ تے شاہی توں مطمئن
اپٹے بدن دی حد کنوں باہر نہ توں نہ میں
ات واسطے ایتھاں نہ کوئی کہیں داسیجا اے اُتے نہ آشنا:

بنت تھہکدار ہنداباں شکلیں دے گھوڑاچ رات ڈینہ
 شیت کہیں بندے دی صورت وچ میسائی طے
 شہر دے ہر موڑ تے حیدر ہے منظر دشت دا
 کیویں کوئی سونہاں مکرے کتھ شناسائی طے

شہر انسانی آبادی دامرکز ہن۔ اُتھاں انسانی رشتے مضبوط ہووئے چاہیدے ہن لیکن
 ایندے برخلاف او اکھڑیے اکھڑیے ہن تے شاعر کوں شہر دی زندگی توں بیزار کر ڈیندن:

شہر دا اینویں رہ گیا ماحول تاں حضور
 انسان وچ تے رہسے ولا جتگلیں دے وچ

لیکن جنگل وی شاعر دی منزل نہیں بن سکدے اوکوں اُتھاں وی فکر رہندی
 اے جو کتھائیں اُتھاں وی ایسے ”مردم بیزار“ انسان متھے نہ لگ وئجن:
 اُتھائیں وی ایسے شکلاں مکرین
 کشش نی رہ وگئی ہن منزلیں وچ

ممتاز حیدر وی غزل دا مجموعی تاثر گھدا ونجے تاں او کتھائیں وی ”مردم بیزار“
 انسان نہیں لگدا۔ او بک محبت کرن والا درد مند شاعر اے لیکن او جیڑھلے ڈیہدے جو اُچ دا
 انسان او ساریاں اخلاقی قدراں ونچا پٹھے جیڑھیاں اوں ہزاراں سالاں دے ترقی یافتہ
 فلسفہ اخلاقیات یا پیامبران مذاہب دے ”روشن الہامات“ کنوں حاصل کیتیاں ہن۔
 تاں اوکوں ڈکھ تھیندے او اپنے ایں کرب دا اظہار اپنے شعریں وچ وی کریندے جیڑھا
 حقیقتاً اخلاقی اقدار دے زوال دا ماتم اے:

اُتھاں اخلاص دا اُن ملکہ ہیرا پیریں دے وچ زلدا پئے
 دگ دے روڑے وانگوں اینکوں مار تھڈے ٹر ویندن لوک

میلے تاں ہاے اساں پر خیال وی نہ ہا
 اجن توئیں وی ولس وچ کدورتاں ہون

اپنے مطلب واسطے لوکیں کوں ملدن لوک ایں
 جیویں عمراں بعد بھائی کوں کوئی بھائی ملے

انہیں اخلاقی اقدار دا زوال ای صرف شاعر دا ڈکھ نہیں بلکہ اوندے ہئے وی
 ہوں سارے ڈکھ ہن۔ وطن دی پاک جھولی وچ اوندی اولاد کیا بھوگ بھوگیندی
 اے۔ ممتاز حیدر دے کلام وچ اوندانکس پوری صفائی نال ملدے:

ساہ گھندوں تاں رشوتاں ڈے تے
 دور جو ہے سفارشیں دا اہج

ممتاز حیدر اپنے ہوں سارے سیاسی خیالات اپنے مخصوص شعری رویے دی
 پاسداری وچ ڈاڑھے مہذب لہجے وچ بیان کریندے تے اکثر جہیں تے اپٹیاں مخصوص
 علامتاں وی استعمال کریندے۔ ڈومتقاد لیکن بکے المناک واقعے نال وابستہ شخصیات
 دے چہرے انہیں شعریں وچ کتلا ہنرمندی نال اپنے تمام تر سُوہٹپ اُتے کو بھپ نال
 نمایاں کیتن:

دُعا دے الفاظ ہن انھاں کاٹ سب لہیں تے
 جہاں صلیبیں تے خود کوں چاڑھیا جہان کیجے

توں اہٹی شکل اُتے کالون نہ رات دی نہ مل
 اُبھر سے سچھ تاں زمانہ ملامتاں ڈیسی

اظہار تے پابندی شاعر اُتے سب کون وڈا ظلم اے۔ اونداسار اترکہ تاں ایسے

چند لفظ ہوندن جیرھے اظہار لیوں بے تاب رہندن آتے انھیں دی عظمت اوں دیکھے ظاہر
تھیدی اے جیرھلے انھیں کوں پرواز دی اجازت ہووے:

توں مپڈے ہوئیں کوں سی تے پلھانہ منبر تے

ایہہ مہر کھول جے ڈیہدیں جلال لفظیں دا

لیکن اظہار تے پابندی دے باوجود شاعر کوں یقین اے جو اوکوں پوں کوں

زیادہ دیر تیں روکیا نہیں وچ سکدا:

توں کتے توئیں روکیسیں انھاں کوں پوں کوں

جھاں دے جسم تے ہر زخم وات وانگے ہے

کے تیں زبان قید رکھیسوں لیں دے وچ

بے حس نہ اپٹا دہن ہے پتھر نہ توں نہ میں

بہر حال ظلم ہمیشہ نہیں رہندا، شاعر کوں ایندا یقین اے۔ او ایندا اظہار وی بر ملا

کریندے۔ ممتاز حیدر دی رجائیت اتھاں اٹھی پوری توانائی نال اسٹاڑے سامنے آندی اے:

ظلم دا آخر آنت وی ہوندے

ایہ پائی تل لگب تے وہندے

بعض اوقات ظلم دی انتہا انسان وچ قنوطیت پیدا کرن دی بجائے رجائیت کوں

جنم ڈیندی اے تے اوجھن لگدے جو رات جھلی کو جھی اے۔ ڈیندے اتلا سوہٹا ہوسی۔ ممتاز

حیدر دی رجائیت ایں کر بناک ماحول کوں گھبراہٹ دا نتیجہ نہیں بلکہ او مزاجا ای رجائی شاعر

اے۔ ات واسطے تاں لوک اوکوں ڈیندے اتارہ آہدن:

چاٹ تے ڈیندے اتارہ میکوں ہر کوئی حیدر

سجھ دے ابھرن دی خبر مپڈی زبانی منگدے

حقیقتاً ممتاز حیدر دی شاعری اچ رجائیت دا ایہ عنصر اوکوں روشن مستقبل تے بھر

پور یقین ڈو بندے۔ ات لیوں اوندی شاعری وچ جاہ جاہ تے سو جھلا (کہیں مخصوص سیاسی نظریاتی اصطلاح وچ نہیں) تے بچھ دیاں علامتاں ملدن:

ایہو کون شخص ہے اندھیں دے شہر وچ جیر دھا

اندھاری رات کوں ”بچھ“ دا نشان ڈیندا پنے

لیکن ممتاز حیدر دی ایس رجائی شاعری کوں کہیں مخصوص نقطہ نظر دے تابع نہیں کجھٹا چاہیدا۔ ایکوں ڈکھیں دے خاتمے تے یقین دے اظہار داناں ڈاؤنچ سگدے یا صرف موڈز یا کہیں سوئے خیال دے تقاضے دی شاعری آکھیا وچ سگدے۔ جیر دھی بہر حال شاعر دے مزاج دی رجائیت دی نشاندہی ضرور کریندی اے۔

المختصر ممتاز حیدر دی شاعری موجودہ دور دے بک ذہن دیاں انداز آتے تخلیقی صلاحیتاں رکھن والے شخص دی شاعری اے جنیں موجودہ شعری تقاضیں کوں ملحوظ رکھتے کھلی آکھتے زندہ وجدان دے ایرے آتے اہٹی شاعری دی عمارت اُساری اے۔ آتے اپنے آتے کہیں مخصوص نظریے داسنر شپ عائد نہیں کیتا۔ ات واسطے میں ممتاز حیدر دی شاعری کوں موجودہ دور دی جیندی جاگدی شاعری آکھ سگداں۔ جیندے وچ قاری واسطے روحانی مسرت تے سماجی بصیرت داسار اسامان موجود اے۔

آخر وچ میں اہٹی ایس مسرت دا اظہار وی ضرور کریاں جو وجودیت آتے تصوف دے شوق وچ ممتاز حیدر اپنے شاعری کوں تخیلات دا شکار نہیں تھیوٹا ڈا بلکہ جدیدیت دے مثبت پہلو کوں اگوں تے ودھائے۔ جیر دھا سرائیکی دے جدید شاعریں واسطے روشنی دے مینار دا کم ڈے سگدے۔

غلام رسول ڈڈا دی شاعرانہ زبان

زبان دا استعمال شطرنج دیں چالیں وانگوں ہوندے۔ جیویں شطرنج دیں چالیں
 وچ بے پناہ امکانات موجود ہوندن اینویں زبان دے استعمال وچ وی ہوندن۔ ہر ماہر
 شاطر وانگوں ہک لسانی شعور رکھن والا شاعر وی زبان دے ہک ہک لفظ کنوں بے شمار معنی
 اتے مفہوم پیدا کریندے۔

خواجہ فریدؒ (1845ء تا 1901ء) تے غلام رسول ڈڈاؒ (1922ء) زبان دیں
 انھیں چالیں کنوں واقف ہن۔ توڑے ڈوہیں دے موضوعات مختلف ہن تاہم او اپنے
 اپنے موضوعات دے حوالے نال لسانی شعور رکھدے ہن۔ خواجہ فرید دے کلام وچ لفظیں
 دی نرمی، مٹھاس، اتے ملائمت انھیں دے رومانی اتے صوفیانہ موضوعات دے حوالے نال
 دلیں تے اثر کریندی اے جڈاں جو غلام رسول ڈڈا دے انقلابی موضوعات وچ لفظیں دی
 گھن گرج اتے دبدبہ اپنا رنگ ڈکھیندے۔

غلام رسول ڈڈا دا کلام لسانی شعور نال مالا مال اے او نہ صرف زبان تے قدرت
 رکھدے بلکہ لفظیں دی اہمیت تے انھیں دے استعمال کنوں پوری طرح واقف اے۔ او
 اپنے خیالات واسطے بالکل مناسب لفظ گولیندے اتے انھیں لفظیں دی ہک بے نال جوت
 وی بہترین طریقے نال کریندے۔ او انگوں علم اے جو بہترین شاعری زبان دے بہترین
 استعمال نال تخلیق تمھیدی اے اتے اپنے خیالات، احساسات تے داخلی واردات دا قاری

تئیں ابلاغ وی مناسب لغات نال تھیں دے۔ ایسا وجہ اے جو اوندی شاعری لوکس دیں
 دیں وچ لہو بندری اے۔ تلیں ڈتا ہویا بند لفظیں دے سوہنے پٹا ڈاتے انھیں دے شاندار
 استعمال دا نمونہ اے۔ ملاحظہ ہووے۔

تہڈے وچھوڑے دی رات کالی بھلا عذائیں دے نال گزری
 بدن دے بھانجھ دے وچ پھلدیں گھڑی گھڑی سال سال گزری
 ہوا دے ہیلے تے تہڈی آمد دا لھلھے لھلھے گمان گزریا
 ایہ دل دی دھڑکن قریب قدمیں تہڈی دی آہٹ مثال گزری
 بھریے بازار 'بے آس' بے وس 'ہزار حسرت خرید گھن کر
 غریب دی دھی جوان جیویں بدن تے لیراں سنبال گزری

غلام رسول ڈڈا ہک روشن خیال آتے ترقی پسند شاعر ہا۔ اوں لوکس دی حقوق
 واسطے ساری زندگی اپنے کلام نال لمبی جدوجہد کیتی جیڑھا ہک انج موضوع اے۔ اتھال
 اوندی شاعرانہ زبان موضوع اے۔ ات واسطے حالی اوندے آتے گالھ کریندوں 'غریب
 دی ماء' ڈڈا مرحوم دی ہک مقبول آتے مؤثر نظم اے۔ جیندے وچ ہک غریب ماء دے بیمار
 ہال دی بے بسی آتے ڈاکٹر دی بے رحمی دا نقشہ چھکھیا گئے۔ ایہ بلاشبہ ہک دردناک کیفیت دا
 اظہار اے جیڑھا قاری کوں موجھا کر ڈیندے لیکن ڈڈا اپنے خیالات کوں اہٹھی مخصوص
 شاعرانہ زبان نال ایس طرح قاری تئیں پہنچائے جو 'شاعری بے ساختہ جذبات دے اظہار
 داناں اے' قول دا سچا نمونہ بن گئی اے۔ ڈاکٹر بیمار ہال دی ماء کوں آہدے:

ہماری خود دودھا آندوتے ول رب توں دعا منگدو
 مریضیں کوں مکا آندو، کلیمیں توں دوا منگدو
 دوا ڈیو کونوں پہلے نفا فت آ شفا منگدو
 بگھے، بے خرچے بد لکھٹے، خدا جاتے جو کیا منگدو

اتھائیں گھن آؤ پڑو چوں حکیمیں کون ڈکھا آؤ

اشجھا بیمار گھن کے نال پیسے کتنے چا آؤ؟

اتھان ڈڈا جیروھے لفظ استعمال کریندے، او انتہائی سادہ تے عام فہم ہن مگر

انسانی احساسات دی بھر پور نمائندگی کریندن۔ مثال دے طور تے ودھا آندو مکا آندو

فنافت، بگھے، بے خرے، بے لکھنے وغیرہ۔ اگر انھیں لفظیں کون ایس بندو چوں کڈھ تے ہے

متبادل لفظ لائے وچن تاں میڈا خیال اے بندو اسارا کاثر ٹنگ وٹے۔ ایس نظم دا ہک

ہیا بند اے:

رقم ترائے چار سو دا سُن تے بجلی سر تے آؤٹھی

ہتھوں سکھویں سخی ماء دے اُتے آفت سماؤٹھی

اٹھی رو ہال کون چا کر، چکر آیا، ولاؤٹھی

تے سڈ مارلیں خدا وندا، میڈا پچوا پچا، ڈٹھی

آکھیس پوکوں میڈا بابا، اٹھی بازار ڈو پچوں

تے گزر ڈو گز ادھار کپڑا گھن بیمار کون کچوں

ہتھوں سکھویں، سخی ماء ”بھچوں“ کچوں وغیرہ لفظ نہ صرف بندو وچ لطف پیدا

کریندن۔ بلکہ ڈڈا دے لسانی شعور دے حوالے نال انھیں لفظیں دا پٹاؤ اُتے بر محل استعمال

دی انھیں دی زبان تے قدرت دا اشارہ ڈیندن۔ اُتے ایندا ثبوت وی فراہم کریندن۔ جو

تخلیقی صلاحیتیں دا اظہار تے بیان زبان دے Proper استعمال نال تھیندے۔

زبان تے قدرت، اپنے خیالات دے اظہار واسطے مناسب لفظیں دا انتخاب

اُتے انھیں دا بر محل استعمال ای شاعری یا تخلیق کون وڈا تے مؤثر بھیندی اے۔ زبان دے

ٹھیک استعمال دے بغیر چنگے خیالات دی پھوگ لکدن۔ لفظیں دا درست استعمال ای

اظہار کون مؤثر بھیندے۔ اُتے ایہ ہنر ڈڈا کون آندا ہا۔

ساکوں ڈیکھ ڈریے تے پیلے نظردوں
 تے بگھنگ نجا چہرے پیلے نظردوں
 ہنالے کوں سک سک تے تیلے نظردوں
 سیالے کوں ٹھر ٹھر تے نیلے نظردوں

ساڈا بت تاں پڑیں دا ڈھانچہ ہے خالی

تے رت ماس کھاپی گے محلیں دے والی

ایں بندوچ ردیف واسطے لفظیں دا انتخاب آتے سک سک تے ٹھر ٹھر دی تکرار

لطف دی کیفیت پیدا کریندی اے۔

آخر وچ میں ہک نظم دا ہک حصہ درج کرینداں۔ ایہ میڈے نکتہ نظر دی تائید
 کر لئی۔ جو ڈاڈا لسانی شعور، زبان تے قدرت، لفظیں دا انتخاب آتے انھیں دا بر محل
 استعمال اوندی شاعری کوں بے حد مؤثر بنا ڈیندے۔ ایہ خوبی سراہیگی دے ہک بے شاعر
 لطف علی وچ دی ہئی۔ جس اوندی مثنوی ”سیفیل نامہ“ کوں شہکار کتاب بنا ڈیتے۔

غلام رسول ڈاڈا دی ایہ نظم اگرچہ سیاسی اے آتے ہک خاص دور وچ لکھی گئی اے
 مگر اوندے لسانی شعور نے ایں نظم کوں آفاقیت ڈے ڈتی اے۔

ہر گھڑی محکومیت دا دور وحشت ناک ہئی
 ہک ڈراکل ڈسن کالی رات دہشت ناک ہئی
 سامراجیت دی فطرت بد بہوں ناپاک ہئی
 زر، ڈاہل، ظلم دی انسانیت تے دھاک ہئی
 ہر بلا مفلس دے کھاوٹ کیتے چالاک ہئی
 چٹی پٹی تک غریبیں دی گزردی شاق ہئی
 جھکا سر، قدمیں تے ہتھ، رسم ادب اخلاق ہئی

جنس بے مثل مجبور ، مشیتِ خاک بھی
 ہر ہوس دے دیوتے دی بھینٹ ، عصمت پاک بھی
 زندگی مجبور انسانیں دی عبرت ناک بھی
 ہن زبانوں گنگ ، جند رے دات تے لب لاک بھی
 زندگی پی سہکدی بھی موت دے ہنجل دے وچ
 انسانیت بے ہوش بھی جنات دے جنگل دے وچ

.....

نہ خدا دا خوف ہا نہ خلق دا احساس ہا
 نہ ترس نہ شرم نہ مسائستگی دا پاس ہا
 ہر گھڑی ہیندیں دے سر ڈاڑھے دا ڈنڈا اس ہا
 رت بھر یے ڈا ایڑیں دے ڈنڈیں مفلس داماس ہا
 عزت و عصمت غریبی کھیڈ بھی کبک تاس ہا
 رات ڈینہ مزدور دی عزت دا ستیا تاس ہا
 انصاف دے ہر در آتے بے وس غریب بے آس ہا
 اچا گانا آ کر یا ظالم دا ہا 'آسان تے
 ظلم دا چکر پیا چلدا ہا غریب دی جان تے

***

سرور کر بلائی دی شاعری تے شخصیت

رولاں بار تھہ چڈاں دا مصنف دی موت دا اعلان کیجے، اُردو تنقید وچ تاں ایندا اثر پوون پئے گئے لیکن سرانگی وچ ایہ سلسلہ شروع نہیں تھیا۔ جیکر ایہ انداز تنقید سرانگی وچ وی ٹر پیا ہووے ہا تاں شاید میکوں معذرت کرنی پووے ہا جو میں شاعر دی ذات کون اوندے کلام کنوں انج نہیں کر سگدا (میڈے نزدیک ایہ ممکن نہیں ہوندا) ویسے وی کم از کم سرور کر بلائی دی ذات کون اوندی شاعری کنوں انج کرن کوئی سوکھا کم کئے نہیں (اگرچہ بعض نقادیں دے نزدیک ایہ اعلیٰ شاعری نہیں ہوندی تاہم میکوں ایندے نال اختلاف اے) جیویں جو تہا کون خود اگوں اندازہ تھی ویسی جو سرور کر بلائی دے کلام وچ اوندی موت کئے فی تھی بلکہ اوجیند اجا گدا اے اے اے اپنے سارے کلام وچ اکیند اپنے۔

سرور کر بلائی ہک خود دار غیرت مند اے انسان دوست شخص ہا۔ اوندالباس چال ڈھال، گفتگو، مہلن دا انداز، رویے سب شانگی دے اعلیٰ نمونہ ہن۔ میڈا اوندے نال ہک لمبے عرصے کنوں تعلق ہا۔ او درمیانی عہد دا ہک انجھا شاعر ہا جنیں سرانگی دے کلاسیکی شاعری نال نویں رجحانات کون رواج ڈتا۔ بد قسمتی نال انھیں دی زندگی وچ انھیں دا کوئی مجموعہ کلام نہ چھپ سکیا۔ البتہ ہن انھیں دے ڈو مجموعے چھپن۔ ہک ”نئے نوک ستان دے“ اے ڈو جھا ”سجھ داسیند“ جیندے اے تے میکوں مختصر گفتگو کرنی اے۔

جتھاں سرور کر بلائی دے ایں سوہنے مجموعے کون ڈیکھ تے خوشی تھی اے اے اتھاں ہک

صدمہ وی تھئے۔ جو مرتبہ بندے وچ اہٹی مرضی نال کجھ آنجھیاں تبدیلیاں کر ڈتےن جیندے نال نہ صرف سرور کر بلائی دی سوچ آتے فکر تبدیل تھئی اے بلکہ اوندی جاہ تے مرتب یا ناشر دیاں ترجیحات آتے فکرتے خیالات سامنے آئیں۔ مثال دے طور تے سرور کر بلائی دا ہک مشہور شعر اے جیڑوہا خود انھیں کول ہوں پسند ہا۔ اینکوں مجموعے وچوں کڈھ ڈتا گئے حالانکہ ایہہ شعر سرور کر بلائی دی زندگی وچ ماہنامہ ”آخر“ ملتان دے سرور کر بلائی نمبر وچ چھپیا ہویا ہے۔ ایہ شعر ایں اے:

دل کول سجدے دا لطف نہیں آیا

عقل کول دل امام نہیں کرٹا

ایہ شعر سرور کر بلائی دی فکر آتے نظریے دی نمائندگی کریندا ہا۔ سرور کر بلائی ایں شعر وچ عقل آتے وجدان بارے اپٹا نکتہء نظر واضح کیٹا۔ حالانکہ ایہ مسئلہ ہزاریں سالیں کنوں فلسفیں آتے دانشوریں دے درمیان زیر بحث آندا ہے۔

ایں شعر آتے ایں طرح دے کئی انھیں شعریں وچ لفظیں دی چاٹ بچھتے ہیر پھیر کیتی گئی اے۔ ایہ ہک آنجھا المیہ اے جیندے ازالہ ممکن کئے نہیں۔ تاریخ وچ کئی انھیں مرث و الیس نال وی ایہو کم تھئے۔ انھیں وچوں ہک معروف جرمن فلسفی نیٹھے وی ہا۔ جیندے مرث بعد اوندی بھینٹ الزبتھ اوندے نال ایہو کجھ کیٹا۔

شاہد ایہ کہیں مصلحت دا معاملہ ہووے مگر سرور کر بلائی اہٹی زندگی آتے شاعری وچ آنجھا مصلحت پسند نہ ہا۔ اتناں آنجھا دیوانہ ہا۔ جیڑوہا جی اولاد کونوں کڈا ہیں گریزنہ کریندا ہا۔

سیائے مصلحت توں پول نہیں سجدے جتھاں سرور

میں ڈٹھا ہے اتھاں اکثر دیوانے پول پوندے ہن

سرور کر بلائی ہک انا پرست انسان ہا، اوندی شاعری وچ جاہ جاہ تے ایندے

اشارے ملدن۔

سمندر وچ صدف وانگ سرور

پیا سارہ مگر خود دار رہ و نچ

میں معزز نہیں میڈے نال وی کوئی دستار نہیں
 شاعر آں پر شکر اے شاعر دربار نہیں
 او صرف خود آنا پرست نہ ہا بلکہ ڈوجھے لوکیں دی آنا دا خیال وی رکھدا ہا آتے ایہا
 انسان دوستی دی بنیاد اے۔ ہک ہوں شاندار شعراے:

نہ آلاؤں نال ہک پے دے مگر ڈوے جلوں
 و تھ آنا دی ہر کہیں دے درمیاں ہووے پی
 سرور کر بلائی کوں انسانی احساسات آتے داخلی واردات تے خلاقانہ قدرت
 حاصل ہئی۔ او ندے اتجھے کئی شعریں کوں نثر وچ بیان کرن مشکل اے۔ بلکہ صرف پڑھ
 تے محفوظ تھیا وچ سگدے:

ایں عید تے سرکار تہڈا عید دا تھنہ
 ہنجھ بھیج ڈیوے یا غزل بھیج ڈیوے
 کئی سر اے نہ پتھر اے نہ مخلوق دا کھ اے
 سرور کوں تہڈے شہر ڈوے ول بھیج ڈیوے
 سرور کر بلائی اہٹی مٹی نال محبت کرن والا شاعر ہا۔ ات واسطے اوں شاعری اہٹی
 ماہولی وچ کہتی:

میکوں دھرتی کاٹ ہے لوح و قلم بخشا گیا
 میں شاہ دی ثناء خوانی کہتے تیار نہیں
 ایندے علاوہ اوں اہٹی دھرتی تے تھیوٹ والے ظلم ستم دے خلاف آواز چاتی اے
 آتے لئیریں کوں لکارے۔ ایندے نال انسانی عظمت دی سرخروئی واسطے وی قلم چاتے۔
 او ڈیکھ اہٹی دھرتی دے خدو خال و ہگودن
 رت لٹھڑیں ہتھیں نال قلم چا کے نکل پو

ہن بازودی ایں وقت دے ہر کرب و بلا وچ
 انسان دی عظمت دے قلم چا کے نکل پو
 او ظلم دے خلاف مسلسل لڑن دا درس ڈیندے، اوندی ہک مشہور نظم ”او جنگ اجن
 تائیں جاری اے“ دا ہک بند ملاحظہ ہووے:

جے تائیں زور زور آور دا کزور اُتے آزمیندا پے
 جے تائیں ہینڈا ڈاڈھے دی وحشت پٹھ دھیندا پے
 جے تائیں فتویٰ دولت دی ترکڑی نال ثلیندا پے
 اوتائی وقت شریفاں تے ہوں اوکھا اے ہوں باری اے

ایہ جنگ اجن تائیں جاری اے
 بلاشبہ سرور کربلائی دی شاعری اوندی شخصیت اُتے نظریات دی عکاس اے، مگر
 اوندے اُتے فنی فروگزاشتیں دا کوئی الزام نہیں آسکدا۔ اوفنی حسن دی پاسداری ہے۔
 سرور کربلائی کوں زبان تے قدرت، سُوٹھے سُوٹھے لفظیں دا انتخاب اُتے اُنھیں دا بر محل
 استعمال اُتے مختلف معنی دے حوالیں نال اُنھیں داورتا دا خوب ڈاُندے۔

توں میڈا سرکٹ تال سہی جھکا سکدا نوہی
 میڈے سرتے چلدی اے صرف سرداری میڈی
 سرور کربلائی سرائیکی شاعری کوں ہک نواں لہجہ ڈتے۔ جیندے وچ اوند
 مخصوص مزاج اکیندا ہے۔ اسنجا لہجہ سرائیکی شاعری وچ پہلے ہوں گھٹ ہا۔

عشق کوں انکار دا لہجہ ڈتے
 عرض کوں لکار دا لہجہ ڈتے
 گئے او شخص جنیں ایں شہر وچ
 لفظ کوں تلوار دا لہجہ ڈتے

ہن بازودی ایں وقت دے ہر کرب و بلا وچ
 انسان دی عظمت دے قلم چا کے نکل پو
 او ظلم دے خلاف مسلسل لڑن دا درس ڈیندے، اوندی ہک مشہور نظم ”او جنگ اجن
 تائیں جاری اے“ دا ہک بند ملاحظہ ہووے:

جے تائیں زور زور آور دا کزور اُتے ازمیندا پے
 جے تائیں ہینڈا ڈاڈھے دی وحشت پیٹھ دھیندا پے
 جے تائیں فتویٰ دولت دی ترکڑی نال ثلیندا پے
 اوتائی وقت شریفیاں تے ہوں اوکھا اے ہوں باری اے

ایہ جنگ اجن تائیں جاری اے
 بلاشبہ سرور کربلائی دی شاعری اوندی شخصیت اُتے نظریات دی عکاس اے، مگر
 اوندے اُتے فنی فروگزاشتیں دا کوئی الزام نہیں آسکدا۔ اوفنی حسن دی پاسداروی ہے۔
 سرور کربلائی کوں زبان تے قدرت، سوہنے سوہنے لفظیں دا انتخاب اُتے انھیں دا بر محل
 استعمال اُتے مختلف معنی دے حوالیں نال انھیں داورتا دا خوب ڈاؤندے۔

توں میڈا سرکٹ تال سہی جھکا سکدا توہی
 میڈے سرتے چلدی اے صرف سرداری میڈی
 سرور کربلائی سرائیکی شاعری کوں ہک نواں لہجہ ڈتے۔ جیندے وچ اوندنا
 مخصوص مزاج اکیندا ہے۔ اسنجا لہجہ سرائیکی شاعری وچ پہلے ہوں گھٹ ہا۔

عشق کوں انکار دا لہجہ ڈتے
 عرض کوں لکار دا لہجہ ڈتے
 گئے او شخص جنیں ایں شہر وچ
 لفظ کوں تلوار دا لہجہ ڈتے

پڑھنا اور سمجھنا

لوک ادب

لوک ادب تے اوندی اہمیت دا مختصر مطالعہ

لوک ادب لوکیں دے احساسات، جذبات تے خیالات دے بے اختیار اظہار دا ناں اے۔ لوک ادب صدیں دے انسانی اظہار دیں مختلف شکلیں وچ اسٹاڑے ساٹھے موجود اے۔ ایہ علم اساطیر کنوں گھن کراہیں عام قصیں، اکھاٹیں آتے گاڈئیں تیں عام انسانیں دے ہر قسم دے مشاہدے آتے تجربے کوں اپنے اندر سمو گھندے۔ جیہدے وچ عشق، محبت، نال، روزانہ زندگی دے عام تجربے وی شامل ہن۔

بنیادی طور تے لوک ادب عام انسانی بصیرت دی تاریخ اے۔ جیڑھی رقم تھیون تہیں سینہ بہ سینہ چلی آئی اے۔ لوک ادب پچھلی نسل دے تجربے کنوں اگلی نسل کوں مالا مال کریندے۔ لوک ادب توڑے جو بنیادی طور تے ادب اے۔ ایہ کوئی سائنس نہیں لیکن حیرت دی گالھ اے جو ٹھوس علم دی بنیاد لوک ادب تے کھڑی کیتی وئج سہدی اے۔ مثال دے طور تے کہیں علاقے دا محکمہ موسمیات اتھوں دی ضرب الامثال دی بنیاد تے اپنے کم دا آغاز کر سہدے۔ اگر اساں صرف سرائیکی اکھاٹیں کوں سامنے رکھوں تاں موسم بارے صدیں دا انسانی تجربہ آج وی محکمہ موسمیات کنوں شاید زیادہ بہتر انداز وچ اسٹاڑی رہنمائی کرے:

1: چیتروٹھا - ساون مٹھا

2: تاراڈیا - چھہر گٹھیا

3: پھکون - کندھی لکون

4: چٹھ - چالیس پٹھ

5: ساون آیا - سیالا جایا

6: آسون آس لے - گورکھ چھاں پے

7: آسون ماہ ولالا - ڈہنہاں ڈھپ راتیں پالا

ایں طرح کہیں وی بے جدید علم کون اپنے مسئلے دی بنیاد تے تحقیق کرنی ہووے
تاں اول اپنے ابتدائی مفروضے کون اوں زبان دی کہیں اکھاں تے کھڑا کر سگدے۔ مثال
دے طور تے اسان کہیں انسانی کردار دے تجزیے واسطے نفسیاتی حوالے نال اوندے کردار
دا تجزیہ کروں تاں اپنے وسیب دی حدتیں اوں کردار دے تجزیے لیوں پہلے مفروضے دی
بنیاد سرائیکی دی ایں ضرب المثل تے رکھ سگدوں:

اُری تے اُری

کندھ اُری تے اُری

لوک ادب وچ نسل انسانی لیوں بصیرت دا ہک خزانہ موجوداے۔ جیندی روشنی

وچ اسان اپنی زندگی بہتر بٹا سگدوں۔

آپے کہیوں تے آپے آپیوں

مات لہایو بابے دی

جھٹھاں ڈتی دھی

اُتھاں گالھ نہ کہتی ہی

آسون کتیں تھولا کھا

طرف طہیمیں مول نہ جا

کھادا پیتا لاپے دا 'باقی احمد شاہے دا
اورنگ زیب عالمگیر، پکے خوش پکے دلگیر

لوک ادب آتے خصوصاً لوک قصے بعض اوقات اپنے علامتی یا فرضی کرداریں
دے حوالے نال لوکیں دے پورے نہ تھی سکیں والے خواہیں دا اظہار وی ہوندین۔
جیندے ذریعے اوہ اپنا کتھارسس کریندین۔ اس طرح لوک ادب دا ہک ہیا آتے اہم روپ
سامنے آندے جیدھا انسانی زندگی کوں نازل کریندے جیندی شاندار مثال سرائیکی وچ
سیف الملوک دا قصہ اے۔

میں ایتھاں صرف ولا ایہو گالھہ ڈہراوٹ چاہنداں جو لوک ادب انسانی بصیرتیں
دے اظہار دا کمال اے۔ خواجہ فرید جیندی اہٹی شاعری بے انت بصیرتیں دی مالک اے۔
لوک ادب دیں بصیرتیں کوں نال گھن تے تُردی اے:

جے ڈینہ بھلوے متروی بھلوے ہے مشہور اکھاٹ
جڈاں عاشقاں پدھیاں کراں تھی دلی ڈھائی کوہ اے

★★★

سرائیکی لوک گیت

کہیں زبان آتے اوندے پولٹن والیں دی اونٹی دھرتی نال جتنا زیادہ گہری
 وابستگی ہوی۔ اُتھوں دالوک ادب اُتلا عوامی فکر احساسات تے جذبات دے سرمائے نال
 مالا مال ہوی۔ ات واسطے کہیں وی زبان دی تخلیق آتے ابلاغ دیاں صلاحیتاں دا جائزہ
 صرف اُتھوں دے لوک ادب کوں ای ڈیکھ تے گھدا ونچ سکدے بلاشبہ لوک ادب ہر
 زبان داسب کون قیمتی ورثہ ہوندے آتے عوام دا اونٹی زبان نال صدیں پراٹے رشتے
 کوں ظاہر کریندے۔

لوک ادب وچ داستانیں آتے متھ کوں اہم حیثیت حاصل اے داستان دے
 کرداریں دے علامتی روپ اُتھوں دے لوکیں دے پورے نہ تھی سکیں والیں خواہیں آتے
 خواہیں دے اظہار دے مختلف روپ ہوندن جیندے ذریعے اسان اُتھوں دے لوکیں دی
 نفسیات آتے مزاج کوں سمجھ سکدوں۔

لوک ادب وچ لوک گیتیں کوں سب کنوں زیادہ اہمیت حاصل اے۔ ایہ
 داستانیں دی نسبت زیادہ سوینے تے واضح انداز وچ اُتھوں دے لوکیں دی تمنائیں تے
 خواہیں دا اظہار ہوندن۔

لوک گیت کیوں جو عوام دے جذبات تے احساسات دا بے ساختہ اظہار ہوندن
 ات واسطے انہیں وچ بٹاؤٹ نہیں ہوندی۔ انہیں وچ دریا دے بہاء وانگوں روانی ہوندی

اے آتے اوندے وچ جذبات اونٹی پوری قدرت تے شدت نال ایں طرحاں موجود ہوندن جو اکثر اوقات لفظیں دی حیثیت ثانوی رہ ویندی اے آتے لوک گیتیں داہر مصرعہ لفظیں دے مجموعے دی بجائے موسیقی دے لہریں وانگوں سُٹٹی والیں دے جذبات وچ تھر تھل مچاؤ بندے۔

لوک گیت بچھلی نسل دے احساسات کوں اہلی نسل کوں منتقل کرن وچ اہم کردار ادا کریندن آتے ایں طرح دھرتی دے پُراٹے تے نویں واسیں دے خیالات وچ ہم آہنگی پیدا کریندن۔

لوک گیت عوامی زندگی دا ہک واضح تے حیدر اجاگہ امر قح وی ہوندن۔ انہیں لوک گیتیں وچ عوام دی زندگی داہر پہلو آتے انہیں دیاں چھوٹیاں چھوٹیاں خوشیاں تے ڈکھ ایں طرحاں موجود ہوندن جو اسان اپنے آباء اجداد دی زندگی دے ہک ہک لفظ کوں کتاب وانگوں پڑھ سکدوں۔

مختصر طور تے ایہ آکھیا ونج سکدے جو کہیں زبان آتے اوندے بولن والیں دے مزاج، تاریخ آتے تہذیب و ثقافت کوں سمجھاں ہووے تاں لوک گیتیں کنوں چنگی مدد شاعری دی کوئی ہی صنف نہیں کر سکدی۔

سرائیکی وچ لوک گیتیں دا بے پناہ سرمایہ موجود اے۔ لوک داستاں دا ورثہ اساکوں سرائیکی قصیں دے حوالے نال وسیب دی پُرائی فکر، تہذیب آتے ثقافت دا پتہ ڈیندن۔ انہیں لوک داستاں دے کردار مثلاً دیہہ آتے پریاں وغیرہ۔ شر آتے خیر دیاں علامتی شکلاں ہن۔ جنہیں دے ذریعے اسان اپنے بزرگیں دے خیالات، خواہشات آتے تمنائیں کوں زندہ شکل وچ ڈیکھ سکدوں۔

سرائیکی لوک گیت جتھاں لوکیں دے پیار، محبت دے جذبے دی نشاندہی کریندن۔ اُتھاں سرائیکی لوک گیتیں کوں ایہ وی اہمیت حاصل ہے جو سرائیکی شاعری دی

بنیاد بن آتے آپ وی سرائیکی شاعری دی بنیاد انہیں لوک گیتیں تے کھڑی اے لیکن شاعری
 دیں نہیں صنفیں وانگوں لوک گیتیں وچ تشبیہات آتے استعارات دی بھرمار نہیں ہوندی۔
 لوک گیت اظہار دی بے ساختگی آتے سادگی وچ اچھی مثال آپ ہوندن ایہا وجہ اے جو ایہ
 فوری طور تے دل تے اثر کریندن اتے عام خاص ہر طبقے وچ مقبولیت حاصل کر گھندن۔
 شادی، میلے، ٹھیلے آتے کئی قسمیں دیاں پیاں رسماں کوں سرائیکی وسیب وچ مرکزی
 حیثیت حاصل اے۔ ات لیوں سرائیکی لوک گیتیں دا ہوں سارا حصہ شادی دیاں خوشیاں
 آتے اونڈے رسم و رواج تے مبنی اے۔

شادی جتھاں خوشی داسب کنوں وڈا موقع ہوندے اتھاں کنوار واسطے پیو مادی
 جدائی داسب وی بڈے۔ ایہ لہجہ کنوار لیوں ہک نویں دنیا تے غیر یقینی مستقبل دی نشاندہی
 دی کریندے۔ ایس ویلھے کنوار دے دل وچ کیا کیا وسوسے اٹھدن۔ ہک لوک گیت وچ
 ایہدا اظہار ایس ملدے۔

اماں ڈی اماں میں تاں دھی پیاری ہائیں
 میں تاں ڈولی دے وچ نہ ہسائیں
 مہڈی ڈولی کوں پئے کیاں تندوں
 مہڈیاں کر کر وچن ہنجوں
 اماں ڈی اماں میں تاں دھی پیاری ہائیں
 میں تاں ڈولی دے وچ نہ ہسائیں
 مہڈی ڈولی کوں چاوٹ آئے نی
 مہڈے روندے حق ہسائے نی
 اماں ڈی اماں میں تاں دھی پیاری ہائیں

ڈاج جتھاں کنوار لیوں ملہ پیو دی طرفوں شادی دا تحفہ ہوندے اتھاں ایہدی مالی

بنیاد بن آتے آپ وی سرائیکی شاعری دی بنیاد انہیں لوک گیتیں تے کھڑی اے لیکن شاعری
 دیں ہمیں صنفیں وانگوں لوک گیتیں وچ تشبیہات آتے استعارات دی بھرمار نہیں ہوندی۔
 لوک گیت اظہار دی بے ساختگی آتے سادگی وچ اچھی مثال آپ ہوندن ایہا وجہ اے جو ایہ
 فوری طور تے دل تے اثر کریندن اتے عام خاص ہر طبقے وچ مقبولیت حاصل کر گھندن۔
 شادی، میلے، ٹھیلے آتے کئی قسمیں دیاں پیاں رساں کوں سرائیکی وسیب وچ مرکزی
 حیثیت حاصل اے۔ ات لیوں سرائیکی لوک گیتیں دا ہوں سارا حصہ شادی دیاں خوشیاں
 آتے اونڈے رسم و رواج تے مبنی اے۔

شادی جتھاں خوشی داسب کنوں وڈا موقع ہوندے اتھاں کنوار واسطے پیو مادی
 جدائی داسب وی بڈے۔ ایہ لہجہ کنوار لیوں ہک نویں دنیا تے غیر یقینی مستقبل دی نشاندہی
 دی کریندے۔ ایں ویلھے کنوار دے دل وچ کیا کیا وسوسے اٹھدن۔ ہک لوک گیت وچ
 ایندا اظہار ایں ملدے۔

اماں ڈی اماں میں تاں دھی پیاری ہائیں
 میں تاں ڈولی دے وچ نہ ہسائیں
 مہڈی ڈولی کوں پئے کیاں تندوں
 مہڈیاں کر کر وچن ہنجوں
 اماں ڈی اماں میں تاں دھی پیاری ہائیں
 میں تاں ڈولی دے وچ نہ ہسائیں
 مہڈی ڈولی کوں چاوٹ آئے نی
 مہڈے روندے حق ہسائے نی
 اماں ڈی اماں میں تاں دھی پیاری ہائیں

ڈاج جتھاں کنوار لیوں ملہ پیو دی طرفوں شادی دا تحفہ ہوندے اتھاں ایہدی مالی

اہمیت دی ضرور ہوندی اے۔ ہک مزاحیہ لوک گیت وچ جتھاں ایں علاقے دی غربی دی
نشانہی تھیدی اے اُتھاں مزاحیہ تے لطیف انداز وچ والدین دا اشاندار ڈانچ نہ ڈے
سکین دا شکوہ وی ملدے:

اتماں تاں میکیوں ڈانچ رچایا
تھالی مگر ڈتس بھتاں
میں کیویں گھر ونجاں
میں تاں نہیں ویندی میڈی راہن اتماں
اماں تاں میکیوں پگاں چا ڈتی
تھن وقت ہو چنگاں
میں کیویں گھر ونجاں
میں تاں نہیں ویندی میڈی راہن اتماں
اتماں تاں میکیوں ڈاند چا ڈتا
ڈاند ڈتس سنگ بھتاں
میں کیویں گھر ونجاں

پرنے دے ویلے گھوٹ جیڑھلے کتوار دے گھر ویندے تاں عام طور تے اوں

وقت گھوٹ دے رشتہ داریں دے کیا جذبات ہوندن۔ ایہ لوک گچاؤ ڈ سیندے:

ویڑھے جج بنرے دی آئی اے
سارا لوک اللہ دا سہی اے
جیاتی ہووی پی منجھیں دا کھیر
تیڈی مدد حضرت پیر
ویڑھے جج بنرے دی آئی اے

حیاتی ہووی گھوڑے تے رکھ ہنناں
 تپڑے دشمن ویندے بھنناں
 ویزھے جج بنرے دی آئی اے

سرائیکی ثقافتی زندگی وچ شادی دے علاوہ خوشیاں بھرے ہن وی کئی رسم و رواج
 ہن۔ پیلوں دیہاتی علاقے دا ہک سستا میوہ اے۔ جیزوہا جنگل وچوں مفت حاصل کیتا
 ویندے۔ ایہ اگرچہ غریبیں لیوں مفت روزگار دا ذریعہ وی اے لیکن پیلیوں چٹن ثقافتی
 زندگی دا ہک دلچسپ تے رونق بھریا شغل وی اے جتھاں عورتاں مرد رل کراہیں پیلیوں
 پلڈن اتے کھل مذاق کنوں لطف اندوز وی تھیندن۔ پیلیوں چٹن دے بارے سرائیکی وچ
 کئی لوک گاؤں ہن۔ سرائیکی دے مہاندرے شاعر حضرت خواجہ غلام فرید دی ہک کافی
 ہوں مشہور اے۔ اتے کافی کنوں زیادہ لوک گاؤں دا رتبہ حاصل کر چکی اے۔ ایندے
 علاوہ پیلیوں دے کئی ہن وی لوک گیت ہن۔ ہک لوک گاؤں دا مطلع اے:

پیلیوں پکیاں تھیاں گلزار
 آ پٹوں دے رل سانول یار

پیلیوں چٹن بارے ہک میا لوک گیت وی ہوں مشہور اے۔ اوندہ ہک بندیاں ہے:

پیلیوں چنڑ دیاں چٹھ مینے
 تھل دیاں جٹیاں خوش پیاں تھینے
 کچھ جھنڈولے ہال
 پیلوں پکیاں نی وے

پیلیوں چٹن وانگوں واڑ چٹن دی خوشی دی ہک تقریب اے اتے کئی حوالیں نال
 لوکیں دی دلچسپی دا مرکز اے۔ ایہا وجہ اے جو سرائیکی لوک گیتیں وچ سرائیکی ثقافت دے ایس
 پہلو دی عکاسی وی ملدی اے۔ اتے سرائیکی وسیب وچ غریبی دی نشاندہی کریندی اے:

دلیس بدلیس وچ پیٹ دی خاطر در در خود کوں رولیاں

موسم آئی ون واڑ دی پنڈیاں کملیاں بھولیاں

سرائیکی علاقے دے لوک مذہب تے پکارتین رکھدن۔ ایہا وجہ اے جو انہیں مذہب دیاں بعض رسمیں کوں اونٹی ثقافتی زندگی دا جزو بنا گھدے۔ جیویں بزرگیں دیں خنگاہیں تے حاضری ڈیون اُتے رات کوں ڈیوے ہالٹ تے منوتیاں ڈیون وغیرہ۔ ہک لوک گاؤن وچ انہیں عقیدیں دا ذکر ایں ملدے۔ اُتے پیار دے جذبات دی عکاسی دی تھیندی اے:

باغاں دا کیلا ، میڈا کلا ویلھا

میں اتھاں وے ڈھولا ڈیند لہ تے

ڈیوے ہال رکھاں خنگاہ تے

باغاں دا کیلا ، میڈا کلا ویلھا

ایں لوک گیت وچ اسلام دے ہک بنیادی رکن روزے نال محبت دا اظہار وی

موجود اے:

چن ڈٹھا ماہ رمضان دا

میں صدقے جیڈی جان دا

روزے رکھنے نی

باغاں دا کیلا

میڈا کلا ویلھا

سرائیکی لوک گیت اتھوں دے لوکیں دے پیار محبت دے لطیف احساسات اُتے جذبات کوں وی اپنے پورے تاثر نال بیان کریندن۔ انہیں لوک گیتیں وچ لوکیں دے دلیں دیاں دھڑکنناں محفوظ ہن۔ اساں جیڑھلے انہیں کوں پڑھدوں تاں لفظیں دی بجائے جذبات دا ہک سمندر موجزن نظر دے اُتے اوندیاں لہراں تھر تھر کریندیاں محسوس تھیندن:

ہیاں دی کھنڈ ویٹی
 پک تاں غریبی اے
 ڈو جھے ہچٹاں کنڈ کیتی
 نکران دے پھل ماہیا
 اسان پردیسی ہیں
 ساڈے پچھوں نہ زل ماہیا
 سڑکاں اُتے روڑ کٹراں
 تیکوں یاد ضرور آسی
 ساڈا رو رو کے ٹر ونچٹاں

سرائیکی دے بے شمار لوک گیتیں وچ غم روزگار دا عکس ملدے سرائیکی علاقہ
 صدیاں کنیں مقامی جاگیرداریں اُتے غیر ملکی حملہ آوریں دا شکار رہیے۔ اُتے ایں وجہ کنوں
 اُتھوں دے لوک غریبی دا شکار رہیہن۔ اُتے کجھ دے عذاب برداشت کریندے رہیہن:

اُڈیاں نی کونجاں لٹھیاں نی پیلے
 روزی دے مارے کھاندے نی ٹھیلے

روزی دی خاطر وطن سٹیوسے
 ملک بیگانے آن رلیوسے

غربت دے سانگ
 دلبر دی تانگھ
 تیراں دے وانگ

کئی لوک گیتیں وچ وطن نال محبت اُتے دشمن نال نفرت دا اظہار وی موجود اے

- سرانیکی لوک گاؤں دھرتی نال پیار دے اظہار دا جیندا جاگدا نمونہ ہن۔ ہک لوک گاؤں
دے بند وچ اپنے وطن دے سپاہی دی فتح دی دُعا کہتی گئی اے:

ٹھنڈ سینے وچ پا جانی
دشمن دے فوجیاں تے
فتح پا کے آ جانی

ہک پڑائے لوک گاؤں وچ ایس خیال دا اظہار ایس رنگ وچ ملدے:

کوئی خیر دی خبر آوے
ترکی دا غازی ساڈا
انگریزاں تے فتح پاوے

لوک گاؤں دی صرف ایہا اہمیت نہیں جو انہیں وچ اُتھوں دے لوکیں دے
ڈکھ سکھ اُتے احساسات تے جذبات دے حوالے نال ثقافتی تے مذہبی خیالات دی
نمائندگی موجود اے بلکہ لوک گیت حقیقی طور تے ادبی حیثیت مطابق شاعری دا بہترین نمونہ
ہوندن۔ ایہ اگرچہ کہیں مہاندرے شاعر وی تخلیق نہیں ہوندے لیکن عوام دے خواہشات
دے بے ساختہ اظہار دا اتلا سُوہٹا نمونہ ہوندن جو شاعری دے سب کنوں اچے رُتبے تے
وُج مچدن۔ ات واسطے اے آکھن بجایے جو شاعری جتلا ای فنی طور تے اچی تے موثر
ہوی۔ او اتلا ای لوک گیت دے نیزے ہوی۔

سرانیکی لوک گیتیں دی ادبی خصوصیت اے ہے جو او عام شاعری وانگوں مبالغہ
اُتے الجھاؤ دا شکار نہیں ہوندے۔ اے ابہام کنوں وی پاک ہوندن۔ صاف ستھری اُتے
عام فہم زبان دے حامل ہوندن عام شاعری وانگوں انہیں وچ آورداناں نشان وی نہیں
ہوندا بلکہ ایہ سراپا آمد دا نتیجہ ہوندن۔ انہیں دے بعض بے معنی مصرعے جنہیں کوں تک بندی
آکھیا ویندے دراصل تخلیقی عمل دے بہاؤ دا بے ساختہ اظہار ہوندن انہیں دا اسلوب وی

سدھا سادہ ہوندے آتے ایہا وجہ اے جو ایہ جوں ای زبان کنوں نکلدن دل وچ لہہ
ویندن:

کٹکاں دی راہی ہوسی

رہ دی رت جالے ساڈا میل کڈاں ای ہوسی

کٹک راہیاں نی.....!

خوش رہ و دہنٹاں ڈاڈھیاں توڑ نہائیاں نی

مختصر طور تے ایہ آکھیا ونج سکدے جتھاں لوک ادب اساڈے ماضی دا ورثہ اے

بلکہ پوری تاریخ اے اُتھاں ایہ اساڈے سچے جذبیں دا حقیقی ترجمان وی ہے آتے آپ دے

مصرف دور وچ نہ صرف اساڈے ماضی دی یاد تازہ کریندے بلکہ اساکوں خوشی تے سکون

دے کجھ لمحے وی میسر کریندے۔

★★★

سرائیکی لوک داستانیں دا چھوٹا جیہاں تجزیاتی مطالعہ

سرائیکی وسیب دنیا د از رخی ترین وسیب اے۔ جتھاں پنج دریا آکراہیں ملدن۔ اہٹی زرخیزی دی وجہ کنوں ایہ علاقہ قدیم زمانے کنوں آباد ریے۔ آتے اتھاں کئی تہذیبیاں پلین۔ این وسیب دی زبان آتے کلچر ہوں تو انا اے۔ ایہا وجہ اے جو اتھاں جیڑھے ادب جنم گھدے اوندے وچ نسل انسانی دے بھر پور تجربے آتے مشاہدے ملدن۔ سرائیکی کلچر آتے ادب وچ لوک کہانیں کوں اہم حیثیت حاصل اے آتے انھیں کہانیں وچ اعلیٰ انسانی قدریں دی عکاسی پاتی ویندی ہے۔

سرائیکی لوک کہانیں کوں ڈھصیں وچ وٹڈیا وٹھ سگدے۔ جنھیں وچ کجھ عشقیہ داستاناں ہن۔ جیویں سکی پنوں ہیرا رانجھا آتے راول کی وغیرہ۔ آتے بیاں لوک کہانیاں علامتی ہن۔ آتے انھیں وچوں بعض دے کردار انسانی نال چرند پرند وی ہن۔ جیویں مائی ہڈھڑی دا قصہ یا جام جو نادی لوک کہانی وغیرہ۔

انھیں ساریں لوک کہانیاں وچ لوک دانش دا عنصر بنیادی حیثیت رکھیندے آتے پورے وسیب وچ تھیون والے جبر تے مزاحمت دے نال پیار، خلوص، وفاداری، شوہر پرستی آتے مہمان نوازی جیہاں اعلیٰ انسانی قدریں دا اظہار انھیں لوک کہانیاں دی بنیادی روح ہے۔ مثال دے طور تے راول کی دی کہانی وچ راول دی سچی محبت، وفاداری، مسلسل پابندی

وچ مستقل مزاجی آتے تا بعداری وچ اپنے احساسات جذبات تے محبت دی قربانی این لوک کہانیں دا خاص حصہ اے۔

سسی پنوں دی کہانی کون بعض دانشور خصوصاً خواجہ فرید سرائیکی وسیب نال منسوب کریندن:

بھٹ پیا بھٹ واہن دا جٹاں

سسی دی داستان محبت دی پاکیزگی، شوہر پرستی آتے اپنے پیار دے حصول لیوں جان دی قربانی دی ہک لازوال مثال اے:

جے تائیں جیساں کچھ ڈو تٹاں

جے ول دلساں کافر تھیاں

گلی وچ پاپم پریت مہار

مائی پڈھڑی دی لوک کہانی ہک علامتی کہانی اے۔ ایندے وچ کاں منفی تے شر پسند قوتیں دی علامت اے۔ ایہ کہانی شریںد قوتیں دے خلاف ہک معمولی تے کمزور شخصیت (مائی پڈھڑی) دی جدوجہد دی بہترین مثال اے۔ این لوک کہانی وچ بے شمار کردار ہن۔ آتے سارے کردار اپنی تمام تر خصوصیات نال اساڈے وسیب دا ہک جیندا جاگد انموذہن۔ ہک جاہ جبر دے خلاف بز دلی دا اظہار آتے ہی جاہ تے اوندی بھرپور مزاحمت دی روح دے طور تے ناکامی دے باوجود اپنی جدوجہد کوں جاری رکھن این ساری کہانی وچ اپنی تمام تر صفت نال موجود اے۔ ایہ کہانی وسیب وچ رہن والیں مختلف آتے متضاد کرداریں دے مزاج، طبیعت آتے انھیں دی جدوجہد دی شاندار مثال اے آتے اسا کوں ایہ اعتماد ڈیندی اے جو حرص، عیاری آتے بز دلی دے خلاف مسلسل جدوجہد بالا آخر کامیابی نال ہم کنار کریندی اے۔

جام جو نادی لوک داستان اساڈے وسیب وچ ہک بے نال جوت دی داستان

اے اے ایہ ڈسیندی اے جو بک طاقتور اے ظالم دے ظلم دے خلاف بک معمولی قوت وی اونکوں ختم کر سکدی اے۔ معاملہ صرف عزم اے کوشش دا اے۔ جام جونا کوں قید و چوں چھڑاؤں لیوں اوندی ماء نال ایس وسیب دا ہر واسی شینہ گدڑا ہر اے ڈینھوں وی تعاون کریندن اے ظلم دے خاتمے اے بے گناہ دی رہائی واسطے ہر جانور اپنا کردار ادا کریندے۔ اے آخر وچ ڈینھوں دی کوشش جام جونا کوں خان دی جیل وچوں کڈھ گھندی اے۔

اکھڑکلی پت منارا

انھی وے ڈینھوں آں بہن تیز ڈاوارا آیا

ڈینھوں دی کوشش نال جیڑا ہلے جام جونا پھٹ ویندے تال اوندی ماء خوشی

دے گاؤں گاندی اپنے قافلے سمیت گھر ڈوڑ ویندی اے:

لوکیں دی بگڑا ڈی اے

بتگ ٹوئیں ٹوئیں ٹوئیں

جام جونا ڈھکیا ہا

مم چھڑا کے ولی اے

بتگ ٹوئیں ٹوئیں ٹوئیں

ایہ لوک کہانی سرائیکی وسیب دے واسیں دے پیار محبت اے جبر دے خلاف

متفقہ جدوجہد دی کھری داستان اے۔ جیڑھی دراصل علامتی طور تے سرائیکی وسیب دے

واسیں تے ظلم دے خلاف مسلسل مزاحمت دی نشاندہی کریندی اے۔

قصہ قصولی جہیں چھوٹے چھوٹے مزاحیہ لوک قصے وی گہرے انسانی مشاہدے

تے تجربے دی نمائندگی کریندن اے صرف تفریح دا سبب نہیں بندے۔ انھیں قصیں کوں

لوک دانش دے بہترین نمونے آکھیا وچ سکدے۔ قصہ قصولی وچ ایس بوسیدہ سماج دی

چھینا جھپٹی دی جیر بھی کیفیت بیان کیتی گئی اے۔ اے ہر کردار جیر ہا دھاڑ الاون دے شوق
 وچ ہے۔ ایہ کہانی انتہائی لطیف اے غیر محسوس طور تے اوند اظہار کریندی اے۔ اے ایندا
 وی واضح طور تے اشارہ ڈیندی اے۔ البتہ جنگل دی بادشاہی اوندے ہتھ وچ اے جیندے
 ہتھ وچ ڈنڈا اے لیکن ایہ ڈنڈا وی دائمی طور تے کہیں ہک ہتھ وچ نہیں رہ سگدا۔

مختصر طور تے ایہ آکھ سگدوں جو سرائیکی لوک داستان خواہ عشقیہ ہوون یا علامتی
 اساڈے وسیب دیں اخلاقی قدریں تہذیب اے کلچر دیاں بہترین نمائندہ ہن اے اپنے
 حقوق لیوں ظلم اے جبر دے خلاف لمبی مزاحمت دیاں چھیاں تے کھریاں داستان ہن۔
 جیر دھیاں لوک دانش دا بہترین سرمایہ اپنے اندر رکھیندین اے سرائیکی وسیب تے تھیون
 والے ظلم اے ٹٹ مار دے خلاف مزاحمت دا ہک درس وی ڈیندن۔

***

ترتیباً حصہ

جائزے

”خواجہ فرید..... شخصیت و فن“ فریدیات تے ہک اہم کتاب

خواجہ غلام فرید (1901ء-1845ء) سرائیکی زبان دے ہک لیجنڈ شاعر ہن۔ انھیں دی زندگی آتے شاعری بارے ہر سال ہوں سارے مضمون آتے کتاباں چھپ تے اندیاں ہین۔ ہن ”اقبالیات“ آتے غالبیات“ وائگوں ”فریدیات“ وی ہک موضوع دے طور تے سامنے آئے۔ آتے ہوں سارے اہل قلم ”ماہر فریدیات“ دے طور تے سجاٹے ویندے ہین۔ جنھیں وچ ہک پروفیسر ڈاکٹر طاہر تونسوی وی ہن۔ اگرچہ اُردو زبان ادب وچ انھیں داکافی کم اے۔ مگر ایندے نال انھیں سرائیکی زبان ادب تے ہوں تحقیقی تے تنقیدی کم کیتے۔ سرائیکی زبان ادب دے کم دے سلسلے وچ انھیں خواجہ فرید تے اہن کٹر مضمون لکھین آتے کئی کتاباں چھپوائن۔ جنھیں وچ ”مطالعہ فرید کے دس سال“، ”فرمودات فرید“ آتے ”عکس فرید“ خصوصی طور تے قابل ذکر ہن۔

اُچ کل انھیں دی ہک اُردو کتاب ”خواجہ فرید..... شخصیت اور فن“ سامنے آئی اے۔ جینکوں اکادمی ادبیات پاکستان 2007ء وچ چھاپیے۔ ایہ کتاب جیڑھی ہک سو بیانوں نے صفحے تے مشتمل اے۔ ہک جامع کتاب اے۔ جیڑھی خواجہ فرید دی شخصیت آتے فن دے ہر پہلو کوں نشا بر کریندی اے۔ آتے کوئی کمی نہیں چھڑیندی۔

ڈاکٹر طاہر تونسوی اس کتاب وچ تلے ڈتے ہوئے عنوانات کوں اپٹا موضوع ٹٹائے۔

1: سوانح اور حالات زندگی

2: تصنیفات کا منظر نامہ

3: کتب فریديات کا اشاریہ

ایندے علاوہ ”فرمودات فرید کا آئینہ خانہ“ خواجہ فرید کی تصنیفات

کے تراجم آتے دانشوریں تے اکابرین دی آراء دے نال خواجہ فرید دے مقام مرتبہ دے تعین نال ترے زبانیں اُردو سرائیکی آتے فارسی وچ انھیں دے کلام دا انتخاب شامل کیتا گئے۔ کتابیات آتے حواشی وی نال شامل ہن۔

خواجہ فرید دے حالات زندگی وچ وڈے جامع انداز وچ انھیں دے خاندان دی ابتداء بارے لکھیا گئے۔ عام طور تے ایہک بحث طلب سوال اے۔ کجھ مصنفین دے نزدیک خواجہ فرید دا سلسلہ نسب خلیفہ ثانی حضرت عمر فاروقؓ نال ملدے۔ جڈاں جو کجھ اہل قلم دا خیال اے جنھیں وچ حضرت مولانا نور احمد خاں فریدی وی شامل ہن۔ خواجہ فرید دا سلسلہ نسب حضرت عکرمہؓ نال زلدے۔ ایندے علاوہ بعض محققین دا خیال اے جو خواجہ فرید دا خاندان خالص سندھی خاندان اے۔ او خواجہ فرید دی ذات کوریجہ کون ایہ نتیجہ کنڈھیندن۔ اداہدن جو محمد بن قاسم دی فتح سندھ دے ویلھے کوریجہ ذات دے کئی لوک موجود ہن آتے محمد بن قاسم کوں جیزہا مقامی وفد ملیا ہا انھیں وچ کوریجہ قبیلہ داسر داروی موجود ہا۔ تاہم ڈاکٹر طاہر تونسوی اس بحث وچ اُلجھے بغیر مگر ہوں ساریں حوالیں نال خواجہ فرید دا سلسلہ نسب حضرت عمر فاروقؓ نال رلیندن۔

اس باب وچ ڈاکٹر طاہر تونسوی نے ہر تاریخی حوالے نال کم گھدے آتے آخر وچ انھیں دا اندراج وی کیتے۔ میں انھیں حوالیں کوں خصوصی طور تے ڈٹھے۔ عام طور تے ایہ مستند حوالے ہن آتے کہیں کنزور حوالے دا آسرا نہیں گھدا ہکيا۔ میڈے نزدیک ہک محقق

دے طور تے ڈاکٹر طاہر تونسوی دا ایہ خصوصی امتیاز تھاں وی کم کریندا نظر آندے۔ ایس باب وچ ہوں سارے اچھے پہلو وی نشا برکیتے گئین جینکوں عام طور تے نظر انداز کیتا ویندے۔ جیویں خواجہ فرید دی ابتدائی تعلیم، انھیں دے اُستاد اُتے احمد پور شرقیہ وچ نواب فتح محمد والی ریاست بہاول پور دی خواہش تے قیام وغیرہ۔ بالکل اینویں خواجہ فرید دی زندگی دے بعض پے اہم حصیں خصوصاً حج تے روانگی دے سلسلے وچ انھیں دے مختلف مقامات تے پڑاؤ وغیرہ کوں تاریخیں دے ذریعے بیان کیتا گئے۔ جیوہا انھیں دے ہک ہک جیہاڑے دی دائری بنی گئی اے۔

ایندے علاوہ کئی اہل قلم خواجہ فرید دی عائلی زندگی بارے لکھن کتوں گریز کیتے۔ لیکن ڈاکٹر طاہر تونسوی خواجہ فرید دی ازدواجی اُتے اولاد بارے پوریاں معلومات ڈٹن۔ ایویں روہی وچ انھیں دے قیام تے زندگی دے انھیں پہلوئیں تے ہر قسم دا سوجھلا پاتا گئے۔

خواجہ فرید دی ہماری اُتے وفات دے سلسلے وچ نسبتاً تفصیل نال درج اے۔ خواجہ فرید دے وصال دے وقت انھیں دا ہک مرید مرزا احمد اختر موجود ہا۔ اوں انھیں کرب ناک محسوس کوں تفصیلی طور تے لکھیئے۔ خواجہ فرید ایں اوکھے لمحے کوں انتہائی صبر حوصلے سکون اُتے خوشدلی نال قبول کیتا۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی مرزا احمد اختر دے حوالے نال ایندی تفصیل درج کیتی اے۔ خواجہ فرید دے وصال تے آکھیاں پکیاں نظماں کوں وی شامل کتاب کیتا گئے۔ جیوہیاں اوں وقت دے رواج مطابق فارسی زبان وچ ہن۔ انھیں دا اُردو ترجمہ دی ڈاکٹر صاحب نے نال ڈٹے۔

ایں باب دے آخر وچ خواجہ فرید دے خلیفیں اُتے مریدیں دی فہرست وی ڈٹی گئی اے۔ جیندے وچ کئی اپنے وقت دے نواب وی شامل نکلن۔ آخر وچ سجادگان دے بارے وی لکھیا گئے۔ تاہم ہن خواجہ فرید دے پتر نازک کریم دے ڈوہترے دی اولاد ایں منصب تے فائز اے۔

کتاب والیہ باب ہوں اہم اے۔ اے خوابہ فرید بارے قاری دے ہر سوال دا جواب ڈیندے۔

اینڈے بعد خوابہ فرید دی تصنیفات دا منظر نامہ ڈتا گئے۔ اینڈے وچ یارہاں کتاباں دا حوالہ اے۔ جیندے مختصر آتعارف کرایا گئے۔ اگرچہ او تفسیلاً تھی سگدا ہا۔ جیڑھا زیادہ معلوماتی ہووے ہا لیکن اینڈے بعد فریدیات بارے کتابیں دا اشاریہ ڈتا گئے۔ او تفصیلی اے۔ اینڈے وچ اُردو تے سرائیکی دیاں ہک سوترائے اے انگریزی دیاں یارہاں کتاباں دی فہرست شامل اے۔ جیڑھی خوابہ فرید دی Further Study واسطے ہوں مفید اے۔

ایں کنیں اہوں ایں کتاب داسب کنوں اہم باب شامل اے۔ جیندے وچ خوابہ فرید دی تخلیقات دا تنقیدی مطالعہ کیتا گئے۔ اینڈے وچ سب کنوں پہلے سرائیکی شاعری دا ذکر اے۔ جیندے وچ خوابہ فرید دے نظریہء عشق اے عشق دے داخلی واردات کوں خوابہ فرید دے شعریں نال بیان کیتے۔ ایندا عنوان خوابہ فرید دے مصرعے ”جڈاں عشق فرید استاد تھیا“ (جب عشق فرید استاد ہوا) تجویز کیتا گئے۔ ایں عنوان تلے انھیں ابن عربی دے حوالے نال گالھ کیتی اے۔ کیوں جو خوابہ فرید انھیں کوں اپنا استاد منیندن۔

عارف ابن العربی

ساڈا ہے استاد

میکوں اتھاں ہک گالھ دی کی محسوس تھئی جو خوابہ فرید دے نظریہ وحدت الوجود نال تفصیلی گالھ نہیں کیتی گئی۔

ایں باب دا ڈوجھا ضمنی عنوان اے ”نئے جہانوں کی تفہیم کا شاعر..... خوابہ فرید“ اینڈے وچ مصنف خوابہ فرید دی شاعری دے وسیع کیونس دی گالھ کیتی اے۔ اینڈے تحت ڈاکٹر صاحب لکھدن۔

”.....خواجه فرید کی شاعری کا کیونس کائنات کے وسیع تر پس منظر میں پھیلے ہوئے
ان گنت موضوع کا منظر نامہ پیش کرتا ہے۔ زندگی کے معاملات اور معمولات کا کوئی زاویہ
ایسا نہیں۔ جس کا احاطہ ان کی شاعری میں نہ کیا گیا ہو۔ اس حوالے سے خواجه فرید کے ہاں
فکری و موضوعی اعتبار سے ایسا تنوع موجود ہے جو ان کے علاوہ کسی دوسرے صوفی شاعر کے
ہاں دکھائی نہیں دیتا۔“

ایں موضوع دے تحت ڈاکٹر صاحب کئی چھوٹے موضوعات کوں گھدے جنھیں
وج ساونج دایمنہ بارش تے بدیس دے منظر عورتیں داہار سنگھار، ہجر دے صدے آتے خوشی
دے منظر دی عکاسی شامل اے۔

جھتاں خواجه فرید نوں جہانیں دی تفہیم دا شاعر اے۔ اتھاں اوریت آتے
روایت دا شاعر وی ہے۔ ڈاکٹر صاحب ایں موضوع دا عنوان ”ریت اور روایت کا
شاعر.....خواجه فرید“ قائم کیے۔ ایندے وج انھیں سراہیکی وسیب دیاں روایتاں شادی، سہرا
پدھن دی رسم، کنوار دا بیج وچ ہنٹ فال کدھن دے انداز توہمات، رسمیں دیاں بدلدیاں
ہوئیاں ریتاں وغیرہ کوں خواجه فرید دے شعریں دے حوالے نال قارئین تیں مہجائے۔
حقیقت ایہ اے جو ڈاکٹر طاہر تونسوی خواجه فرید دی شاعری دی روح تیں رسائی کیتی اے۔
جیڑھی انھیں دے کلام کوں سمجھن واسطے ضروری اے۔

خواجه فرید دی سراہیکی شاعری وچ عشقیہ داستانیں دے حوالے جاہ جاہ تے
ملدن۔ انھیں کوں وی ڈاکٹر صاحب اپنا موضوع بنائے۔ ایندا ذکر کریندے ہوئے او
لکھدن ”.....خواجه فرید نے عشقیہ داستانوں اور ان کے کرداروں کا تذکرہ بھی کیا ہے اور
لوک ادب کے یہ بے شمار حوالے کئی حوالوں سے ان کی کافیوں میں آئے ہیں۔ خواجه فرید کی
کافیوں میں ان کرداروں کے حوالے سے درد فراق، انتظار کا دکھ یاد یار کی تڑپ، وصال کی
خواہش، ساتھ بسر کرنے کی آرزو اور چاہتوں کا سمندر اپنے جوہن پر دکھائی دیتا ہے۔“

اس موضوع تے انھیں کسی پتوں ہیرا، نچھا، لیلیٰ، مجنوں اتے یوسف زلیخا دا ذکر کیجے۔ اتے انھیں کرداریں دے حوالے نال انھیں دی حیاتی وچ تھیون والی ہجر وصال دی کیفیات کوں خواجہ فرید دے شعریں دے حوالے نال پیش کیجے۔ خواجہ فرید کتھائیں کتھائیں اپنے مخصوص صوفیانہ فکر و حدت الوجود نال جڑ بندے نظر آندن۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی انھیں کوں ایندے نال جوڑے۔

سرائیکی شاعری تے لکھن دے بعد ڈاکٹر طاہر تونسوی شاعرہفت زبان دے عنوان نال مختصر طور تے خواجہ فرید دی سرائیکی، سندھی، ہندی، پوربی، عربی اتے فارسی شاعری دے نمونے ڈتن۔ اتے ہک بندہ پنجھادی پیش کیجے جینکوں انھیں کثیر لسانی آکھئے۔ جیند اہک مصرع ہک زبان وچ ہے تے ڈوجھا مصرعی زبان وچ۔ تاہم ڈاکٹر صاحب خواجہ فرید دی اردو شاعری دا انج عنوان قائم کیجے۔ خواجہ فرید دی اردو شاعری عام طور تے تنازعہ رہی اے۔ جیندے اتے کئی اہل قلم لکھئے۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی اس اختلافی موضوع تے نسبتاً تفصیل نال لکھئے۔ اتے اس موضوع دے آخر وچ اگرچہ انھیں ایہ لکھئے ”..... مگر اس کے باوجود خواجہ فرید کے اردو دیوان کا مسئلہ سوالیہ نشان رہے گا“ تاہم میڈا خیال اے جو ڈاکٹر صاحب دا جھکاؤ خواجہ فرید دے اردو کلام کوں منن والے پاسے ہے۔ کیوں جو نہ صرف انھیں اپنی کتاب وچ خواجہ فرید دے اردو کلام دا جائزہ گھدے۔ بلکہ انھیں دے بعض چنگے اردو شعریں دی تعریف وی کیتی اے۔ اتے کتاب دے آخر وچ اردو کلام دا نمونہ وی شامل کیجے۔

ایندے بعد ڈاکٹر صاحب خواجہ فرید دی فارسی شاعری دا جائزہ گھدے او ایٹکوں باقاعدہ طور تے خواجہ فرید دی شاعری منیندن۔ اگرچہ اوہوں گھٹ اے انھیں اوندے کئی نمونے وی ڈتن۔ اتے ایندے نال ایہ وی لکھئے جو ”انھیں (خواجہ فرید) کوں زبان بیان تے مکمل عبور حاصل ہا“۔

اہلکے موضوع دا عنوان اے ”فرمودات فرید کا آئینہ خانہ“ میڈے خیال مطابق

ایہ ڈاکٹر صاحب دامن پسند موضوع اے کیوں جو ایندے اُتے انھیں باقاعدہ ہک سوہنی
 جہیں کتاب وی لکھی اے۔ ایں عنوان تے ڈاکٹر صاحب خواجہ فرید دی شاعری وچوں
 انھیں دے افکار کوں اُردو وچ منتقل کیتے۔ ایہ حصہ صرف مطالعے نال تعلق رکھیندے۔
 ایندے بعد انھیں دیوان فرید دے اُردو ترجمے، انگریزی ترجمے اُتے نال نال
 اہٹی کتاب ”فرمودات فرید“ دے انتخاب دے انگریزی، فارسی، ترجمیں دا ذکر کیتے۔
 جیڑھے بالترتیب عامر حفیظ ملک اُتے ڈاکٹر بشیر انور ابوہری دے ترجمے ہن۔ ایندے
 بعد سرائیکی شاعری دے اُردو ترجمے انگریزی ترجمیں دا ذکر اے۔ اُتے ایندے نال انھیں
 ترجمیں دے کئی نمونے وی ڈٹن۔ اُردو ترجمیں وچ کشفی ملتانی، ظہور نظر ارشد ملتانی، شہاب
 دہلوی، نورالزمان اوج اُتے اسلم انصاری خصوصی طور تے قابل ذکر ہن۔ جڈاں جو
 انگریزی ترجمیں وچ رؤف لوہر، ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل، ڈاکٹر شہزاد قیصر، ڈاکٹر عرش صدیقی،
 بریگیڈیئر نذیر علی شاہ، اسلم انصاری، جیلانی کامران، محمد سعید شیخ، عبدالرشید غوری، ریاض
 قدیر شامل ہن۔ فارسی شاعری دے منظوم اُردو ترجمیں وچ اسلم بیلا دے ترجمے بطور نمونہ
 شامل کیتے گھین اُتے فرمودات فرید دے انگریزی ترجمیں وچ عامر حفیظ ملک اُتے فارسی
 وچ محمد بشیر انور ابوہری دے ترجمے ڈٹتے گھین۔ ایں طور تے ایہ ہک جامع تے بھرپور
 باب اے۔ جیڑھا خواجہ فرید دی ساری شاعری دا بھرپور احاطہ کریندے۔ اُتے کوئی کمی
 نہیں چھوڑیندا۔ صرف ایہو باب ای ڈاکٹر طاہر تونسوی دی انتھک محنت اُتے تحقیق کوں
 ظاہر کریندے آخری بابیں وچوں ہک دانشوریں، اکابرین اُتے ناقدین دی آراء تے
 مشتمل اے۔ جیڑھا عام طور تے تنقیدی تبصریں وچ آندے۔ ایہ اقتباسات بعض اہل قلم
 دے زبانی تبصریں یا وِت مختلف مضامین کوں گھدے گھین۔ انھیں وچ خواجہ اللہ بخش
 صاحب تونسوی، علامہ اقبال، خواجہ حسن نظامی، حکیم محمد سعید، ابو سعید محمد انور فیروز، ڈاکٹر نبی
 بخش بلوچ، فیض احمد فیض، صوفی تبسم، مولانا نور احمد فریدی، سید عابد علی عابد، اسد ملتانی،

ڈاکٹر مہر عبدالحق، ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل، دلشاد کلا نجوی، شہاب دہلوی، میر حسان الحمید ری، رفیق خاور جسکانی، ڈاکٹر سلیم اختر، طاہر محمود کوریجہ، ڈاکٹر سہیل احمد خان، ڈاکٹر محمد امین، ڈاکٹر کالا سنگھ بیدی، ڈاکٹر گلونت سنگھ، ڈاکٹر انوار احمد، ڈاکٹر روبینہ ترین، قاضی جاوید، شوکت مغل، ڈاکٹر اسلم عزیز، رانی، اسلم رسول پوری، ظہور احمد دھریجہ، حمید الفت ملغانی، مجاہد جتوئی، ڈاکٹر عبدالجبار جو نجو تے کئی بے شامل ہیں۔ انھیں آراء وچ اُردو دے علاوہ انگریزی نال فارسی، اُردو، سرائیکی آتے پنجابی زبان وچ کئی منظومات شامل کیتیاں گھین۔ ایہ خواجہ فریدؒ کوں عقیدت دے طور تے لکھیاں ہمیاں نظماں ہن۔ شاعریں وچ مولانا محمد یار فریدی، مولانا عطاء اللہ شاہ بخاری، حفیظ جالندھری، شیر افضل جعفری، شہاب دہلوی، حسن رضا گردیزی، عزیز شاہد، نصر اللہ خان ناصر، اشوال، رفعت عباس، سلیم احسن رشید عثمانی آتے کئی بے شامل ہن۔

آخر وچ خواجہ فریدؒ دے مقام تے مرتبہ دے ناں نال ہک مختصر جیہاں جائزہ شامل اے۔ ڈاکٹر صاحب اہٹی بحث کوں مکلیدیں ہوئیں لکھیے ”..... خواجہ فریدؒ نے اسلوب اور معنی دونوں حوالوں سے سرائیکی کافی کو جو فروغ بخشا ہے اس کی وجہ سے وہ آفاقی شاعر بھی ہیں اور لائٹنی بھی۔ اُن کے رنگ میں کافی کہنا محال ہی نہیں ناممکن ہے۔ اس لئے کہ کافی کا فریدی رنگ اُن کا ہے اور اُن کی وفات کے بعد یہ لہجہ ختم ہو گیا ہے۔ تاہم جب تک شاعری موجود ہے اُن کی کافیوں کی خوشبو چارواگ عالم کو مہکاتی رہے گی۔“

ڈاکٹر طاہر تونسوی اپنے اس تجزیے کوں ہوں سارے بے اہل قلم دے حوالیں نال معتبر کیتے۔ جنھیں وچ ابو سعید انور، محمد بشیر اختر، مولانا اعجاز الحق قدسی، ڈاکٹر مین عبد الحمید سندھی، ڈاکٹر محمد امین وغیرہ شامل ہن۔

آخر وچ خواجہ فریدؒ دے کلام دا انتخاب ڈٹا گئے۔ جو انھیں دے سرائیکی اُردو آتے فارسی کلام تے مشمل اے۔ کتابیات تے حواشی وی شامل ہن۔ اکثر کتابیں و احوالہ

ڈاکٹر طاہر تونسوی دے اپنے موضوع تے بھر پور تحقیقی مطالعے دی تصدیق کریندن۔
 میڈے خیال وچ ایہ کتاب اپنے موضوع تے ہک نادر کتاب اے۔ جیڑھی
 فریڈیات دے موضوع تے قابل قدر اضافہ اے۔ اتے خواجہ فرید بارے پڑھن والیں دی
 نہ صرف تشنگی دور کرے بلکہ ہمہ جہت آنھیں دے علم وچ اضافہ کرے۔ ایہدے نال ایہ
 کتاب سرائیکی دے ہک Legend poet کوں خراج عقیدت وی ہے۔ جیڑھا اُردو
 اتے سرائیکی دے ہک وڈے محقق اتے نقاد دی طرفوں اے۔

***

سرائیکی دیاں خاص آوازاں دی کہانی

(اپنے موضوع تے ہک جامع کتاب)

سرائیکی زبان ادب دے حوالے نال پروفیسر شوکت مغل داناں جانیٹیا سچاٹیا ہویا اے۔ انھیں سرائیکی زبان ادب تے وسیب دی تاریخ دا کوئی استیجا پہلو نہیں چھوڑیا جیندے اُتے انھیں نہ لکھیا ہووے۔ انھیں دیاں تقریباً ترائے درجن کنوں زیادہ کتاباں چھپ چکیں۔ اتلا وسیع کم تے لکھن واسطے ہک مضمون قطعی طور تے ناکافی اے۔ ات واسطے میں صرف اپنے موضوع تے سرسری طور تے تعارفی انداز وچ گالھ کریاں۔ ڈونجھے موضوعات کول چھوڑ تے صرف سرائیکی لسانیات تے زباندانی دے حوالے نال پروفیسر موصوف دا اتلا کم اے جیڑھا کوئی ادارہ ای کر سیکدے۔

سرائیکی لسانیات اُتے زباندانی دے حوالے نال انھیں دیاں ایہ کتاباں ہوں

اہم ہن۔

1: قدیم اُردو کی لغات اور سرائیکی زبان

2: سرائیکی محاورے (ڈونجھے)

3: اُردو سرائیکی مترادفات

4: سراینکی ایلادے مسئلے

5: سراینکی مصادر

6: سراینکی قاعدہ

7: سراینکی اردو لغت (او۔ برائن)

8: سراینکی اردو لغت (جیوکس)

9: قدیم سراینکی اردو لغت

10: آؤ سراینکی پڑھوں تے سراینکی لکھوں

11: شوکت اللغات (اردو سراینکی) زیر طبع

ایہ ساریاں کتاباں سراینکی زبان دا سرمایہ ہن۔ آتے انھیں کتابیں تے تفصیلی تے معلومات نال بھر پور دیا۔ چے وی خود ہک ہک کتاب دی حیثیت رکھدن۔ ایہ سارا سرمایہ جیوہا پروفیسر شوکت مغل عرق ریزی نال کٹھا کیتے آؤں والیں نسلیں واسطے تحقیقی کم دی ٹھوس بنیاد فراہم کریندے آتے نویں محقق کوں در در تے زلن تے لائبریریاں دی چھانٹ پھٹک دے عذاب کنوں نجات وی ڈیندے۔

آتے ڈتیں گئیں ہونیں کتابیں دے علاوہ پروفیسر شوکت مغل کئی اور مضامین وی لکھیں۔ جنھیں دچوں ”کچھ سراینکی اردو ہندی تے پنجابی بارے“، ”سراینکی زبان دا ارتقاء“ سندیس راسک دا تجزیاتی مطالعہ“ خصوصی طور تے قابل ذکر ہن۔ ایہ انھیں دے مضمونیں تے مشتمل کتاب ”پچھیرا“ وچ شامل ہن۔

شوکت مغل دے تفصیلی لکھتیں بارے ایس چھوٹی جہیں تمہید دے بعد میں انھیں دی اوں کتاب بارے گلہ کرن چاہندا جیوہا میڈا آہ دا موضوع اے۔ اوہے سراینکی رسم الخط دے ارتقاء بارے انھیں دی کتاب ”سراینکی دیاں خاص آوازاں دی کہانی“ ایہ ہک سوچھتر صفحے دی کتاب پہلی واری 2002ء وچ جھوک پبلشرز ملتان چھاپی اے۔ ایس

کتاب دے اہم موضوعات ایہ ہن۔

- 1: رسم الخط دی اہمیت
- 2: سرانیکی وسیب دا ہر اٹاں رسم الخط
- 3: سرانیکی تے سندھی زبان دے صوتی گانڈھے
- 4: سرانیکی دیاں خاص آوازاں دی کہانی
- 5: کجھ اجتماعی کوششاں
- 6: سرانیکی ادبی کانفرنساں
- 7: اصل مسائل
- 8: مگدی گالھ

انھیں عنوانات تلے بے شمار ذیلی عنوانات ہن جیندے وچ ہوں ساریاں تفصیلات ڈتیاں گھین۔

پہلے باب وچ رسم الخط دی اہمیت بیان کریندے ہوئے پروفیسر شوکت مغل لکھدن جو ”رسم الخط دی بدولت پورن آلیں دی تاریخ“ انھیں دے پچھوال تہذیبی روایتاں تے فکری بنیاداں دا پتہ لکدے۔ ایندے کنوں کہیں قوم دے ترقی یافتہ ہووݨ یا نہ ہووݨ دا علم تھیندے۔“ ایندے بعد اور رسم الخط دے منڈھ بارے مختلف نظریات دا جائزہ گھندن۔ ڈوجھے باب وچ سرانیکی وسیب دا ہر اٹاں رسم الخط وچ او وادی سندھ دے ابتدائی رسم الخط دا ذکر کریندیں ہوئیں ایندے منڈھ موئن جو دڑو دے رسم الخط کنوں گھندن۔ جینکوں او در اوڑی رسم الخط اہدن۔ اوں رسم الخط دیاں علامتاں وی مثال دے طور تے درج کریندن۔ ول او موئن جو دڑو کنوں کھتے ہوئے ملتان دی رسم الخط دا ذکر کریندے ہوئے انھیں ڈوجھ مختلف رسم الخطیں دے درمیان مشابہتیں دیاں مثالیں ڈیندن۔ بعد وچ انھاں کنوں کھتے ہوئے براہمی آتے دیوناگری رسم الخط دا ذکر آندے۔ ول سراواتے کڑکار رسم الخط دے نمونے وی

ڈیندن۔ اُتے آخروچ گریسن دے حوالے نال انگریزی 'لنڈا' گرکھی رسم الخط دے موازنے واسطے ہک تفصیلی گوشوارہ پیش کریندن۔ اُتے ایندے نال کڑے رسم الخط وچ لکھیاں رسماں والے ہنسنے وی درج کریندن حتیٰ کہ اوسرا نیکی واسطے عربی رسم الخط کنوں گھن تے 1975ء والی سرا نیکی کانفرنس دے رسم الخط والے فیصلے تے آمونچدن۔ ایہ باب سرا نیکی رسم الخط دامنڈھ کنوں ہن تیں دا ہک تفصیلی جائزہ ہے۔ جیڑھا ماضی وچ جاری سارے رسم الخطیں دی کہانی بیان کریندے۔

اگلے باب وچ پروفیسر شوکت مغل سرا نیکی اُتے سندھی دے صوتی گانڈھے تے گالھ کریندن۔ اُتے انھیں زبانیں وچ مشترکہ آوازاں جیڑھیاں پنج ہن : پ۔ ہج۔ ڈ۔ گ۔ ک۔ وغیرہ۔ او انھیں Implosives کوں اگویں آوازاں اہدن۔ جیکوں انڈیو جیوکس دے حوالے نال میں "پچکار" آوازاں اہداں۔ پروفیسر صاحب کجھ اسباب دے بنا تے سندھی اُتے سرا نیکی کوں غیر آریائی زباناں اہدن اُتے انھیں آوازیں کوں ہند آریائی آوازیں کنوں نکھریںدن۔ جیندے نال میکوں وی اتفاق اے۔

بعض لوک سرا نیکی زبان وچ پنج دی بجائے ست آوازاں منیندن۔ او انھیں دے نمونے وی ڈیندن۔ اُتے مختلف لکھاریں انھیں آوازیں دیاں جیڑھیاں علامتاں ریشکلاں بٹائیں پروفیسر صاحب اوساریاں علامتاں وی درج کریندن۔ او انھیں کوں ترے گروہیں وچ وٹھیندن ایندے علاوہ بشیر احمد ظانی، ڈاکٹر مہر عبدالحق، دلشاد کلانچوی اُتے مخدوم غفور ستاری دیاں بٹائیاں ہونیاں علامتاں وی شامل کریندن۔ تاہم آخروچ او ایہ نتیجہ کڈھیندن جو اہل کل لکھاریں دی اکثریت انھیں پنج علامتی آوازیں کوں استعمال کریندی اے۔

(i) پ۔ ہج۔ ڈ۔ گ۔ ک۔

(ii) پ۔ ہج۔ ڈ۔ گ۔ ک۔

اگلا باب کتاب داسب کنوں اہم باب اے اُتے ایندا عنوان کتاب والا عنوان

اے۔ یعنی ”سرائیکی دیاں خاص آوازاں دی کہانی“ ایں باب دی ابتداء وچ مختصر طور تے ولا سرائیکی رسم الخط دے ارتقاء دا ذکر کریندن جیڑہا نسبتاً پہلے باب دا خلاصہ اے۔ ایندے بعد اور رسم الخط دا ذکر کریندن۔ جیڈے وچ انجیل دا پہلا سرائیکی ترجمہ تھیا۔ ایں سلسلے وچ ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل دا بیان انھیں دے لفظیں وچ انگریزی وچ درج کریندن۔ ایندے نال او انجیل دے ترجمے دا نمونہ وی ڈیندن۔ بعد وچ او ترتیب نال 1881ء وچ او۔ برائن 1888ء وچ انڈریو جیوکس 1893ء وچ قاضی فخر الدین راضی 1942ء وچ مولوی عزیز الرحمن 1943ء مولانا عبید اللہ سندھی 1951ء خرم بہاول پوری 1953ء اختر وحید انصاری 1955ء ظامی بہاول پوری 1962ء سرائیکی کانفرنس 1964ء عفت روزہ ”اختر“ بہاول پور ملتان 1967ء وچ ڈاکٹر مہر عبدالحق 1975ء سرائیکی رسم الخط کانفرنس دے علاوہ 1968ء محمد اسماعیل احمد انٹی آتے 1971ء وچ صدیق طاہر دیں بٹائیں اضافی سرائیکی حروف دیں علامتیں دا ذکر کریندن۔ آتے ہر ہک دا نمونہ وی ڈیندن۔ آتے بعض جاہیں تے وڈی تفصیل نال اوں وقت دی صورتحال وی بیان کریندن۔ ایں باب دے آخر وچ خاصی محنت نال تیار کیتا ہویا ہک گوشوارہ وی درج کریندیں۔ آتے 1974ء تیں مختلف رسم الخط وچ چھپیں ہوئیں کتابیں دا ذکر کریندن جنھیں وچوں کجھ ایہ ہن۔ سیف الملوک، سرائیکی لوک گیت، لکار لغات سرائیکی، ڈریٹیم، نازو سرائیکی ادب آتے جاوید نامہ وغیرہ۔

جیویں جو اتنی تفصیل کنوں ظاہر تھیندے ایہ وڈی تحقیق آتے محنت نال لکھیا ہویا باب اے۔ ایں تحقیق دے ذریعے پروفیسر شوکت مغل تمام تر انفرادی کوششیں دی تفصیل ڈتی اے آتے سرائیکی رسم الخط دے ارتقاء دی پوری کہانی وضاحت نال بیان کر چھوڑی اے۔

ایندے بعد پروفیسر صاحب کجھ اجتماعی کوششاں دے حوالے نال 1974ء

وچ دلشاد کلا نجوی دیں کوششیں دا ذکر کریندن۔ بعد وچ 1975ء، 1978ء، 1979ء، 1990ء وچ رسم الخط دے تعین بارے اجتماعی کوششیں دا ذکر اے۔ بعد وچ سرانیکس ادبی کانفرنساں دا حوالے نال گلہ کیتی گئی اے۔ آتے سب کنوں پہلے 14 تا 16 مارچ 1975ء کوں ملتان وچ تھیون والی کانفرنس دا حال احوال اے۔ اس کانفرنس کب رسم الخط کیتی تشکیل ڈتی ہی۔ جنیں حروف تے دائرہ تے رسم الخط توجہ کیتا ہا آتے کیتی دے فیصلے دی فونو کاپی وی نال شامل کیتی اے۔ 1975ء وچ وی سرانیکس لسانی کیتی سرانیکس سنگت کراچی دے بارے وچ وی درج کیتا گئے۔ بعد وچ انھیں ڈاکٹر۔ یو۔ اے سرنوف ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل، ابن قیصر، مولانا نور احمد خان فریدی، اختر علی خان، اسلم رسول پوری دیں کتابیں وچ سرانیکس دے اضافی حروف ورتن بارے تفصیل نال گلہ مہاڑ کیتی اے۔

ایندے بعد 1979ء وچ سرانیکس رسم الخط کانفرنس ملتان دا تذکرہ کیتے۔ آتے اوندے وچ طے تھیون والے حرفیں دیاں مثالیں ڈتن۔ جیندے فیصلے مطابق سرانیکس حرفیں دیاں نویاں شکلاں ایہ کن۔ پ۔ ج۔ ڈ۔ گ۔ ٹ۔

بعد وچ ایہ سلسلہ جاری رہیا۔ آتے 1990ء وچ فدائے اطہر تے اسلم قریشی دی سرانیکس اردو ڈکشنری چھپی۔ اوندے وچ ست حرف ورتینے گئے۔

پ۔ ج۔ ج۔ ڈ۔ گ۔ گ۔ ٹ۔

1985ء وچ نور احمد سیال، 1987ء وچ شوکت مغل، 1989ء وچ راہی گبول تے قاصر فریدی 1990ء وچ ڈاکٹر احسن داگھا، 1992ء وچ پروفیسر سجاد حیدر پرویز، 1992ء وچ ملک عبداللہ عرفان، 1993ء وچ زبیر بن قاسم، 1996ء وچ سید ناصر عباس رضوی، 2001ء وچ عبداللطیف بھٹی دے حوالے نال رسم الخط دے نت نویں نمونے ڈتے ہکین۔ ہک عنوان صحافت وچ اضافی آوازاں تے حروف بارے وی پروفیسر صاحب ڈسائے جو مختلف سرانیکس رسالیں وچ سرانیکس دے اضافی حروف کیویں ورتینے ہکین۔

انہیں 1990ء، 1993ء، اے آئی 1995ء وچ نکلیں والے رسالیں تے اخباریں دا ذکر
 کیجے۔ آخر وچ سوالنامے دا وی ذکر کیجے جیندے وچ اُتری سوال درج ہن۔ اے سوال
 نامہ سرائیکی زبان دے ناں اے رسم الخط بارے ہا۔ انہیں ایہ سوالنامہ اٹھاراں
 سنگتیں روانشوریں کوں روانہ کیتا۔ لیکن جواب اٹھ دو ستیں دا آیا۔ پروفیسر شوکت مغل انہیں
 دو ستیں دے جواب وی درج کیتن اے ایں طرح ایں باب دا خاتمہ کیجے۔ پچھلے باب
 واگلوں ایہ باب وی یقینی طور تے ہوں سنجیدہ مطالعے اے محنت بھری تحقیق دا تقاضا کریندا ہا
 جیڑھی شاید پروفیسر شوکت مغل ای کر سگد ہا۔ اے اوں کیتی۔ ایہ بلاشبہ ہوں تفصیلی اے
 بھر پور باب اے جیندے مطالعے نال رسم الخط بارے انفرادی اے اجتماعی کوششاں سن
 وار پوری تفصیل نال قاری دے سامنے آویندن۔

ایں کنوں اگلا باب اصل مسائل دے ناں نال اے۔ پروفیسر شوکت مغل دے
 نزدیک سرائیکی رسم الخط دے حوالے نال اصل مسائل ایہ ہن:

- 1: عربی آوازاں آ لے حرفاں دا مسئلہ
  - 2: سرائیکی وچ نون غنہ (نو) تے انفیائی آوازاں دا مسئلہ
  - 3: سرائیکی دیاں خاص آوازاں نال بیٹن آ لے مرکب حرفاں ر آوازاں دا مسئلہ
  - 4: سندھی دے حروف تہجی تے انھاں دیاں علامتاں دی بحث
  - 5: سندھی تے سرائیکی دیاں خاص آوازاں کیجے وضع کیتیاں گیاں علامتاں دی بحث
  - 6: سرائیکی زبان دیاں آوازاں کوں ظاہر کرن آ لے نمائندہ حرفاں دی بحث
- انہیں اصل مسائل دے تعین دے بعد اوارے واری ہک ہک مسئلے تے تفصیلی
 بحث کریندن۔ جیندے میں اختصار نال ذکر کریاں۔ پروفیسر صاحب دے نزدیک عربی
 حرف ر آوازاں ایہ ہن۔ ش، ح، ڈ، ص، ض، ط، ظ، ع، ق ایں سلسلے وچ اولسا نیات نال تعلق
 رکھن والے مختلف لکھاریں دا ذکر کریندن جیڑھے انہیں آوازیں یا علامتاں کوں اُردو وچ

شامل نہیں کریں چاہندے۔ انھیں وچ ڈاکٹر محی الدین قادری زور ڈاکٹر مسعود حسین خان ڈاکٹر گیان چند جین آتے ڈاکٹر ابواللیث صدیقی وغیرہ شامل ہن۔ انھیں اہل قلم واڈ کر وی کیے جیڑھے انھیں حرفیں راڈازیں کوں سرا نیکی وچ رکھن دی حمایت کیتی اے۔ جنھیں وچ شرف الدین اصلاحی دلشاد کلا نجوی وغیرہ شامل ہن۔ اسلم رسول پوری بارے اولکھدن ”اسلم رسول پوری جیڑھے عربی آوازاں کوں کڈھ ڈیوٹ آے گروہ دے مہاند رے دانشور ہن۔ ہن او وی اہٹی کتاب وچ ہتھیار سٹ گھین“ ایس ساری بحث دا خاتمہ کریندے ہوئے پروفیسر صاحب لکھدن۔ ایس ساری بحث دا نتار ایہ نکلدے جو سرا نیکی حروف تہجی وچوں عربی آوازاں کوں ظاہر کرن والے حرفاں کوں کڈھ ڈیوٹ سوکھا کم کاسی۔ تہوں ایس مسئلے بارے بحث محض ہلا نوین خواہش اے۔ حقیقت نال ایندا کوئی واسطہ نہیں۔

سرا نیکی وچ نون غنہ آتے انفیائی آوازاں دے مسئلے تے وی پروفیسر صاحب تفصیلی بحث کیتی اے۔ انھیں دے خیال مطابق ہندوپاک دیاں زباناں وچ ایہ آواز موجود رہی اے۔ اوسرا نیکی آردو سندھی آتے آردو دا ڈکر کیندن۔ ایس حصے وچ او ڈاکٹر ابواللیث صدیقی ڈاکٹر شوکت سبزواری شرف الدین اصلاحی آتے سید ناصر عباس دے خیالات نال بحث کریندے ہوئے بحث کوں ایس ختم کریندن ”ایس لحاظ نال دلشاد کلا نجوی وی ایس چالھ وچ وزن ڈس دے جو سرا نیکی دیاں اصل آوازاں چار ہن۔ (پ۔ ہج۔ ڈ۔ گ) تے زور لں دی آواز مند کوں، انھیں زبانیں وچ وی موجود اے۔ تہوں اینکوں سرا نیکی نال مخصوص نہ کیتا ونجے آتے اینکوں، انھاں زباناں وانگ ای لکھیا ونجے۔“

سرا نیکی زبان دیاں خاص آوازاں نال ہن آ لے مرکب حرفاں راڈازاں دا مسئلہ وچ او اسلم رسول پوری دلشاد کلا نجوی سید ناصر عباس رضوی دے خیالات نال خصوصی طور تے بحث کریندیں ہوئیں ایہ نتیجہ کڈھدن جو 1975ء کنوں آپ تیں سرا نیکی لکھاری نون غنہ دی آواز کوں سرا نیکی آوازاں وچ شامل کرتے لکھدے آندن۔ آتے دانشوراں دی

اکثریت ایندے اُتے متفق اے۔

سندھی حروف تہجی اُتے اُنھاں دیاں علامتاں دی بحث دی کافی محنت نال تیار کیتی گئی اے۔ ایندے وچ پروفیسر صاحب سندھی مرکب آوازاں 'سندھی مفرد آوازاں' سندھی دیاں خاص آوازاں نال اُتے اُردو دے حوالے نال وی بحث جاری رکھدن۔ ایں باب وچ پروفیسر صاحب موجودہ اُردو دیاں اُتھ آوازیں دیاں علامتاں کول ماضی وچ بدل دیں ہوئیں علامتاں نال ہک گوشوارے دے ذریعے ظاہر کیجئے جیندے وچ شلزے، ڈاکٹر ڈکن، ایس۔ ڈبلیو۔ فین، جان۔ ٹی۔ پلٹیس اُتے ڈاکٹر مولوی عبدالحق دیاں بٹائیاں ہونیاں علامتاں شامل ہن۔

سندھی تے سرائیکی دیاں خاص آوازاں کیجئے وضع کیتیاں ہونیاں علامتاں دی بحث وی تفصیلی اے۔ جیندے وچ سندھی تے سرائیکی آوازاں دا موازنہ کیجا گئے۔ جیندے وچ سندھی دیاں ست اُتے سرائیکی دیاں پنج علامتاں ہن۔ ایں حصے وچ وی او شرف الدین اصلاحی، جارج گریرین، ڈاکٹر نبی بخش بلوچ دے نقطہ نظر نال بحث کریندن۔ آخر وچ پروفیسر صاحب سرائیکی زبان دیاں خاص آوازاں کول ظاہر کرن آ لے نمائندے حرفاں دی بحث دے سلسلے وچ ہک تفصیلی نقشہ گوشوارہ پیش کریندن۔ جیندے وچ سندھی، کڑکی، اوبرائن، جیوکس، فخر الدین راضی، گریرین، عزیز الرحمن، مولانا عبید اللہ سندھی، خرم بہاول پوری، اختر وحید انصاری، دلشاد کلانچوی، ظامی بہاول پوری، ہفت روزہ "اختر"، ملتان، ڈاکٹر مہر عبدالحق، اسماعیل احمدی، صدیق طاہر، یو۔ اے۔ سرنوف، سرائیکی کانفرنس، کرسٹوفر شیکل، ابن قیصر، مولانا نور احمد خان فریدی، اختر علی بلوچ، اسلام رسول پوری، فدائے اطہر، اسلام قریشی، نور احمد سیال، شوکت مغل، راہی گبول، قاصر فریدی، ڈاکٹر احسن واگھا، جھوک اخبار، عبداللہ عرفان، سجاد حیدر پرویز، اختر حسین، زبیر قاسم، مرزا فیاض ظفر بیگ، سچاک اخبار، سید ناصر عباس رضوی اُتے عبداللطیف بھٹی دے ورثیے، گئیں علامتاں دا ذکر اے۔ او اپٹے

نتیجے کو اختتام تہیں پہنچیدیں ہوئیں اہدن۔ نوں حرفیں والے ڈاہ آدی، اٹھ حرفیں والے ڈو آدی اے پنج حرفیں والے چوی (24) آدی اے چار حرفیں والے ترے آدی ہن۔ اے بعد وچ او انھیں لکھاریں دے ناں وی ڈیندن۔

بہر حال ایہ باب دی بک بہوں اہم اے تے تفصیلی مطالعہ اے تے سرائیکی رسم الخط دے اصل مسائل کوں نہ صرف نشا بر کریندے بلکہ ڈوسو سالیں وچ رسم الخط بارے تھیون والے کم دا مکمل جائزہ وی گھندے۔

کتاب دا آخری باب مکدی گلجھ اے۔ ایں باب وچ پروفیسر صاحب لکھدن جو ڈی محنت تے کوشش نال سرائیکی اہل قلم سرائیکی دے پنج اضافی حرفیں تے انھیں دیں شکلیں تے متفق تھیں۔ ات واسطے کہیں قسم دے نویں رسم الخط یا حرف یا اضافی علامتاں نہ بٹائیاں وئجن۔ کیوں جو ایں طرح دے اختلاف ظاہر کرن نال سرائیکی دشمنیں کوں فائدہ تھیسے۔ اے ایں موقع تے اوسندھی رسم الخط دی مثال ڈیندن جو انھیں گنتر خامیں دے باوجود ڈھ سو سال کنیں او چلدا آندے تے سندھی لکھاری اوندے وچ لکھدے پھین۔ آخر اسان کیوں اپنٹے طے شدہ رسم الخط تے عمل نہیں کر سگدے۔ اہوں پروفیسر صاحب لکھدن جو بعض لکھاری آپ کوں بدلن کیتے تیار کائیں بلکہ سرائیکی رسم الخط کوں بدلن کیتے تیار کھرن، آخر وچ او اٹھ شوقین لوکیں کوں ارداس کریندن جو اپنیاں ساریاں طاقتاں سرائیکی کوں اضافی آوازاں اے رسم الخط وچ لکھن آلے پاسے لاڈیون۔ اے ول او اٹھ لوکیں کوں اہدن جو یاد رکھا ہے سرائیکی دیاں خاص آوازاں پنج ہن۔ پ۔ ہج۔ ڈ۔ گ۔ ٹ۔

پروفیسر شوکت مغل دی ایہ کتاب بلاشبہ سرائیکی وچ سرائیکی دیں خاص آوازاں دی کہانی بارے سب کنوں پہلی جامع مدلل محققانہ اے بھر پور کتاب اے۔ جیندے وچ سرائیکی رسم الخط دے ارتقاء اے او کوں موجودہ مرحلے تہیں پہنچاؤن دی ڈوسو سالہ تاریخ

پوری محنت، تحقیق آتے وضاحت نال بیان کیتی ہوگی اے۔ ایہ کتاب اپنے موضوع تے نہ صرف پہلی وڈی کتاب اے بلکہ میکوں یقین اے جو آئندہ کافی عرصے تیں ایں کنوں زیادہ چنگی کتاب نہ آسکھی۔ تاہم میڈی خواہش اے جو ایں کتاب دے اگلے ایڈیشن وچ 2002ء دے بعد دیں تبدیلیں کوں وی شامل کیتا ونجے۔ جیڑھیاں نویں رسم الخط دے شوقین حضرات نے کیتن۔ جیویں بزم اکرم مانہ احمد اٹی ہیرک ڈوپلمنٹ آرگنائزیشن کوٹ ادو فرید ساجد وغیرہ آتے نہیں دے بٹائے ہوئے رسم الخطیں واملل جواب دی ڈٹا ونجے۔

سرائیکی رسم الخط دی پوری تاریخ لکھن آتے اوندا ٹھیک ٹھیک جائزہ گھنن دراصل ہک اچھے باشعور محقق دا تقاضا کریندا پیا ہا جیڑھا صرف پروفیسر شوکت مغل ای کر سگدا ہا۔ آتے خوشی دی کالجھ اے جو اوں لپٹا ایہ فرض پورا کیتے۔ ظاہر اے اہٹی زبان نال سچی محبت دے بغیر ایہ کم نہ تھی سگدا ہا آتے شوکت مغل سرائیکی زبان نال محبت کرنی والا انسان اے۔ جنیں اہٹی پوری حیاتی ماء پولی دی محبت وچ لائی اے۔

***

سرائیکی ناول نگاری..... وقت دی لوڑ پوری کریندی کتاب

ڈاکٹر اسلم عزیز درانی اردو آتے سرائیکی زبان دے معروف افسانہ نگار محقق آتے نقاد ہن۔ ”علی عباس حسینی..... حیات و فن“ دے حوالے پال انھیں پی۔ ایچ۔ ڈی کہتی آتے اہ کل سول لائسنز کالج وچ اردو شعبہ دے سربراہ ہن۔ اگرچہ او بنیادی طور تے فکشن دے آدی ہن۔ آتے انھیں داسرائیکی افسانیں دا مجموعہ ”بجھ داسنیبا“ چھپ چکے۔ آتے انھیں ”عالمی افسانے“ دے نال نال چیدہ چیدہ افسانیں داسرائیکی ترجمہ وی کتابی صورت وچ شائع کرائے۔ لیکن اردو تے سرائیکی وچ ایں کنوں کتھائیں زیادہ تحقیقی تے تنقیدی کم کیئے۔ جیندے وچ ”مقدمات باغ و بہار“ اقبال اور طالوت“ کلیات کیفی جام پوری جہانگیر اور علم الحیوانات“ آتے علامہ اقبال دے انگریزی خطبات الہ آباد دا اردو ترجمہ شامل اے۔

حال وچ انھیں دی ہک سرائیکی تحقیقی اتے تنقیدی کتاب ”سرائیکی ناول نگاری“ آئی اے۔ جیڑھی سرائیکی ادبی بورڈ ملتان نے 2008ء وچ چھاپی اے۔ ایہ کتاب سرائیکی وچ لکھے گئے ناولس دا ہک تحقیقی اتے تنقیدی جائزہ اے۔ ایندے وچ ڈاکٹر طاہر تونسوی دا لکھیا ہویا ”پہلا صفحہ“ آتے مصنف دا ”کتاب توں پہلے“ دے بعد ایہ عنوانات شامل کیئے گئین۔

1: ناول نگاری تے اوند فن

- 2: پہلا سراینکی ناول (گلو)
- 3: ظفر لاشاری (ناز و پہاچ)
- 4: ڈاکٹر منیر احمد علوی (اہلی رت جو پاٹی تھئی)
- 5: محمد اسماعیل احمد آئی (چھولیاں امر کہانی)
- 6: فیاض حسین قاصر فریدی (سانول)
- 7: دلشاد کلا نجوی (سارے سہن سہا گوسے)
- 8: غلام حسین راہی گبول (بھاگ سہاگ، بچن دشمن، کونج)
- 9: اقبال بانو (سانول موڑ مہاراں)
- 10: جمشید کلا نجوی (جھوکاں تھیں آبادول)
- 11: اسلم انصاری (پڑی اچ دریا)
- 12: عون محمد کلا نجوی (مجرم؟)
- 13: کاشف بلوچ (پھوگ)
- 14: اقبال حسن بھلا ((مہر و بسنتی نالک لعل))
- 15: سراینکی ناول دا مستقبل تے امکانات

کتاب دا پہلا حصہ ناول نگاری تے اوند افسانہ کافی تحقیقی تے عالمانہ اے آتے
وڈی محنت نال لکھیا گئے۔ ایندے وچ انھیں ذیلی عنوانات وی ڈتن چیز ہے ایہ دن:

(i) ناول دا فن تے تعریف

(ii) ناول دی ہیئت

(iii) ناول تے ہیاں نثری وکلیاں

ا: داستان

ب: افسانہ

ج: ڈرامہ

(iv) ناول دے عناصر

(v) ناول دیاں قسماں

ا: واقعاتی ناول

ب: کرداری ناول

ج: ڈرامائی ناول

د: تاریخی ناول

ر: جاسوسی ناول

(vi) سرانگینی ناول واپس منظر

ایں باب وچ ڈاکٹر صاحب ناول دے منڈھ آتے تاریخ بارے گالھ کہتی اے
 آتے ہوں سارے نقادیں دے حوالے نال گالھ اگوں تے ٹوری اے۔ انھیں نقادیں وچ
 ڈاکٹر اسلم آزاد، ہنری جیمز، ڈاکٹر عبدالسلام، ڈاکٹر احسن فاروقی، ایچ جی ویلز، اسکاٹ جیمز،
 سروالٹر ریلے، ورجینا وولف، رالف فاکس، ڈیلیو۔ جے۔ فاکس، مرزا سوا، ڈاکٹر سلیم اختر، علی
 عباس حسینی، ٹی۔ ایچ لارنس وغیرہ شامل ہن۔ ہر عنوان دے بعد تفصیلی طور تے حوالہ جات
 ڈتے گھین۔ ایہ باب نہ صرف عام قاری واسطے باعث معلومات اے بلکہ ناول دے
 طالب علمیں واسطے رہنمائی دا باعث وی اے۔ خصوصی طور تے سرانگینی ناول نگاریں واسطے
 بے حد مفید اے۔ کیوں جو او اپنے فن دے ارتقاء واسطے ایں باب کنوں روشنی گھن سگدن۔
 آتے آون والے ناولیں دا معیار وی بہتر کر سگدن۔ کیوں جو میڈیا ذاتی خیال اے جو ہوں
 سارے سرانگینی ناول نگار ناول نگاری دے جدید انداز کنوں نہ صرف واقف کاسی بلکہ انھیں
 چنگے چنگے عالمی ناول پڑھیے وی کاسی۔

سرانگینی ناول دا منظر تے پس منظر وچ ڈاکٹر صاحب سرانگینی ناولیں دا تعین کیے

آتے ہیں طور انھیں دے نزدیک کل انوی ناول بڈن جیندے وچ ہک راہی گبول دا ناول ”پردیس نہ وچ“ حالی اٹھ چھپیا اے تے ڈاکٹر صاحب دے خیال مطابق سرائیکی وچ ناولیں دی تعداد حالی گھٹ اے تے ”چھولیاں“ کون چھوڑتے کئی عمدہ تے وڈا ناول سامنے نہیں آیا۔ انھیں دے نزدیک ایندی وجہ مطالعہ تے مشاہدے دی کمی، سہل انگاری تے محنت دی کمی اے۔ انھیں اٹھاں کہیں وڈے ناول دے آوٹ دی تاگھ وی رکھی اے۔

ایندے بعد انھیں باقاعدہ ہر ناول دا تنقیدی جائزہ گھنن شروع کیتے تاہم ”پردیس نہ وچ“ کون کڈھ سٹھے کیوں جو او حالی نہیں چھپیا۔

کہیں ناول دا تجزیہ کرکے کونوں پہلے مصنف اول ناول نگاری دی حیاتی دا ہک خاکہ ڈتے۔ جیڑھا ہوں ضروری ہا۔ آتے اوندے ذریعے مصنف دی زندگی دا پس منظر سامنے آویندے۔

سب کونوں پہلے ڈاکٹر صاحب غلام حسن حیدرائی دے ناول ”گلو“ دا جائزہ گھدے۔ آتے اوندے عنوان وی پہلا سرائیکی ناول قائم کیتے۔ تاہم او اوکوں اس واسطے پہلا سرائیکی ناول تسلیم نہیں کریںدے۔ کیوں جو او کڈا ہیں باقاعدہ کتابی صورت وچ سامنے نہیں آیا۔ البتہ اوندیاں کئی قسطاں آتے خلاصہ مختلف سرائیکی رسالیں وچ چھپے۔ اس ناول کون ڈاکٹر صاحب ہک جاسوسی ناول اہدن آتے ناول بارے لکھدن جو ناول دا پلاٹ ٹھوکواں تے کیا ہویا نہیں۔ البتہ کردار دھرتی ماء دی محبت وچ خوب پُسیے ہوئے تے رتکینے ہوئے ہن۔ پراٹھاں وچ ارتقائی صورت کائے۔

اگھا باب ظفر لاشاری دے ناولیں ”نازو“ آتے ”پہاج“ بارے اے۔ ڈاکٹر صاحب ”نازو“ کون باقاعدہ پہلا سرائیکی ناول اہدن۔ کیوں جو او کتابی شکل وچ پہلے پہلے ناول دی صورت وچ اسٹاڈے سامنے آئے۔ او ابتداء وچ اس ناول دی مختصر کہانی بیان کریںدن۔ ایندے بعد ناول آتے تبصرہ کریںدیں ہوئیں لکھدن جو ناول دا پلاٹ مضبوط

تے کیا ہو یا نہیں۔ کتھائیں کتھائیں جھول تے خلاء موجود ہیں تے مصنف دی ناچنگلی دا احساس تھیندے۔ جیندی وجہ کنوں مصنف دی گرفت ڈھلی تھی ویندی اے۔ کہانی وچ کوئی نواں پن کائی۔ تاہم ایندے نال اولکھدن جو ناول دے کردار دلچسپ تے سُچاپو بہن۔ اُنھاں دی دلکشی وسیب نال جڑیے ہوئے ہووٹ دی وجہ توں ہے۔ ایہ کردار سرائیکی وسیب دے پچھ منظر توں اُھردن تے بک مضبوط ریت روایت دے امین بن تے ساڈے سامنے آندن۔

ایندے بعد ڈاکٹر صاحب ظفر لاشاری دے ڈوجھے ناول ”پہاج“ دا ذکر کریندن۔ ایس ناول کوں او ”ناز“ کنوں زیادہ کامیاب قرار ڈیندن۔ ڈاکٹر صاحب دے خیال مطابق ظفر لاشاری ”ناز“ توں ”پہاج“ تیں جیروہا سفر طے کیتے اوندے نال اوندی سوچ، فکر، لکھت، کہانی کاری اچ چنگلی تے خوش سلیقگی آگئی ہے۔ لفظیں دے درتاوے تے انتخاب وچ او قدم ودھا کے اگوں آئے۔ ایس ناول دا پلاٹ چنگلی طرحاں ٹھکایا ہویا اے۔ جھول وی زیادہ کائی۔ پلاٹ تے موضوع اُتے مصنف دی گرفت مضبوط تھی چکی اے۔ ایندے بعد اونا ناول دے کرداریں بارے تفصیلی گالھ کریندن۔ اُتے اُنھاں گالھ ملکیندن۔ جو ایہ سرائیکی دا بک یادگار ناول بن گئے۔

اگلا باب ڈاکٹر منیر احمد علوی دے ناول ”اٹھی رت جو پاٹی تھی“ بارے گالھ کریندیں ہوئیں اینکوں ناول دی بجائے ”ناولٹ“ قرار ڈیندن۔ اُتے بعد وچ ناول دی کہانی دا خلاصہ بیان کریندن اُتے ایندے بعد تبصرے کریندیں ہوئیں اہدن دسیبی مسائل، گھریلو الجھناں تے قریبی انسانی رشتیں دی نفی دا انسانی المیہ ایس ناول دا موضوع اے۔ آخر وچ گالھ کریندیں ہوئیں اہدن۔ ناول دا پلاٹ خاصا مضبوط اے پر مقصدیت ایندے اُتے غالب اے۔ جئیں ناول کوں فنی طور تے کمزور کر ڈتے۔ اونا ناول دی زبان بارے اہدن ”منیر احمد علوی بول چال دے عربی، فارسی لفظیں دی وگہروی ہوئی شکل کوں نہ صرف ہو

بہو استعمال کیجئے بلکہ ڈوجھیاں کوں وی ایویں استعمال کرن دی تلقین کیتی اے۔ علوی صاحب شاید ادبی زبان تے پوں چال دی زبان دے فرق کوں نہیں سمجھدے۔“ میکوں ذاتی طور تے تعلیم حاصل کرن آتے ہالیں کوں پڑھاؤن دے منفی اثرات دا ایں ناول وچ احساس تھئے۔ ڈاکٹر صاحب شاید ایں نکتے کوں اہم نہیں سمجھیا حالانکہ میکوں ناول دا مقصد ای تعلیم دی مخالفت لکھدے۔ جیڑھا ہر حال نا قابل قبول اے۔

اگلا باب سرائیکی دے معروف ناول نگار محمد اسماعیل احمد اٹی دے ڈونا دلیس ”چھولیاں“ آتے ”امرکہاٹی“ بارے وچ ہے۔ محمد اسماعیل احمد اٹی دے حالات زندگی وچ ڈاکٹر صاحب لکھدن جو انھیں لاہور وچ وی تعلیم پاتی۔ حالانکہ اولاً لاہور کئے نہیں پڑھیے بلکہ سکھراتے حیدرآباد وچوں ایل۔ ایل۔ بی کیتی۔

”چھولیاں“ سرائیکی وچ لکھیا گیا ہک وڈا ناول اے۔ ایہ Time آتے Space دے حوالے نال وقت دے ہک خاص لمحے وچ ہک مخصوص مقام تے انسانی شعور دے ارتقاء دی گالھ کریندے۔ ڈاکٹر صاحب ایں ناول بارے مختلف لکھاریں دا تاثر وی بیان کریندن۔ جنھیں وچ ممتاز حیدر ڈاہر، ارشاد امین، اشوالال، نواز کاش، نصر اللہ خان ناصر، مسلم رسول پوری تے ارشاد تونسوی شامل ہن۔ ڈاکٹر صاحب ایں ناول دیں خوبیں آتے خاں اے تفصیلی نظر سنیدیں ہونیں گالھ کوں اتھاں مکیندین ”جو ایہ ناول اسماعیل احمد اٹی دے قلم توں نکلتا ہو یا ہک ادبی مجزہ اے۔ جینکوں میں سرائیکی ناول دی دنیا دا ”کوہ نور“ آکھساں۔

محمد اسماعیل احمد اٹی دا ڈوجھا ناول ”امرکہاٹی“ اے۔ ایہ ناول بنیادی طور تے سرائیکی قومی تحریک دے حوالے نال لکھیا گئے۔ ایہ تحریک ابتدائی طور تے ادبی کم کار نال شروع تھی ہئی۔ آتے ایندے وچ انھیں سرائیکی لکھاریں دے ناویں تے کوششیں دے حوالے ہن۔ جنھیں ایہ تحریک کوں قومی شکل ڈیون دی کوشش کیتی اے۔ انھیں حالات وچ بعض

لکھاریں دے ناں نہیں آسکے۔ جینلوں احمدائی صاحب Miss کہتے۔ جیندی وجہ کنوں کجھ لکھاری ناراض تھی گئے۔ چام پور وچ ایس ناول دی گھنڈ کھلائی تھی۔ ڈاکٹر اسلم عزیز درانی اتھاں ایس ناول بارے بک ہوں سوہٹی تحریر پڑھی۔ جیندا عنوان ہا ”امر کہانی نال بک ڈائلاگ“ اتھاں ڈاکٹر صاحب دافن افسانہ آتے ڈرامہ نگاری اپٹارنگ ڈکھایا آتے امر کہانی نال بے تکلف گفتگو وچ ناول دیں ساریں خوہیں آتے خامیں تے بحث کیتی۔ ایہ بک ہوں لطیف تحریر وی ہے تے پیارے انداز وچ ناول تے تبصرہ وی۔ ڈاکٹر صاحب نے ”امر کہانی“ دے تبصرے دے سلسلے وچ اہٹی او تحریر شامل کیتی اے۔ اوند کوئی پیرا نچ کر کے پڑھن دی بجائے اوساری تحریر پڑھنی چاہیدی اے تے لطف اندوز تھیوٹا چاہیدا اے۔

مہڈے خیال وچ چھولیاں ناول وانگوں امر کہانی دی اپنے موضوع Space and Time دی حوالے نال بک منفرد کہانی ہے آتے ایندے آتے ذاتی حوالے نال اعتراضات دی کئی حیثیت کانتی۔ جیویں ”چھولیاں“ بارے بن۔

مجموعی طور تے ڈاکٹر صاحب ایس ناول بارے اتجھے لکھاریں دے حوالے ڈیندن جنیں ایس ناول دی تعریف کیتی اے۔ او ڈاکٹر سجاد حیدر رپر ویز دے حوالے نال لکھدن جو انھیں ایس ناول کوں سرائیکی فکر و ادب دی تاریخ دی دستاویز آکھینے:

اہٹی بحث کوں منکبندیں ہوئیں ڈاکٹر صاحب لکھینے ”امر کہانی وی سرائیکی ناول وچ بک نواں تجربہ اے۔ اسماعیل احمدائی دی ذہانت تے ذہنی انج انہاں کوں نویں نویں (کامیاب) تجربہ کرڻ تے مجبور کریندی ہے تے انہاں وڈی جرأت نال بٹے ہوئے۔ سانچے توڑ تے تجربے کیتین۔ بہر حال اسماعیل احمدائی اپنے اسلوب انداز فکری تازگی تے مثبت سوچ نال سرائیکی ناول کوں اتجھی سمت تے جہت عطا کیتی اے جیندے نال سرائیکی ناول آبرو مند تے ثروت مند تھی گئے۔

ایندے بعد فیاض حسین قاصر فریدی دے ناول ”سانول“ دا ذکر آندے۔ ڈاکٹر

صاحب این ناول دیں خوبیں تے خائیں تے پوری نظر سٹیندن۔ او لکھدن 'ایں ناول دی ڈو جھی ہوں وڈی خوبی ایندی زبان اے۔ ناول نگار سادے اسلوب وچ گلہ کریندے پر اوندی زبان ٹھیٹھ تے شدھ ہے۔ اگرچہ کتھائیں کتھائیں سندھی لہجہ غالب آویندے۔ او ناول دیں کمزوریں بارے لکھدن 'جو ناول دی سب کنوں وڈی کمزوری ایہ ہے کہ مقصدیت فن اُتے پوری طرح غالب آگئی ہے جیندی وجہ توں ناول پہلی صف وچ وچن توں رہ گئے۔' ایندے بعد دلشاد کلا نچوی دے ناول "سارے سکھن سہا گروے" دا وارا آندے۔

پروفیسر دلشاد کلا نچوی بنیادی طور تے تحقیق اُتے تنقید دے آدمی ہن۔ لیکن انھیں شوقیہ طور تے شاعری اُتے ناول نگاری وی کہیتی ہے۔ ڈاکٹر اسلم عزیز درانی ایندا نتیجہ اے کدھدن۔ جو انھیں کہیں خاص صنف تے بھر پور توجہ نہیں ڈتی۔ جیندی وجہ توں او سرائیکی ادب کون گئی وڈی (عظیم) تخلیق نہیں ڈے سکئے۔ ایہو وجہ اے کہ انھاں دا ناول "سارے سکھن سہا گروے" وی اُچی تے یادگار تخلیق نہیں بن سکیا۔ جیویں جو ڈاکٹر صاحب کتاب دے دیا چہ وچ لکھئے "سرائیکی ناول دا معیار ہوں نیواں اے پر میں کوشش کہتی اے کہ زیادہ "سخت گیر" نقاد نہ بنوں۔" ات واسطے اکثر جاہیں تے ہتھ ہولا رکھیے۔ ات واسطے او ناول دے بارے اہٹی رائے ظاہر کریندیں ہوئے لکھئے "سارے سکھن سہا گروے" ہوں وڈا ناول تاں کائنی پرکھ اہم ناول ضرور اے۔ جیڑھانہ صرف سرائیکی وسیب دے اہم مسائل دی نشاندہی کریندے بلکہ سرائیکی وسیب دی نمائندگی وی کریندے۔"

ایندے بعد ڈاکٹر صاحب غلام حسین راہی گول دے ترے ناولیں دا ذکر کہیتے۔ "بھاگ سہاگ"، "چچن دشمن" اُتے "کوئچ" ول ڈاکٹر صاحب ہرک ناول دا انج انج جائزہ گھدے۔ "بھاگ سہاگ" دے بارے لکھدن "کہانی روایتی انداز دی اے۔ جیندے وچ کوئی ندرت کئے نہیں۔ کہانی اتفاقات دے سہارے ٹردی ہے جیندے وچ کوئی ندرت کائنی۔ اصلاح دا جذبہ ڈپٹی نذیر احمد (اردو دے پہلے ناول نگار) دے ناولاں

واٹگوں پر مرتے، ہر صفحے ہر سطر وچ موجود اے اے ایہ جذبہ اتنا نمایاں تھی ویندے کہ ناول دی اصلیت تے حقیقت توں ہوں پرے لگا ویندے۔“

”جین ڈشمن“ بارے انھیں دا خیال اے ”ناول دے کردار اپنا رستہ آپ پیدا کرن دی بجائے مصنف دی انگلی پکڑتے ٹردن کجھ کردار مثلاً امیر محمد خان ڈاکٹر بلال تے وقار دے اندر غیر حقیقی پن ہوں زیادہ ہے۔ جیندی وجہ توں اے کردار محبت کرن دی بجائے پوجن دے لائق ہن۔“ تاہم ڈاکٹر صاحب ”کونج“ دی تعریف کریندن۔ ”انھاں دا خلوص انھاں دی تحریر کوں حسن تے مٹھاج بخش ڈیندے۔ گبول دا ایہ ناول سرائیکی ناولیں دی تندی وچ ہک خوشگوار اضافہ ہے۔“

اینڈے بعد مصنف اقبال بانو دے ناول ”سانول موڑ مہاراں“ دے بارے آہن جو ایہ کہیں ترمیم لکھاری داسرائیکی ایچ پہلا ناول ہے۔ او ایٹکوں ہک معاشرتی ناول قرار ڈیندن۔ جیندے وچ ”عورتیت“ دا عنصر ہوں نمایاں اے۔ اہوں تے لکھدن ”ناول دا پلاٹ ڈھلا ڈھالا اے۔ ایندی وٹت وچ کئی خلاء محسوس تھیندن۔ کہانی اے تے مصنفہ دی گرفت کائنی راہندی۔ کردار اونڈے ہتھوں نکل ویندن۔ اس واسطے ہک وی کردار ابجھا کائنی جینکوں اسان وڈا کردار آکھ سگھوں۔ تاہم آخر وچ او ایہ وی لکھدن جو انھاں ساریاں کمزوریاں تے خامیاں دے باوجود اساکوں ایہ یاد رکھنا چاہیدا اے کہ ایہ سرائیکی وچ کہیں خاتون دا پہلا ناول اے۔ ایہ اعزاز وی گھٹ کائنی۔

اینڈے بعد ڈاکٹر صاحب جشید کلا نچوی دے ناول ”جھوکاں تھیں آبادول“ دا ذکر کیے۔ جشید کلا نچوی دلشاد کلا نچوی دے پتر ہن۔ ڈاکٹر صاحب اس ناول کوں سرائیکی ناولاں دے آسمان داروشن ستارہ آکھتے تے اینڈے بارے تبصرہ کریندے ہوئے لکھدن ”ناول دی زبان تھری ہوئی تے صاف تھری اے۔ مقامی حوالے نال الفاظ دی نشست برخاست من موہٹی اے۔ اسلوب رواں دواں من بھاوٹاں ہے۔ ناول پہلے صفحے توں

اپنے اچ جذب کر گھندے.....سرائیکی ناولاں دی مختصر قطار وچ ”جھوکاں تھیں آبادول“ ہوں نمایاں تے اہم اے۔

ایندے بعد ڈاکٹر صاحب ڈاکٹر اسلم انصاری دے ناول ”پڑی اچ دریا“ دا جائزہ گھندن۔ ڈاکٹر اسلم انصاری اردو دے معروف شاعر ہن۔ اُتے اُنھیں جیلانی کامران نال رل تے خواجہ فرید دین کجھ سرائیکی کافیں دا انگریزی وچ ترجمہ کیتے۔ او سرائیکی وچ گھٹ لکھدن مگر ایہ ناول باقاعدہ طور تے اُنھیں دی پہلی سرائیکی تخلیق ہے۔ ایں ناول بارے تبصرہ کریندیں ہونیں ڈاکٹر اسلم عزیز درانی صاحب لکھدن ”ناول دامر کزی کردار سانول ہا۔ لیکن ایں کردار وچ اسا کول ناں ہیر ووالیں خوبیاں ڈسدن تے ناں ارتقاء نظر آندے۔ سانول اینویں لکدے جیویں حالات (یا مصنف؟) دے ہتھیں کھڈا وٹاں ہووے“ تاہم بعد وچ او ایندیاں کجھ خوبیاں وی بیان کریندن“.....مصنف دا مشاہدہ گہرا اے۔ اوندی نظر زندگی دے ہر پہلو تے ہے او انسانی نفسیات کنوں چمکی طراں آگاہ ہن او سرائیکی وسیب دی منظر نگاری (خاص کر پہلے حصے وچ) بڑے فنکارانہ سلیقے نال کریندن.....البتہ دیہات دے مناظر دی پیشکش اچ تشنگی دا احساس تھیندے۔ تاہم مجموعی طور تے سرائیکی ناول نگاری دی تاریخ اچ اہم مقام رکھیندے۔“

ایندے بعد عون محمد کلا نجوی دے ناول ”مجرم؟“ دی واری آندی اے۔ عون محمد کلا نجوی پروفیسر دلشاد کلا نجوی مرحوم دے پوترے ہن تے نویں لکھاری ہن۔ ایہ ناول سرائیکی دے پہلے غیر مطبوعہ جاسوسی ناول ”گلز“ دے بعد ڈجھا جاسوسی ناول اے۔ ڈاکٹر صاحب ایں ناول بارے لکھدن ”کہانی دا تانا بانا ہوں محنت تے خوش اسلوبی نال ونزیا گئے۔ سسپنس وچ کتھائیں کمی نہیں آندی.....عون محمد دی زبان تے اسلوب وی سُوٹا تے من بھاوٹا ہے۔ اے ناول سرائیکی ادب وچ عون محمد دے روشن مستقبل دی نشاندہی کریندے۔“

ایندے بعد کاشف بلوچ دے ناول ”پھوگ“ دا ذکر اے۔ ایہ ناول سرائیکی ناولیں

دی فارم کنوں ہٹ تے ہک نویں فارم وچ ہک خاص ماحول تے صورت حال کول بیان کریندے۔ ایندی زبان وی عام ناول دی ادبی زبان کنوں ہٹ تے ہے جیڑھی عام طور تے ناپسندیدہ تے کراہت آمیز ہے۔ اتے ات واسطے ایں ناول کول ہوں گھٹ پڑھیا گئے۔ ایں ناول بارے ڈاکٹر صاحب سب کنوں گھٹ لکھینے۔ تے کالھ اتھاں مکائی اے۔ ”پھوگ“ وچ اتنا فحش تے غلیظ پیرایہ استعمال کیتا گئے کہ میں مثال دے طور تے اتھاں صفحات تے ایں تحریر وچوں کوئی اقتباس وی نہیں ڈے سکدا۔ مکدی کالھ ایہ ہے کہ ”پھوگ“ چھڑا ”پھوگ“ ہے۔ اینکوں پڑھن دا بھوگ ناں بھو گیا ونجے تاں بہتر اے۔ ”پھوگ“ چونکہ ناول ای کائنی ایں واسطے سرائیکی ناولیں دی تاریخ وچ کوئی مقام نہیں رکھدا۔“

ڈاکٹر اسلم عزیز درانی دی کالھ درست اے۔ جو قدم قدم تے ایں ناول وچ جنسی اعضاء دے حوالے ملدن۔ تاہم کہیں مصنف کول ہمدردی نال پڑھ تے اوکوں سمجھن دی کوشش کیتی ونجے۔ ایہ ناول انگریزی دے جدید ناولیں دی طرز وچ لکھیا گئے اتے انھیں وچ ایہ سلسلہ زردار ہندے۔ بلاشبہ ایہ ناول اہٹی فارم تے زبان دے حوالے نال پڑھن مشکل اے۔ کیوں جو ایندا تعلق اساڈے عام کلچر نال کائنی۔ مگر ہک خاص طبقے دی زندگی دی نمائندگی کریندے۔ شاید ایں ناول کول سمجھن دی لوڑ باقی رہ ونجے۔

آخری ناول نگاریں وچ اقبال حسن بھپلا دا ذکر اے۔ انھیں دے ترانے ناول ”مہر و بسنتی“ اتے مانگ لعل“ دا جائزہ گھدا گئے۔ ڈاکٹر صاحب انھیں کول ناول آکھن دی بجائے ناولت آکھیے۔ ”مہر و“ دا جائزہ گھندیں ہونیں ڈاکٹر اسلم عزیز درانی لکھدن۔ ”کردار نگاری وچ انھیں کوئی چس نہیں کیتی۔ کئی ایجھا کردار وی تخلیق نہیں کر سکینے جیڑھایا د رکھیا ونج سکے۔ بھپلا الفاظ دا بر محل بر موقع تے سوہنا استعمال کریندن۔ انھاں دی لکھت وچ روانی تے سادگی اے۔“

”بسنتی“ بارے لکھدن ”بسنتی ہوں ساریاں فنی کنزوریاں دے باوجود سرائیکی

نثری ادب وچ چڑچکا وادھا ضرور ہے۔ این ناول وچ پھیلا دی شاعری (ڈوہڑے، غزلاں) دا بے دریغ استعمال ناول دے ڈائیکے کون ودھاوٹ دی بجائے گھاوٹ دا سبب بڈے۔ ”ماٹک لعل“ بارے ڈاکٹر صاحب دی رائے ایہ ہے جو ایہ ”انھاں دا ڈھلا ڈھالا ناول ہے۔ اے ناولٹ انھاں دے پچھلے ڈو ناولاں کنوں ہک قدم اڳوں تے ودھن دی بجائے ڈو قدم پچھوں تے لگا گئے۔ این ناول وچ اشعار دا استعمال نہ ہووٹن دا برابر ہے۔ جیڑھی کہ ہک خوش آئند علامت اے۔

کتاب دا آخری باب ”سرائیکی ناول دا مستقبل تے امکانات“ ہے۔ ایندا منڈھ پدھیندیں ہونیں ڈاکٹر صاحب لکھدن ”گزشتہ صفحات وچ اسان سرائیکی ناول نگاری دا تفصیلی جائزہ گھدے۔ سرائیکی ناولاں دے جائزہ دے بعد اساکوں معلوم تھیندے کہ سرائیکی زبان دی وسعت تے قدامت دے برعکس سرائیکی وچ ناولاں دی تعداد اٹے وچ ٹوٹ دے برابر ہے۔ تے اے قطعی حوصلہ افزائیں۔ ول انھاں چند ناولاں وچوں کئی وی (کہیں حد تیں سوائے چھولیاں دے) ایسا معیاری، اعلیٰ پائے دا ناول کانتی جنیں کون عالمی ناولاں نہ سہی ملکی سطح تے ڈو جھے (اُردو ناول) ناولاں دے برابر رکھیا وٹج سگے۔ اے ہوں تکلیف دہ صورتحال اے۔ تاہم او اڳو تے لکھدن۔ میں جیڑھے سرائیکی ناول دے مستقبل تے دید مرینداں میکوں سرائیکی ناول دا مستقبل ایڈاروشن تے تابناک نہیں نظر دا۔ ایندے باوجود میں مایوس وی کئے نہیں۔ ہوسکدے گئی بلند فکر، اعلیٰ سوچ، بہترین تخلیقی قوت تے صلاحیت، عصری شعور رکھن والا لکھاری مستقبل قریب وچ سامنے آوے تے ساکوں ہک اعلیٰ درجہ دا ناول ڈے سگے۔

میڈے واسطے سبھ کنوں وڈی خوشی دی گالھ ایہ ہے جو سرائیکی ناول نگاری جنیں مشکل موضوع دا تنقیدی جائزہ گھنن واسطے ڈاکٹر اسلم عزیز درانی ای Proper آدمی ہن۔ جیندا تعلق فلشن نال وی ہے اتے تنقید نال وی۔ او تخلیقی عمل دے مرحلیں کون وی سمجھ

سکپن تے اوند ا جائزہ دی گھن سگدی۔ ایں حوالے نال ایہ کتاب بالکل ہک Proper آدمی دی نگاری کتاب اے سرائیکی ناول نگاری تے لکھن یقینی طور تے مشکل کم ہا۔ کیوں جو ایندے واسطے سارے لکھینے اُن لکھینے ناولیں کوں کنھا کرن ضروری ہا۔ اُتے اُنھیں کوں پڑھن وی حالانکہ اُنھیں وچ کئی اتجھے وی ہن۔ جیندے اُتے وقت دُچاؤن وی لوڑ کانتی۔ جیویں جو ہک ناول بارے ڈاکٹر صاحب خود وی لکھینے مگر ایندے باوجود ڈاکٹر صاحب اُنھیں کوں وڈے تحمل حوصلے نال پڑھیے اُتے ہر ممکن غیر جانبداری نال اوند ا جائزہ گھدے۔ اُنھیں کہیں قسم دے تعلقات اُتے ناول نگار دے سماجی یا ادبی مرتبے کوں ڈٹھے بغیر اپنے خیالات دا اظہار کیستے۔ اُتے ہر ناول دی خوہیں اُتے خامیاں کوں کہیں تعصب دے بغیر اجاگر کیستے۔ اِت واسطے ایہ کتاب اپنے غیر جانبدارانہ جائزے دی وجہ کوں ہمیشہ قدر دی نظر نال ڈٹھی ویسے۔

ایں کتاب یا مصنف دا ایہ ہک اعزاز وی ہے جو ایہ محنت طلب موضوع تے سب کوں پہلی کتاب اے۔ جیندی بے حد لوڑ ہئی اُتے کوئی وی لکھاری سامنے نہ پیا آندا ہا۔ اُتے آخر ایہ قرعہ فال ڈاکٹر صاحب دے ناں نکھتے۔ اُتے جینکوں اُنھیں پوری محنت تے دیانتداری نال نبھائے۔

کتاب وچ ڈاکٹر صاحب دی تحریر سادہ تے عام فہم اے۔ اُتے کتھائیں وی پیچیدگی کانتی۔ اوائلی کالجھ کوں ہوں آسانی نال اپنے قاری تیں مچا ڈیندن۔ بعض جاہیں تے اُنھیں دا فن افسانہ نگار وی کم ڈیندے اُتے اوسرائیکی دے ہوں خوبصورت لفظ موقع محل تے استعمال کریندن۔ لیکن کتھائیں میں واگوں اُنھیں دی تحریر تے غیر ضروری طور تے اُردو وی غالب آویندی اے۔

بلاشبہ ناول نگاری دے جائزے دے حوالے نال سرائیکی دے تحقیقی تے تنقیدی ادب وچ ایہ ہک اہم کتاب ہے تے گئی پتہ نہیں جو اٹلا شاندار کتاب ہی کڈاں آوے۔

سرائیکی وچ مزاحمتی شاعری..... نویں موضوع تے پہلی کتاب

ڈاکٹر طاہر تونسوی کہیں تعارف دے محتاج کانتی۔ انھیں دیاں اردو آتے سرائیکی زبان ادب دے حوالے نال اتلا خدمات ہن جو کہیں پورے ہک ادارے دا کم محسوس تھیندے آتے انھیں دیں انھیں خدمات دے حوالے نال باقاعدہ انھیں دے کم تے شخصیت تے کئی یونیورسٹیں وچ تحقیقی کم وی تھئے۔ ایندے علاوہ انھیں دے بارے بے شمار مضمون وی لکھیئے گھین۔

سرائیکی وچ انھیں خیر شاہ چراغ اعوان آتے خوشدل دے کلام کوں مدون کرن دے علاوہ سرائیکی دے شاہکار افسانیں دا مجموعہ وی شائع کرائے۔ ”بیا“ سرائیکی ادب ریت تے روایت“ انھیں دی ہک مشہور کتاب اے۔ خواجہ فرید تے انھیں دا باقاعدہ تفصیلی کم اے۔ ”خواجہ فرید..... شخصیت اور فن“، ”عکس فرید“، ”فرمودات فرید“ آتے مطالعہ فرید کے دس سال“ وغیرہ وی انھیں دیاں ایں موضوع تے بنیادی کتاباں ہن۔ سرائیکی بارے انھیں دے اُن گٹھ مضمون ہن۔ جیڑھے مختلف کتابیں آتے رسالیں وچ چھپ چکین۔ ایں سارے کم دا جائزہ باقاعدہ طور تے ہک تفصیلی کتاب دا تقاضا کریندے۔ مگر میں صرف انھیں دی ہک کتاب ”سرائیکی وچ مزاحمتی شاعری“ بارے مختصر گالھ کرن چاہندن۔

جبرجی 1995ء سرائیکی ادبی بورڈ ملتان دی طرفوں چھپی۔

ابتدائی طور تے ڈاکٹر صاحب دا ایہ بک مقالہ ہا۔ جیڑھا انھیں اکتوبر 1994ء وچ اکیڈمی آف لیٹرز دے زیر انتظام ادیبیں دی کانفرنس وچ پڑھیا ہا۔ بعد وچ انھیں ایس مقالے کون کتابی شکل ڈتی تے آخر وچ کئی شاعریں دا نمونہ کلام وی ڈتے۔ جنھیں وچ ایہ شاعر شامل ہن۔

حسن رضا گردیزی، جانباز جتوئی، ارشد ملتانی، اقبال سوکڑی، قیس فریدی، ممتاز حیدر ڈاہر، محسن نقوی، ارشاد تونسوی، عزیز شاہد، عاشق بزدار، نصر اللہ خان ناصر، حبیب فائق، عابد عمیق، اشوال، منیر فاطمی، اسلم جاوید، حمید الفت ملغانی اتے جہانگیر مخلص وغیرہ۔ انھیں شاعریں دے کلام دے نمونے کنوں پہلے سرائیکی وچ مزاحمتی شاعری دے عنوان نال تفصیلی مضمون لکھینے جیندے وچ مزاحمتی شاعری دے ارتقاء دا جائزہ گھدے اتے شعری حوالیں نال اوندیاں بنیادی خصوصیات بیان کیتن۔

سرائیکی وسیب وادی سندھ دی تہذیب دا مرکزی علاقہ ہا۔ اتے اوں دور وچ بک شاندار تہذیب تے روایات دا علمبردار ہا۔ مگر اٹنی خوشحالی دی وجہ کنوں حملہ آوریں دا وی مستقل طور تے شکار ریہا۔ اتے انھیں حملہ آوریں دے مقابلے اتھوں دے مقامی لوکیں وی وڈی بہادری نال کیجے۔ مؤرخین مقامی لوکیں دی ایس مزاحمت دا گھٹ ذکر کیجے مگر بادشاہیں دے کارنامے زیادہ بیان کیتن۔ مگر اتھوں دی مقامی سرائیکی وچ ایس جدوجہد دے حوالے باقی رہ گئے۔ حتی کہ آریں دی پوتر کتاب رگ وید وچ وی ایس بھڑاند دا ذکر ملدے۔ توڑے جواو اتھوں دے مقامی لوکیں نال نفرت دے اظہار دی شکل وچ ہے۔

پرانے سرائیکی شاعریں حملہ آوریں دی بھڑاند کون اپنا موضوع بنائے۔ توڑے جواو ویلیھے اتھاں قومیتی شعور دی ایہ شکل نہ ہئی۔ اتے بعض شاعریں آخر وچ کامیاب حملہ آور حکمرانیں دی روایتی انداز وچ خوشامد وی کہتی اے۔ مگر انھیں ساریں نظمیں رواریں

وہج ایہ گالھ نشا برے۔ جو مقامی لوک اپنی دھرتی کوں بچاواں واسطے خوب لڑیں۔
 ڈاکٹر طاہر تونسوی اپنے ابتدائی مضمون دامنڈھا انھیں واریں کوں شروع کیے۔
 آتے انھیں وچوں مثالاں وی ڈتن۔ ہولے ہولے انھیں اپنے ایں موقف کوں اگوں تے
 ودھائے جو ایتھاں جبر آتے ظلم دے خلاف مدافعت تھیدی آئی اے۔ حتیٰ کہ او موجودہ
 سیاسی قومی شعور تیں آچکی اے۔

آج مدافعتی شاعری کوں سرانیکی شاعری وچ مرکزی حیثیت حاصل اے۔ ایہ ڈو
 طرح دی ہے۔ ہک براہ راست ظالمانہ جاگیر دارانہ نظام آتے حکومتی جبر دے خلاف ڈو جھی
 قومی شعور دے حوالے نال محرومیں دا احساس تے نجات دی خواہش۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی
 انھیں ڈو ہیں پہلوؤں کیں کوں سامنے رکھے۔ آتے اپنے مضمون وچ ہر قسم دی شاعری دے
 نمونے ڈتن۔ تے اپنے موقف کوں ثابت کیے۔

ہر اور بیخبل شاعر دا اپنا مخصوص مزاج آتے مخصوص ڈکشن ہوندے۔ ایہ مزاج
 جہانگیر تخلص آتے اشوالال دی شاعری وچ ہوں واضح ہے۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی کہیں دی
 شاعر دے کلام دی مثال ڈیندیں ہوں پہلے پہلے ایں گالھ کوں واضح کیے کہ کیڑھا شاعر
 کیڑھے انداز وچ مزاحمت دی گالھ کریندے۔

ڈاکٹر صاحب دی ایں کتاب کوں کئی حوالیں نال ڈٹھا وچ سبکدے۔ پہلی گالھ
 ایہ ہے جو ایں موضوع تے ایہ پہلی کتاب اے۔ سرانیکی مزاحمتی شاعری جیڑھی مختلف کتابیں
 آتے رسالیں وچ کھنڈی پئی ہئی۔ اونکوں ہک کتاب وچ جمع کینا گئے۔ ڈو جھی گالھ ایہ ہے
 جو ایں غیر منظم مزاحمتی رویے کوں کتاب وچ باقاعدہ ہک موضوع بٹا تے شعوری طور تے ایں
 ڈو توجہ ڈیوائی گئی اے۔ جیڑھا سرانیکی ادب وچ عملاً ہک نویں موضوع دے طور تے
 سامنے آئے۔ جنیں سرانیکی نثر وچ ایں موضوع تے کم کرن دی تحریک پیدا کیتی اے۔

ترجیحی گالھ ایہ ہے جو تسلسل نال ایں موضوع تے لکھن ایں موضوع کوں

باقاعدہ ہک صنف دی شکل ڈے ڈتی اے۔ این طرح شاعریں نال سیاسی کارکنیں تے عوام کوں اپنی مدافعتی جدوجہد تے ہک اعتماد بخشیے اتے جیڑھے عشق محبت دے بے معنی موضوع تے مغز کھپندے پئے ہن اتے مزاحمتی شاعری کوں نہ سمجھدے ہن۔ انھیں دے کوڑے غرور کوں توڑیے۔

چوتھی گالھہ ایہ ہے جو ہک سرکاری ملازم واسطے (جیرھے عام طور تے مصلحت پسندی دا شکار ہوندا) اتجھی کتاب لکھن اتے اتھوں دے لئیے پئے عوام دے مطالبے کوں بہوں واضح شاعری دے حوالے نال ترتیب ڈیون جرات دی گالھہ اے۔

میں سمجھداں ایہ کتاب سرائیکی مزاحمتی شاعری کوں باقاعدہ ہک متعین رخ ڈیسی اتے مزاحمتی شاعری وچ اپنے کلام اتے اعتماد کوں ڈوڑا چوڑا کر لسی اتے نویں شاعریں کوں اتجھی شاعری کرن دی تحریک ڈیسی۔ ایہ صرف اتلاوی نہیں بلکہ ایہ سرائیکی سیاسی ادب وچ اپٹا ہک منفرد مقام بنیسی۔ آخر اراج اتلا گالھہ کریاں جو سرائیکی وسیب دے کونے کونے وچ مزاحمتی شاعر ملدن۔ لیکن انھیں وچوں بعض دا کلام کتابی شکل وچ نہیں آیا۔ ات واسطے او ایں کتاب وچ شامل تھیون کون رہ گئے۔ جیویں جو عبدالجید ذوق، فیض علی فیض، امتیاز فریدی وغیرہ اتے بعض چھپیں ہوئیں شاعریں تیں وی ڈاکٹر صاحب دی رسائی نہیں تھی سگی جیویں جو جہشید احمد کتر اتے نذیر فیض وغیرہ۔

امرکہاٹی..... دستاویزی ناول

محمد اسماعیل احمد اٹی سرانیکسی زبان دے ہک آٹھ لکھاری ہن جیڑھے اہٹی حیاتی
 وچ لیجسنڈ دی حیثیت اختیار کر گئے ہن۔ او شاعر، افسانہ نگار، انشائیہ نویس، ماہر لسانیات،
 نقاد، محقق، سفر نامہ نگار اتے ناول نویس تے مورخ ہن۔ انھیں ڈاہ سال دی عمر یعنی
 1940ء کنوں سرانیکسی وچ لکھن شروع کیتا۔ انھیں دے بے شمار مضامین مختلف رسالیں
 مثلاً بلوچی دنیا، اختر، سرانیکسی، سرانیکسی ادب وچ چھپدے ریہے۔ مگر کتابی شکل وچ انھیں دا
 سفر نامہ ”پیت دے پندھ“ پہلی واری اساڈے سامنے آیا۔ اتے سرانیکسی ادب وچ ہک
 شاہکار منیا گیا۔ اتے اوکوں اکیڈمی آف لیٹرز دی طرفوں خواجہ فرید ایوارڈ ملیا۔ ایندے بعد
 انھیں دا ناول ”چھولیاں“ سامنے آیا۔ جنیں سرانیکسی ناول کوں ہک نواں انداز ڈتا۔ اتے
 ایں سرانیکسی صنف کوں لکھے وچ جوان کر ڈتا۔ اینکوں وی اکیڈمی آف لیٹرز دی طرفوں خواجہ
 فرید ایوارڈ ڈتا گیا۔ ایندے علاوہ انھیں ہک ڈرامہ ”ہاکڑ اول ویسے“ وی لکھیا۔ جیڑھا
 کتابی شکل وچ حالی سامنے نہیں آیا۔ ایندے علاوہ انھیں اہٹی خود نوشت سوانح عمری
 ”خوابیں دا کاک محل“ وی لکھی اے۔ مگر اووی حالی تیں نہیں چھپی۔ مگر انھیں دا ڈوجھانا ناول
 ”امرکہاٹی“ چھپ تے سامنے آہئے اے۔ اینکوں سرانیکسی پبلیکیشنز رسول پور تحصیل جام پور

ضلع راجن پور 1988ء وچ شائع کیتے۔

ایں ناول کول احمدائی صاحب A Litrary history Saga اہدن۔
تے سرانیکسی دی فکری ادبی تحریک دی دستاویز قرار ڈیندن۔ احمدائی صاحب ہک نئی نشست
وچ میکوں آکھیا جو ایہ تھوڑا جیہاں مشکل ناول اے۔ کیوں جو ایں قسم دا ناول سرانیکسی وچ
پہلے نہیں لکھیا گیا۔ ات واسطے اینکوں سمجھن وچ کجھ وقت لگیس۔ شاید ایہا چہ اے جو کجھ
لوکین اینکوں اپنئے نانویں دی تلاش دے حوالے نال ڈٹھے۔ اُتے جیندے نال ایندے
وچ نہیں آئے۔ انہیں کاوڑ نال ایندے خلاف لکھ مارے۔

ایں ناول دا انتساب اول امر لہجہ دے نال اے۔ جیڑھے تحریک سرانیکسی دا
کارواں سو بھدے سلیمان جبل دی چوٹی تے ضرور پہنسی۔ اُتے وقت دے انھیں حسیں
بارے جیڑھے ایں ناول وچ ”محفوظ“ کیتے، گھین۔ ناول نگار ایں گالھہ کریندے:

روز ازل توں پٹھا نہیں و ہندے وقت دی من تے
ماضی حال تاں لُودھ دے ویندن، مستقبل ہے چھیل

کوئی نی سگدا جھل

جھا گن تاں ہے خام خیالی، آنجھی سوچ نہ سوچ
گالھا نہ تھی، کھیں ڈٹھا ہے دریاویں دا تکل

سوچ ذرا ہک پل

تولھا، شہ، گھڑا، سنداری، سارے کوڑے ساتھ
شہ تارا تھی، جیکر ہووی اپنئے ہانھیں ہل

گھتسیں وقت کوں ٹھل

دیباچے ”سُن تاں جھن.....“ وچ او ایں ناول بارے لکھدن:

اساں سرانیکسی لوک ”ہک خاندان مثل ہووے۔ تڈاں ایندی فکری، عمرانی اُتے

ادبی حیثیت کو بیان کرنا دی لوڑ تھی۔ وادی سندھ دی مرکزی بھائیلیں دی ہمہ جہتی تاریخ دا ذکر۔ اساوڑی موجودہ اسیائے (بازیابی) سرائیکی کون فکری چٹنگی ڈیون ساگے بے حد ضروری ہے۔ تڈال ایں ثقافت و تہذیب تے قائم سرائیکی قبیلہ دی ”لڑیری ہسودی ساگا“ تخلیق تھئی اے جیندے وچ فکر و شعور دے ادبی مظاہر لولی قصہ قصولی دے قبل از تاریخ نیم شعوری دور کون موجودہ وقت تیں فکری آتے ادبی ارتقاء کون فکشن (ناول، داستان) دے انداز وچ پیش کیتا گئے۔ افراد کتاباں، سنگتاں، آتے میلے (کانفرنساں) دا ذکر وی تھئے مگر جتہ جتہ۔ سب دانہ صرف کہیں کہیں دا۔ البتہ اوں ہمہ گیر فکر کون نشا بر کرنا دا پورا تر لاکیتا گئے۔ جیندے وچ سرائیکی دے شعور دی وکھ وکھ ٹور بلکہ درجہ بدرجہ اٹھان پدھری تھئی اے۔ کون کون آتے کیا کیا کجھ بیان تھئے۔ آتے کون وکیا نہیں تھیا۔ ایندی خاطر نہ میں کہیں کون معذرت خواہ ہاں آتے نہ کہیں تے تھورا لایم۔ جیکر سرائیکی قبیلہ دا تذکرہ ساگا۔ داستان بیان تھی گئے تاں میڈی محنت سہل تھئی اے۔ البتہ پڑھن ویٹھے ایہ یاد ریہے کہ ایہ تاریخ باندا فکشن اے۔ آتے صرف فکشن نہیں۔ ایندے وچ اصلی تے مرکزی بیان آتے وڈا بھانگاں مصدر قہ تاریخ دا ہے۔ فکشن دے فریم وچ فکری ادبی تاریخ دی تصویر یا خاکہ (اسکچ) چا کھجو۔

ناول کون مختلف سولھاں ابواب کون نمبریں دے حوالے نال تقسیم کیتا گئے۔ آتے کہیں باب دا انج عنوان کائنی۔ البتہ اٹھواں باب ہک ڈرامہ دی شکل وچ ہے۔ آتے اوندا عنوان ہے ”روہی دارا کھا“ (غنائیہ) اینویں مختلف لکھاریں دے حوالے آئین آتے کئی شاعریں دے کلام دے نمونے وی۔ جیندے وچ ’شاہ لطیف‘ خواجہ فرید، حافظ محمد جمال، اقبال سوکڑی، اسلم جاوید، حسن رضا گردیزی، عزیز شاہد، حسین گوہر آتے کئی ہے شامل ہن۔ تاہم بعض ناں کم دے حوالے نال نشا بر کرتے لکھیئے گھین۔ جیویں غلامی بہاول پوری، غلام حسن حیدرانی وغیرہ۔ آتے بعض ادبی سنگتیں دی خدمات دا حوالے نال ذکر آئے۔

ناول دا قصہ پورے تسلسل نال چلدا رہندے آتے ایندے کردار سویرے دی

انتظار و بچ بچ دے گرد جاگدے رہندے۔

انسان کوں اہٹی موجودگی دے باوجود ایندا احساس اپنے شعور نال تھیندے۔
 ات واسطے شاید فرانس دا معروف فلسفی ڈیکارٹ (1650ء-1596ء) اہدے ”میں
 سوچنداں ات واسطے میں ہاں“۔ سرائیکی قوم بلاشبہ صدیں کنیں اہٹی دھرتی تے موجود رہی
 اے۔ مگر شروع کنوں غیر ملکی حملہ آوریں ایندے وچ شعور ذات نہیں آون ڈتا۔ جیندی وجہ
 کنوں او اہج وی اپنے وجود بارے شک و شبہ دا شکار اے۔

محمد اسماعیل احمد اہٹی دا اعزاز ایہ ہے جو اوں سرائیکی قومیت کوں اہٹی ذات دا
 شعور ڈتے۔ اوند ا قلم بچ ڈا ہائیاں کنوں زیادہ عرصے تیں اس تخلیقی عمل وچ زہیا رہیا۔ محمد
 اسماعیل احمد اہٹی دیاں مختلف تصنیفات مثلاً ”پیت دے پنہ“ چھولیاں آتے امر کہانی“ اس
 ادراک دیاں مختلف منزلاں ہن۔

”امر کہانی“ سرائیکی زبان تے ادب دے دریا دے مسلسل بہاؤ دی داستان
 ہے۔ جیڑھی سرائیکی قومیت دے شعور دی منزل بہ منزل کہانی وی بیان کریندی اے۔ ایہ
 اگرچہ بنیادی طور تے ہک ناول اے۔ جیڑھا اپنے مخصوص اسلوب نال سرائیکی وچ پہلی
 واری لکھیا گئے لیکن ایہ ساڈی تاریخ وی ہے۔ جیڑھی کہیں تاریخی کتاب کنوں زیادہ سچائی دا
 اظہار کریندی اے۔

امر کہانی دے مختلف کردار مثلاً مولائی، ثانی، جوگی، صوفی آتے سہیں سرائیکی
 دھرتی دے واسی ہن۔ آتے علامتی وی ہن تے حقیقی وی۔ ایہ سب کردار اگرچہ دانشورانہ سطح
 تے زندہ رہندے تاہم سرائیکی وسیب وچ ابھرن والی ہر تحریک نال جڑیے وی رہندے او
 ماضی حال آتے مستقبل دیاں جیندیاں جاگدیاں علامتاں ہن تے انھیں دے بغیر سرائیکی
 زندگی دا تصور بے معنی ہے۔ سرائیکی وسیب دے ایہ سب کردار رات دی تاریکی وچ زندہ
 رہندے ہن۔ مگر انھیں اس تاریکی کوں ختم کرن آتے سماج دی اذیت تاک ٹھنڈ (مردنی

تے بے حسی) کنوں نکٹن لیوں اپٹے نزدیک بھاء دا ہک مچ پال رکھے۔ ایہ سب ایں رات دے ختم تھیون اُتے ہک روشن صبح دے طلوع تھیون تے پکا یقین رکھن۔ اُتے اپٹے وجود کوں بچاؤ لیوں اپٹے وجود دے اثبات دے قہے کریندے رہندن۔

سرائیکی زبان دی ظاہری ارتقائی کہانی دے پچھوں ایں پورے وسیب دے اُتے چھائی ہوئی تاریکی دی ایہ داستان وڈی رجائیت پسند وی ہے۔ ایں پوری کہانی وچ کردار ایں دا ایہ عزم موجود ہے جو سویرا اساڈا مقدر اے۔ رات دی تاریکی وچ جیڑا ہلے جیڑی جیڑا اُلکینداں تاں او وی ڈیڑی ہونڈی خیر ہونڈی اے۔ اُتے جیڑا ہلے گاڑ کڑھی دی آواز آندی اے تاں ڈیڑی دے ہونڈ وچ کوئی شک باقی نہیں رہندا۔

تاہم جوگی دا آخری دم تیں انتظار رہندے۔ ایں ناول دا ہک مشینی کردار ریل دی ول ول کوکڑی سٹینڈی رہندی اے جو او شخص گاڈی توں لہن والا ہے جیڑا اساڈی رہنمائی کریسی۔ ایں ناول دے سارے کردار سارنگ سمیت توڑے جو علامتی وی ہن ول وں اساڈے وسیب دی صدی دی تاریخ دے سچے تے کھرے نمونے وی ہن۔

”امر کہانی“ جیہاں ناول جتھاں اپنے مخصوص علامتی انداز وچ منفر دے اُتھاں اپنے اسلوب نال یکتا وی ہے۔ اُتے محمد اسماعیل احمد اُتی دیں ڈو جھیں تخلیقات ”پیت دے پنڈھ“ تے ”چھولیاں“ وانگوں پورے سرائیکی وسیب وچ ایندی کوئی مثال کائنی۔

”امر کہانی“ ادبی چاشنی نال مالامال ہے اُتے فن دی اعلیٰ بلندی تے فائز ہے۔ ایندی تحریر وچ دریادی روانی پاتی ویندی اے جیڑی قاری کوں اپنے نال وہاتے گھن ویندی ہے۔ ایہ ناول سرائیکی وسیب دے واسیں دے ذہنی سماجی نفسیاتی اُتے ثقافتی ارتقاء دی ہک آئینھی دستاویز ہے جیڑی نہ صرف وسیب دے ماضی کوں قاری تے نشاہر کریندی اے بلکہ سرائیکی لوکیں دے مستقبل دے خواہیں اُتے ارمانیں دی وی نشاندہی کریندی اے اُتے بلاشبہ ایہ ہک ”امر کہانی“ ہے۔

”جھومری جھم ٹرے“ تے اوندے کجھ علامتی کردار

”جھومری جھم ٹرے“ سرانیکی شاعری وچ ہک اہم تے انقلابی نوعیت دی تخلیق اے۔ میکوں حیرانی اے جو ایں کتاب کوں اتلا اہمیت نہیں ڈتی، گئی جتلا ڈتی وچٹی چاہیدی ہی۔ میڈے خیال وچ ایندی تفہیم وچ قاری کوں کجھ دقت پیش آندی پئی اے۔ میں سچینداں جو ایں کتاب دے بنیادی موضوع اتے علامتیں بارے کجھ گالھ کہتی ونجے تانجو کتاب کوں سمجھن وچ سوکھ تھیوے۔

پرانے زمانے رواج ہا جو کتابیں دیاں شرحیں لکھیاں ویندیاں ہن۔ ایہ تحریری شاید بعض سنگتیں کوں شرح لکھے تاہم ایہ مضمون ایں نوعیت دا ہرگز کاسی۔ البتہ ایندے نال نال دیاں کجھ گالھیں میکوں عرض کرڑین۔

سرانیکی زبان توڑے جو شاعری دے میدان وچ ہک امیرانہ حیثیت رکھیندی ہے لیکن اوکوں سرانیکی وسیب نال باقاعدہ طور تے جوڑن دا فریضہ سب کنوں پہلے خواجہ فرید سرانجام ڈتے۔ اتے ایہ روایت اگرچہ بعد وچ ڈوہڑیں اتے کافی دی حدتیں جاری رہی ہے مگر غزل اتے مثنوی وچ گھٹ رہ گئی اے۔ البتہ جدید شاعری وچ وسیب شعور زیادہ نمایاں ہے اتے اہج دے کئی شاعر مثلاً سفیر لاشاری، نصر اللہ خان ناصر، حسن رضا گردیزی،

انجم لاشاری، عاشق بزدار، عزیز شاہد، حسین گوہر، ارشاد تونسوی آتے اشوالال وغیرہ اس روایت کوں اہگوں تے ودھائے۔ اگرچہ بعض شاعریں دے کلام ایچ شعوری آتے منظم انداز نال ایں روایت کوں قائم رکھیا گئے۔ جڈاں جو بعض شاعریں انسانی بقاء آتے حقوق دے حصول وی جدوجہد کوں پُرانے سرانیکسی وسیب وچ ڈکھائے وچنن والے علامتی ڈرامیں دی شکل نال بیان کیجے۔

سرانیکسی وسیب وچ لوکیں دی اہٹی بقاء آتے جبر دے خلاف مزاحمت دی ہک لمبی تاریخ ہے جیز ہے نہ کڈا ہین نصابی کتابیں وچ محفوظ تھیں اتے نہ جنھیں دے قبریں تے کتبے لائے گھین۔ انھیں گناہ لوکیں دی جدوجہد (جیزھی تاریخ دے طویل ترین ڈرامے دا حصہ اے) نہ اہٹی نمود و نمائش واسطے ہئی اتے نہ کہیں دربار وچ رسائی واسطے بلکہ ایہ جدوجہد ہک ہنے نال جوت بلکہ دربار دے ظلم ستم دے خلاف اہٹی بقاء دی کوشش ہئی۔ جینکوں انھیں گناہ مگر بہادر لوکیں اہٹی مشکل زندگی دا حصہ سمجھیا ہویا ہا۔ مگر انیکوں ہک کھیڈ ہک تماشے دے طور تے گھندے ہن۔ اتے اپنے مجتہدیں دے آسرے تے جیندے ہن تے اہٹی آزادی دی حفاظت کریندے ہن۔

”جھومری جھم رُسنے“ عظیم سرانیکسی وسیب آتے شاندار سرانیکسی عوامی زندگی دی ہک منظوم کہانی اے جینکوں میں مثنوی وی آہداں تے ڈرامہ وی۔ ڈرامہ ات واسطے جو ایہ نہ صرف سرانیکسی وسیب وچ ڈکھائے وچنن والے عوامی ڈرامے دے حوالے نال لکھی گئی اے بلکہ ایں واسطے وی جو مثنوی وانگوں ایندی کہانی دے سارے منظر ہک ہنے نال نہیں جڑدے بلکہ ڈرامے دے منظریں وانگوں ہک ہنے کنوں کجھ خلا رکھدن اتے انھیں کوں خود پُر کرنا ہوندے۔ (جیندی وجہ کنوں تفہیم وچ کجھ مشکل پیش آندی اے)۔

”جھومری جھم رُسنے“ معروف شاعر رفعت عباس جنیں سب کنوں پہلے سرانیکسی غزل دی کایا پلٹ ڈتی اے۔ اتے اپنے موضوعات تے شاعرانہ ڈکشن کوں سرانیکسی لوک

روایات نال جوڑ کراہیں سرانیکی غزل وچ نویں روح پاتی اے۔ آتے ایں سچائی کون یقینی
 بٹائے جو غزل کون فارسی آتے اُردو روایات کنوں تر وڑ کراہیں پوری خوش اسلوبی نال
 سرانیکی روایات نال جوڑیا وُج سگدے۔ آتے ایں طرح روایتی سرانیکی غزل وچ نویں
 امکانات کون زندہ رکھیا وُج سگدے۔ تاہم ایندے واسطے ضروری اے جو بھر پور تخلیقی
 صلاحیت نال خود کون سرانیکی ویسی روایات وچ ضم کر ڈتا ونجے تے ول نواں شعور حاصل کر
 تے لکھیا ونجے۔

رفعت عباس دی پہلی غزلیں دی کتاب ”پڑھیاں آتے بھل“ دے بعد ہن
 ہک لمبی نظم دی کتاب ”جھومری جھم رُے“ اساڈے سامنے آئی اے۔ ہک وڈا شاعر
 جتھاں مختلف صحت مند شاعرانہ روایات دی پابندی کریندے اُتھاں او بعض پابندی کون
 خواجہ فرید واکوں تر وڑی ڈیندے۔

رفعت عباس جتھاں آپٹیں غزلیں دے مجموعے وچ بعض موضوعاتی روایات
 کون تر وڑ کراہیں اوکوں وسیب نال جوڑ ڈتے اُتھاں اوں اوٹی نویں کتاب ”جھومری جھم
 رُے“ وچ وی ایہو کجھ کیچے۔ ایہ نظم سرانیکی وسیب دی تاریخ دی علامتی طور تے ہک کہانی
 اے جیڑھی مثنوی دے انداز وچ لکھی گئی اے۔ (توڑے جو مثنوی دے سارے روایتی
 تقاضیں کون پورا نہیں کریندی) آتے جیندے وچ سرانیکی وسیب وچ جاری انسانی بقاء
 آتے حقوق دے حصول دی جدوجہد کون پُر اٹے سرانیکی وسیب وچ ڈکھائے وُجھن والے
 علامتی ڈرامے دی شکل نال بیان کیتا گئے۔

”جھومری جھم رُے“ کتاب دے بنیادی طور تے ڈو حصے ہن۔ نظم دے پہلے
 حصے وچ جینکوں اساں تمہید آکھ سگدوں سرانیکی عوامی زندگی آتے جدوجہد دی فلاسفی بیان
 کیتی گئی اے آتے ایں جدوجہد وچ عوام دی شمولیت دا پس منظر وی بیان کیتا گئے۔ جڈاں
 جو کتاب دے ڈو حصے وچ باقاعدہ کہانی شروع تھیندی اے جیندے اپنے کئی حصے ہن۔

ایہ کہانی انھیں منظوم قصیں وانگوں اے چیزھے وسیبی عوامی ڈرامے وچ پیش کیے ویندے
ہن۔ جیندے وچ بادشاہ اوندے درباری نقلی آتے کئی پنے کردار شامل ہوندے ہن۔ مگر ایہ
کہانی بعض ڈرامیں وانگوں صرف تفریحی نہیں بلکہ ایندے کرداریں دے خاص علامتی آتے
کجھ سیاسی مفہوم وی ہن۔

ایں کہانی وچ بادشاہ اپٹا رعب آتے دبدبہ ظاہر کرن واسطے ہاہروں آندے تاں
لوک ”استقبال“ یا ”زیارت“ واسطے کھڑے ہوندن۔ آتے عوام تے شاہی رعب مزید
جماون واسطے جلا و تلوار سمیت ہمسفر ہوندے۔ ایں سارے قصے وچ نقلی دا کردار بنیادی اے
۔ جیز ہاجرات مندانہ ہے آتے بادشاہ دی مصنوعی دہشت کون نشا بر کریندے۔

نقلی آکھیا بادشاہ سر تھپڑے تے تاج
پر ایہ شادا تاج ہے اصلوں گتے دا
آتے ایں طرح بادشاہ دی کوچری کرتے عوام دے سرتوں نقلی اوند خوف ڈر لہا
ڈیندے۔

ایہا ساری کھیڑ ہے نقلی ہو ریں دی
بادشاہ دا لوکیں توں ڈیندے ڈر لہا
بادشاہ اٹھی توہین تے لوکیں وچ اپٹے رعب گھٹن دے ڈر کنوں اپٹا جبر مزید
شدید کر ڈیندے آتے کئی بے گناہ لوکیں دیاں کھلون لہو اڈیندے۔ آتے نقلی کون مو یا یا حیدا
پکڑ آون تے انعام مقرر کر ڈیندے۔ لوک سمجھدن جو نقلی دی کھیڑ (تاریخی رول) مہن ختم
تھی گئے۔ حالانکہ او اہگوں تے وی اٹھی جدوجہد جاری رکھدے۔ حتی کہ او اپنے منطقی
انجام نال ڈوچار تھیندے۔

ایں کہانی دا آخری حصہ سب کنوں اہم آتے جاندار اے۔ جیز ہلے بادشاہ لشکر دی
معیت وچ دورہ کریندے آتے اوندے آسے پاسے خوشامدی درباری ہوندن جیزھے

ادوں یقین ڈیویندن جورعایا بادشاہ آتے ڈاڈھی خوش اے آتے سبھ کچھ ٹھیک ٹھاک اے:

منتریاں آکھیا راجہ سکین پر جاہوں ہے خوش
ہر کوئی تہاڈے راج دی راہندا ہوں ہے خوش
ڈیکھ گھنو اے سامنے اپنے تانگھی لوک
جیڑھے پاسے پرھ گھنو دنیا ہوں ہے خوش

راجہ ایں دورے وچ اپنے لیوں ہک نینگر (چھوہر) کوں پسند کریندے۔ آتے
اوں ڈوہا ہمن دے ذریعے شادی واسنہا کچھویندے مگر اوننگر اہٹی محبت آتے آزادی کوں
رائی بٹن دے شوق وچ قربان نہیں کریندی بلکہ انکار کر ڈیندی اے۔ دربار وچ پلے ہوئے
مردہ ضمیر خوشامدی پیغام رساں کوں ایں انکار دی عظمت سمجھ سکین آندی۔ اوننگر چھوہر دے
پیو ماں کوں تباہی دے ڈراوے ڈیندے آتے بعد وچ بادشاہ اپٹا بدبہ طاری کرن واسطے فوج
دی معیت وچ اہٹی تلوار بھیج کراہیں جبریہ طور تے شادی دا فیصلہ کریندے۔

آخر وچ شاعر اہٹی کہانی کوں ختم کریندے ہوئے آہدے اساڈا راجہ اوہو ہے
جیڑھا اساڈے دل وچ ڈے۔ راجے کوں اساں سبھ کنوں چنگا تے سبھ کنوں سُوہٹا نئے آکھ
سکدے۔ بلکہ اساں تاں ایں جبر دے خلاف اپنے لوکیں نال انھیں دی نجات دی جدوجہد
جاری رکھٹی اے:

جیڑھا کہیں دے من وچ ڈے اوہو راجہ اے
ڈو جھاکیرھا چاندے کہیں دے من دا حال
راجہ آہدے ڈیکھو تاں سبھ توں سُوہٹا میں
کیویں اوند اساتھ ڈیووں کوں اگاں ٹورٹا ہے
اپنے لوکیں واسطے اپنے لوکیں نال

ایہ ہی کتاب ”جھومری جھمڑے“ دی کہانی دا تھوڑا جیہاں بیان جیڑھا تماشے

وال تے انھیں دی کھیڑ دے حوالے نال بیان کیا گئے۔ ایہ نظم سرائیکی وسیب دی بھرپور آتے شاندار عوامی زندگی آتے لوکیں دیں خوشیں، آرزوئیں، محبتیں آتے جدوجہد دی تاریخ بیان کریندی اے۔ ایہ ساری نظم یا کہانی کئی علامتیں دے حوالے نال بیان تھئی اے۔ میڈا خیال اے جو مختصر طور تے انھیں علامتیں کوں سمجھا ونچے تاکہ پوری نظم دا مفہوم آتے شاعر دے خیالات کوں زیادہ بہتر طور طریقے نال بڑھا ونچ سکدے۔

ایں نظم وچ بنیادی طور تے کئی علامتاں استعمال کیتیاں گئیں۔ مثال دے طور تے تماشے وال، کھیڑ، جھمر، جھومری، میلہ، ممدو، میرو، ڈیوایا، نغارے وال، راجہ، نقلی، پامہن، نینگر (چھوہر) وغیرہ۔

تماشے دے بنیادی علامتی کردار اوہن چیز ہوں جدوجہد کریندن آتے عوام کوں اپنے نال رلاتے انھیں کوں حقوق دا شعور بڑھویندن۔ تماشے وال خود وی عوام دا حصہ ہوندن۔ آتے انھیں دی عوام نال گہری جوت ہوندی اے۔ آتے انھیں دے درمیان کوئی فرق تفریق نہیں کہتی ونچ سکدی۔ کیونجو بھدے اندر کی ”سچائی“ دی خواہش کم پئی کریندی ہوندی اے:

اساں تماشے وال کن رے ویندے ہیں
 خلقت دے بس نال نال جوے ویندے ہیں
 ساکوں کٹھا کر گئی اندر دی ہک جھات
 ہک اٹن سونہے رنگ وچ رنگے ویندے ہیں
 اساں ہٹی کھیڑ دے دھیائیں ویندے ہیں
 اساں ہٹی لہر نال رے ویندے ہیں
 کیا آکھوں کیا تھیوے اگاں ساڈے نال
 ہک سنویں لوکیں وچ رے ویندے ہیں

کھیڑ (جدوجہد)، جھمر (عمل) دی علامتی طور تے استعمال تھیں۔ کھیڑ ظلم

آتے جبر دے خلاف جدوجہد داناں ہے آتے تماشے وال (مخصوص تنظیمیں) ایہ کھیڈ
 ڈ کھیدن۔ جھراون عمل داناں اے جیڑھا حقوق دے حصول دے دوران اُتھوں دے
 عوام کریدن۔ ایہ جھمر (عمل) اگرچہ ہوں مشکل اے آتے ایندے وچ جان دی قربانی
 وی درکار ہوندی اے لیکن چونکہ ایہ عمل صدئیں کنوں ڈہرایا ویندا پے ات واسطے سرائیکی
 وسپیں این عمل کوں مسلسل کرن دی وجہ کنوں اپٹے لیوں Easy گھندے ہوئے اینکوں
 ہک تفریح دی شکل ڈے ڈتی اے۔

ڈوجھے لفظیں وچ این آکھوں جو شاعر عوامی کھیڈیں کوں این جدوجہد دے
 مفہوم وچ استعمال کرتے انہیں کھیڈیں کوں صرف تفریح نہیں آکھیا بلکہ سماجی ارتقاء وچ
 ہک تاریخی عمل قرار ڈتے۔ شاعر دے نزدیک ایہ کھیڈ یا عمل کھٹے آدمی دانیں بلکہ سارے
 وسیب کوں ایندے وچ حصہ گھنٹاں پوندے:

کھٹا بندہ نچدیاں اوڑک پوندا ڈھ

اساں جھمر پاوٹی سبھ دے رلے پہ

ایہ جھمر (عمل) این یقین نال ماری ویندی اے جو آنت ڈینہ تھیںسی آتے سویرا
 طلوع تھیںسی۔

دھی آکھو نال نال فردی ویندی ہی

میلے والی شام تاں اندر ویندی لہ

جھومری کنوں مراد این عمل وچ حصہ گھنٹن والے عام لوک ہن آتے ایندی تفہیم
 وچ کوئی مشکل پیش نہیں آندی۔

میلہ اوں کٹھ داناں ہے جیڑھا این عمل واسطے بٹایا ویندے اے جتھاں کٹھے تھی

تے لوک کھیڈاں (عمل) کریدن۔

”جھومری جھم رے“ وچ وستی سرائیکی وسیب دے طور تے گھدی وچ سبھدی

اے۔ جتنا صدئیں کنوں لوک ایں کھیڈ ایں جدوجہد ایں عمل آتے ایں جہر وچ لگے ہوئے ہن۔ اینکوں وضاحت نال بیان کریندے ہوئے شاعر سرائیکی وسیب دے ڈو Spot وی بیان کیتن؛ جتناں باقاعدہ طور تے ایں قسم دے میلے آتے کھیڈاں تھیندین (جڈاں جو عمومی طور تے تاریخی، ثقافتی، قومی، سیاسی شعور جاگر کرن لیوں ہوندن):

اتھاں مہرے والیاں ٹوری ہے کوئی گالھ

اساں اتھاں ڈنھی ہے نویں کھیڈ جگا

مدد میروتے ڈیوایا ایں وتی (سرائیکی وسیب) دے تاریخی لوک کردار ہن؛ جیڑھے مسلسل جہر (عمل) مریندے رہندن آتے میلیں تے کھیڈیں دے شوقین ہن۔ انھیں دی ہک شکل وچ اسٹاڈ انگی ڈاکٹر رفیق موجوداے۔

جئیں سرائیکی وسیب دے ہک Spot کروڑ لعل عین وچ اٹھی جہر لاتی ہوئی اے:

اتھاں لال کروڑ وچ جہر لائی رفیق

اساں اتھاں پٹھے ہیں نویں مچ کبھا

نغاریاں والا ہک استجھا شخص اے جینکوں اساں ایں جہر داموہری آکھ سگدوں جیڑھا ایں عمل (جہر) لیوں تحریک پیدا کریندے۔ او ایں عمل کوں نکھا، منھا کرن آتے روکن یا جاری کرن دا وسیلہ بڈے۔ آتے جھومری جیندے اشارے تے عمل کریندن آتے اوندی آواز (نغارے) تے لیک آکھ تے جہر وچ رل ویندن۔

بس نغارے والیا ہتھ نہ اپٹا جھل

کہیں ویلے سنگتیاں رلے آوٹے رل

سنگتی اپٹے کماں وچ رتھے رتھے ہوں

اپٹے وسوں کھیڈتوں جیندے نیں ہک پل

نغارے والا ڈو جھے لفظیں وچ اسٹاڈی کہیں تحریک دا اگواٹن ہو سگدے راجہ

اس نظم وچ نظم آتے جبردی علامت اے جیڑھا ”تلوار“ (طاقت) دے آسرے تے اہٹی
حکومت قائم رکھیندے آتے اہٹی ساری قوت دار از تلوار وچ ای سمجھدے۔ او تلوار دے
آسرے تے جسجاں جیتن دیاں کوششاں کریندے۔

اوہک سرد مہر ہوس پرست، سنگدل، ظالم، تنگ نظر آتے آزادی دشمن انسان
اے۔ جیڑھا انسانی آزادی دے مفہوم کون نہیں سمجھدا آتے محبت دے احساسات کون
ناواقف اے:

راجے آکھیا ونجو قوت چاڑھو میڈی پنج
سبھ شرنائیں نوبتاں ہوون انجو انج
کل او تینگر آپ قوت ہووے میڈی پنج
گھن میڈی تلوار کون کڑو سویں سنج
میڈی جا تلوار ہے کھارے چڑھدی پی
گھت تے تینگر ڈولی وچ آنو ولدی پنج

نقلی اس نظم وچ ہک اہم کردار ہے جیڑھا خاصا سمجھدار آتے باشعور ہے آتے اپٹے
روایتی تصور کون ہٹ کراہیں ہک جدوجہدی علامت ہے۔ او اہٹی کا زدا اسلام پکا اے جو جان
دی قربانی ڈیون کون وی گریز نہیں کریندا۔ اول سماجی جبردی وجہ کون ایروپ وٹایا ہویا ہے
۔ او چاندے جو راجے دا خوف مصنوعی آتے کوڑا ہے جتھاں لوک اوندے ظاہری بدبے تے
دہشت کون ڈردن اٹھاں او (راجہ) خوددی لوکیں دی طاقت کون ڈریا ہویا ہے:

ہک نقلی چاندے وچلی ساری گالھ
بادشاہ سکین آپ وی اندروں ڈریے ہوئے

نقلی دا کردار ہک اشجھا کردار ہے جیڑھا سچ دے اظہار دی قوت

رکھیندے

آتے ایس طرح عوام دے دلیس وچوں کوڑا خوف ڈر کڈھ گھندے:

ایہو ساری کھپڈ ہے نقلی ہو ریں دی

بادشاہ دا لوکیں توں ڈیندے ڈر لہا

نقلی راجے دے ”تاج“ (جیڑھا بادشاہت تے دد بے دی علامت اے)

دے کھوکھلے پن دا اظہار کریندے آتے ایس گستاخی دی سزاوی پیندے۔ لیکن اپنٹے دعوے

توں Withdraw نہیں کریندا (ڈوجھے لفظیں وچ ادراج دے ہک باعمل تے سچے انقلابی

کارکن دا کردار کریندے)۔

نقلی اپنٹے خواب دے کپے ہوندن ہوں

جیڑھے پاسے رُپے ڈیندے گئے صدا

ہاہمن راجے دا خوشامدی درباری تے جوتھی ہے جیندا کردار صرف چا پلوسی تے

اپنٹے رُتے ودھاوٹ آتے راجے دی نظر وچ مقبولیت حاصل کرن ہے۔ ایندا کردار عام

درباریوں دا گول عوام دشمن اے۔ جیڑھا لوکیں کوں راجے دے ظلم آتے جبر کوں خوفزدہ

کریندے آتے جیندی پوری کائنات دربار آتے اوندی ظالمانہ اخلاقیات تائیں محدود ہے۔

ہاہمن آکھیا ہجھ، کیاں سائیاں تپڈی رمز

ہینگر من وچ لہہ گئی جیڑھی ہی وچکار

راجے آکھیا ہاہمن ڈیساں جھولیاں بھر

جیکر راٹی ہن پووے اوہا خوش بہار

ہاہمن راجے دا سنیہا چا کراہیں جیڑھے اوں ہینگر تے اوندے پیو ماہ کنیں

دیندے تاں ایس گالھ کریندے:

ہاہمن آکھیا ہینگر یں بییاں وی سوہیاں ہوں

ایہ تاں آکھو راجے سیں دل دی منی گالھ

راجے دے نال جڑ ویو آپ کریسو راج

پر جا کیجے آکھو ہئی کیڑھی سوہنی چالھ

نینگر (چھوہر) ہک عوامی کردار ہے جیرھا ویب دی کھلی فضا وچ رہن چاہندی
اے اتے اپنے اندر وچ بکھن والی محبت دے سہارے جیندی اے۔ اوشاہی محلات دیں
پابندیں کنوں آزاد رہ کر اپنی پائی دے لہریں وانگوں مست مست رہن چاہندی اے۔
اتے رائی بٹن دے عذاب کول اپنے گناہیں دی شامت سمجھدی اے۔ اوندے والدین دی
اٹھی دھی دیں خوشیں نال جڑے رہن چاہندن۔ اتے اٹھی دھی دی آزادی تے محبت کول
کہیں لالچ تے کوڑے عیش تے قربان نہیں کرن چاہندے۔ بلکہ ہر قسم دے جبر تے دباؤ
دی مزاحمت کریندن۔

اوندے ماء پیو آکھیا ایہ ہے ساڈی چند

اساں ایندے نام توں سر و تیندے پئے

”نینگر“ اتے اوندے ماء پیو سرائیکی ویب دے امر کردار ہن۔ جنھیں دی کہانی
اندر عظیم سرائیکی وسیب دے اُن کھٹ الیے چھینے ہوئے ہن۔ انھیں دیاں ذاتی خوشیاں
اتے الیے سرائیکی ویب دی تاریخ دا حصہ ہن جینکوں اہم تئیں کہیں مورخ دا قلم نصیب
نہیں تھیا۔ بلکہ ہک شاعر انھیں دی تاریخ آن لکھی اے۔

”نینگر“ طاقت دے زور تے محبت خرید کر ڈی کوشش کول رد کر ڈیندی اے
اتے پچھدی اے ایہ میکوں کیڑھے گناہیں دی سزا ملدی پئی اے۔ باہن دہا دے اوں
”ڈیڈز“ کول انکار دا مفہوم سمجھ نہیں آندا اتے او غلام انسان آزادی دے مفہوم دی تفہیم نہیں
کر سگدا۔ ”نینگر“ دا جواب تاریخی ہے اتے سرائیکی ویب دیں عظیم روایات دا امین ہے۔

نینگر آکھیا رائیاں راجے ہو ریں کئی

مہڈے کولھوں آکھو تاں کیڑھی بھل تھئی

میں تاں اہٹی لہر وچ گالھ نہ جاٹاں وی
 اساں گاؤن کپوٹے اپٹیاں عمراں دے
 اساں جھمر پاوٹی اپٹے دل دی بھئی
 وچن محلیں رہوے جینکوں ہووے شوق
 بھلوں اپٹے آپ کوں ساکوں کیڑھی پئی

تاریخی طور تے سرائیکی لوکیں دی ترتیب ہک تکون وانگوں ہے جیندے وچ ہک ضلع حکمرانیں دا ہے تے بیا خوشامدی درباریں دا اے تے سجھاتے تلواں ضلع مظلوم عوام دا۔ ”جھومری جھمڑے“ وچ ایہ تریبے کردار موجود ہن۔ اُتے انھیں دے تاریخی رول وی جیندے وچ راجے دارول جبر اُتے ظلم ہے۔ درباریں دا عوام دشمنی دا اُتے عوام دا ظلم تے جبر دے خلاف مزاحمت اُتے اہٹی آزادی دے تحفظ دا۔ اُتے ایہا کجھ اے سرائیکی وسیب دی تاریخ۔ ات واسطے میں آکھ سکداں جو ”جھمڑے جھمڑے“ سارے وسیب دی علامتی طور تے تاریخ اے۔ جینکوں کہیں عالمانہ وقار نال اپٹے ڈرانگ روم وچ پہن تے کہیں درباری مورخ وانگوں نہیں لکھیا بلکہ کہیں درویش صفت شاعر لکھئے۔ جیرھا اساڈے خراج عقیدت دا مستحق ہے۔

***

سیتا، شہزاد اُتے اُچ دی ماروی

ڈاکٹر غزالہ احمدانی سرائیکی زبان دے معروف لکھاری محمد اسماعیل احمدانی دی دھی اے۔ ڈاکٹر غزالہ احمدانی دی دلچسپی پینٹنگ اُتے سرائیکی افسانے وچ ہے۔ سرائیکی دے معروف ناول ”امر کہانی“ دا نائٹل انھیں دی پینٹنگ دا شہکار اے۔ اُتے ”اُچ دی ماروی“ انھیں دے سرائیکی افسانیں دا مجموعہ اے جیندے وچوں کئی علامتی ہن۔

”اُچ دی ماروی“ دا پہلا مہاگ محمد اسماعیل احمدانی اُتے ڈو جھا معروف افسانہ تے ڈرامہ نگار محترمہ مسرت کلانچوی دا لکھیا ہویا ہے۔ ایں مجموعے وچ پارہاں افسانے ہن۔ جیندے عنوان ایہ ہن۔

- 1: باروددی خوشبو
- 2: میں حلفیہ اقرار کریندی آں
- 3: دھرتی ماء
- 4: اُچ دی ماروی
- 5: میکیوں قسم اے
- 6: میں کون آں

- 7: امر لاش
8: اپٹا آپ سٹچا ٹوری
9: اول دن ہر تخلیق ادھوری
10: سی۔ سا
11: ڈسکو ڈانسرز
12: اشارز

افسانیں دی این مجموعے کون ”جھوک“ پبلشرز ملتان نے پہلی واری

جنوری 2000ء وچ چھاپے۔

انسانی تاریخ دی مختصر تعریف این کیتی وئج سہدی اے جو کجھ لوک عذاب بھکیندن آتے ہے لوک مزے لئیدن۔ انھیں عذاب بھوگن والیں وچوں ہک تخلیق کاروی ہوندے۔ آتے چساں چاؤن والیں وچوں انھیں دے قاری..... میں جیرو ہلے غزالہ احمدانی دے افسانے پڑھیم آتے انھیں کنوں جتلا زیادہ لطف آتے بصیرت حاصل کیتیم آتلا محسوس کیتیم جو انھیں افسانیں دی خالق کتلا جی آتے تخلیقی کرب وچوں لکھی ہوئی۔ ذاتی آتے شخصی حوالیں کنوں گھن کراہیں عالمی انسانی الہیں تائیں دا منظر اس اڈے سامنے این طرح آندے جو اسان سا لہا سال دے تجربے آتے مشاہدیں دا نچوڑ لکھنیں وچ سمیٹ گھندوں۔

سرائیکی ادب اگرچہ اجڑن تئیں عالمی ادب دے مقابلے وچ کافی پکھوں اے لیکن کہیں کہیں ویلھے کوئی لکھاری اینویں Spark کریندے جو محسوس تھیندے اسان تئیں عالمی ادب نال نال ٹر پیوں۔

ڈاکٹر غزالہ احمدانی انھیں سرائیکی لکھاریں وچوں اے جیرو ہے نہ صرف عالمی ادب آتے مسائل تے نظر رکھدن بلکہ عالمی معیار دا ادب وی تخلیق کریندن۔ انھیں دا ایہ افسانوی مجموعہ ”آج دی ماروی“ ایندا سچا ثبوت اے۔

ڈاکٹر غزالہ احمدانی اپنے اُتے کوئی نظریاتی پابندی نہیں لیندی او کھلے دل دماغ نال سماج دا غیر جانبداری نال مطالعہ کریندی اے اُتے جیڑھی صورت حال اوکوں Move کریندی اے۔ یا ول اوندے تخلیق جذبے کوں چکیندی اے او اوکوں اپنے افسانے دا موضوع بٹا گھندی اے۔ ایں سلسلے اچ او کہیں مصلحت یا خوف دا شکار نہیں تھیندی۔

”سی۔ سا“ بک دا غلی ڈکھ دا اظہار اے ایندا کردار جیڑھلے اپٹے Brith Day تے خود کوں نظر انداز تھیند محسوس کریندی اے تاں ایہ ڈکھ انسانی روڈیں دا نفسیاتی مطالعہ ہن ویندے۔ ایہ افسانہ انسانی رویں دے متضاد پہلو وڈیں کوں ایں نشا بر کریندے جو بک شخص کہیں ویلھے اُکھیں دا نور ہوندے تاں ڈو جھے ویلھے تنہا ہووٹ دا کرب بھکتیندے اُتے اوندے اپنے لا تعلق ہوندن۔

اساں روز بک سچائی دا اظہار کریندوں جو عورت اُتے مرد بک گاڈی دے ڈو بھیتے ہن۔ لیکن ایندے باوجود مرد اپٹی سماجی بالادستی کوں قائم رکھن واسطے ہمیشہ عورت نال منافقت کریندے او عورت کوں ظاہری طور تے برابر ہووٹ دا تصور ڈیوٹ دے باوجود بچپن کتوں ایہ یقین ڈیواوٹ شروع کر ڈیندے جو عورت دی عزت اُتے وقار مرد نال وفاداری اُتے اوندے ہر حکم دی فرمانبرداری وچ اے۔ صدیوں کنیں مرد دی ایہ Sugesstion گھن گھن تے عورت ہن Second Sex وچ تبدیل تھی گئی اے لیکن ڈاکٹر غزالہ ایکنوں تسلیم نہیں کریندی بلکہ او اپنے افسانے ”اوں بن ہر تصویر ادھوری“ وچ عورت دے ذہن توں ایں فاسد کوشش دے نتیجے وچ بٹائے موکھوں دے جالے صاف کرن دی کوشش کریندی اے۔

ڈاکٹر غزالہ اپنے ایں افسانے وچ اپٹی بے حد لطیف اُتے متوازن فکر دے باوجود افسانے ”آج دی ماروٹی“ نال بک ہولناک دھماکے وی کینے۔

ایں افسانے ذاتی طور تے میگوں بلا تے رکھتے۔ ایہ افسانہ ڈی سیندے جو

صدیں کنیں عورت دے کردار وچ وفاداری آتے فرما برداری دا Element داخل کرن دے باوجود عورت مرد دی منافقت کوں پوری طرح سمجھدی ہے آتے اوندا ہولناک انتقام وی گھن سکدی اے آتے عورت دی خود سپردگی دا جذبہ کہیں ویٹھے بغاوت وی بن سکدے آتے مرد اوندا امنہ تکید ارہ ویسی۔ جیویں تھر دے باشندے ماروی داراہ ڈیکھدے رہ ویندن۔ جیکر سینا بجاہ وچوں لگھن دے باوجود رام دی بے مروتی کنوں راوٹ ڈول و نجن دا سوچ سکدی اے تاں ماروی اہٹیں مجبوریں دے ہتھوں عمر نال کیویں نہیں گزار سکدی۔

کل دے شاہ لطیف دیں وائیں دی ماروی اہج بے شک الف لیلیٰ دی شہزاد ضرور اے مگر اہج دے توفیق اکلم دی شہزاد وی بن سکدی اے۔ جنیں نہ صرف عربیں بلکہ پوری دنیا کوں ہلاتے رکھ ڈتا ہا۔ آتے عالمی ادب وچ عورت دے ہک نویں کردار دی علامت بن گئی ہی۔ ایہ افسانہ مردیں دیں خوش فہمیں واسطے ہک تازیانہ ہے آتے عورت کوں غلام بناوٹ دے خواب دا جواب اے۔

انسان ہمیشہ کنوں اپنے شخصی آتے انفرادی حوالے نال اہٹی شناخت دے بحران دا شکار رہیے۔ انسان دی شناخت دا مسئلہ ہمیشہ ادب دا ہک اہم موضوع رہیے لیکن اہج ایہ ہک بحران دی شکل اختیار کر گئے۔ کیوں جو پوری دنیا Globe Village وچ تبدیل تھی گئی اے آتے کہیں چھوٹے جہیں قصبے دا شخص وی عالمی شہری بن گئے۔ افسانہ ”میں کون ہاں“ انسان دی شناخت دے ایں بحران کوں نشا بر کریندے۔ جیندے وچ ڈالی ہک عالمی شہری بن گئی اے۔ لیکن اہج تائیں Establish نہیں تھی سگی۔ مگر اہٹی قومی شخصیت گم کر پٹھی اے۔ جیندے آتے عاشق عار بارنی اصرار کھڑا کریندے مگر ڈالی شودی کو ایہ کالھ سمجھ نہیں اندی جو او ”سندھی“ ہے تاہم ڈاکٹر غزالہ احمدانی اپنا آپ سچا ثوری“ وچ عاشق عار بارنی دی حمایت کریندی اے آتے اہٹی مٹی نال جڑن کوں ترجیح ڈیندی اے۔

انسان دی شناخت دا بحران اہج تائیں ختم نہیں تھیندا کیوں جو ایہ تہ درتہ ہے۔

انسانی شناخت دے کئی بے حوالے وی ہن۔ محبوبہ نال پیار خاندا نال محبت آتے ویسب دی محبت۔ ”میکوں قسم اے“ ایندی ہی شاندار مثال ہے۔ ایندا بے نام کردار اہٹی ذاتی محبت آتے خاندان دی محبت کوں اذیت ناک مرحلیں وچ چھوڑتے دھرتی دی محبت اچ گم تھی ویندے۔ آتے امید کریندے جو واپس لوٹ آؤسی مگر او محبت دے ایں سمندر وچ پھڑتے دل نہیں ابھر سکدا۔ آتے ہیاں ساریاں محبتاں تشنہ تکمیل رہ ویندن۔ ایہ افسانہ انسان دے ایں ایسے دی کہانی ہے جو او اچ تائیں ایہ فیصلہ نہیں کر سکیا جو ذاتی خاندانی آتے دھرتی دی محبت وچوں پہلی ترجیح کیڑھی اے۔

توہمات تے ایمان انسان دی شاید کوئی ازلی نفسیاتی کمزوری اے۔ اوصدیں پرائے توہمات کنوں اچ تائیں پیچھا نہیں چھڑا سکیا۔ اچ واجد میدان انسان برہیں آتے ستاریں دے حوالے نال اپنے مستقبل دیں خوشخبریں دا منتظر رہندے۔ ڈاکٹر غزالہ دے افسانیں وچ سبھ کنوں زیادہ حوالے انھیں دے ملدن۔ اشارز تے ایمان دے چکر اچ روحی شاہد سبھ کنوں زیادہ پھسی ہوئی اے۔ تاہم ڈاکٹر غزالہ اہٹی ہمت نال اوکوں ایں مصیبت وچوں کڈھ گھندی اے۔ افسانے دا انجام اوں ویلھے زیادہ بصیرت افروز ہووے ہا۔ جیڑھلے روحی اشارز دے چکر اچ اہٹی خاندانی زندگی برباد کر ڈیوے ہا۔ افسانہ نگار دی عورت نال ہمدردی آتے اہٹی روشن خیالی تے افسانے دے خواہش پسندانہ انجام اوکوں معمولی طور تے کمزور کر ڈتے۔

تساں شاید ایں گالھ کنوں انکار نہ کریسو جو اچ کلکنا لوجی پوری دنیا کوں ہک دستی وچ تبدیل کر ڈتے۔ اچ عالمی مسائل اساڈے ویسب دے مسائل نال جڑیے ہوئے ہن آتے انسان عالمی مسائل کنوں بے نیاز نہیں رہ سکدا۔ اچ دی ماروی دا پہلا افسانہ جیندا میں آخر اچ ذکر کریندا پیاں عالمی امن دی تباہی آتے دہشت گردی دے مسئلے کوں ہوں سوہنے علامتی انداز وچ ورتیندے۔ ڈاکٹر غزالہ اہدی اے جو امن دا جھنڈا چاؤن والے آتے

دہشت گردی دے خاتمے دے داعی خود امن دی بربادی تے دہشت گردی دے ذمہ دار ہن۔ نال او طاقتوروی ہن چڈاں امن پسند قوتاں کمزور ہن۔ اساں ایں گالھ کنوں انکار نہیں کر سگدے جو اہج چیری دے ہتھ زیتون دی پتی اے آتے کبوتر مردہک تے پھٹوڑی ہن۔ بارود دی خوشبو، ساڈی ایں سوچ کوں تحریک ڈیندے۔ جو اساں ایں صورت حال وچ خود کوں کیوں زندہ رکھوں۔

بلاشبہ ڈاکٹر غزالہ دے افسانے تخلیقی صلاحیتیں دا بھرپور اظہار ہن آتے انھیں دے مشاہدے، مطالعے آتے شخصی اپروچ تہ درتہ ہے آتے انھیں افسانیں دا ہک ہک فقرہ گہرے تجربے دی عکاسی کریندے۔ ”اہج دی ماروی“ دے افسانیں دا اسلوب جدید ترین اسلوب ہے آتے بعض اوقات کہانی دے بغیر علامتی انداز وچ اہشی گالھ مکمل کریندے۔ ایہ افسانے پچھلی صدی دے بعض معروف انگریزی افسانہ نگاریں آتے اہج دے کئی معروف اردو افسانہ نگاریں دے افسانیں دے مقابلے وچ پیش کیئے وچ سگدن۔

***

”کویلی دی کاوڑ“ تے ہک جھات

جیکر اساں دیوان فرید تے خالد اقبال دی کتاب ”کویلی دی کاوڑ“ کوں کٹھے پڑھوں تاں اساں آسانی نال سرائیکی زبان دے ہک سوسال دے سفر کوں ڈیکھ سکدوں۔ بلاشبہ شاعری دے انھیں مجموعیں داموازنہ مقصد کا کئی اتے شاید ایہ کیتاوی نہیں وچ سکد لیکن انھیں مجموعیں وچ زبان، فکر اتے سماجی حالات دی عکاسی دا جیڑھا اظہار اے او اساکوں سرائیکی سرائیکی زبان اتے فکر وچ تھیون والی تبدیلی دا شاندار نمونہ فراہم کریندے۔

خواجہ فرید دی زبان ٹھیکہ سرائیکی ہون وچ تاں ہندی بروج بھاشا، سندھی، عربی اتے فارسی لغات نال وی مالا مال ہے چڈاں جو تصوف انھیں دی بنیادی فکر اے اتے سرائیکی وسیب دا اپنے دور دا کلچر وی نشا بر شکل وچ اس اڈے سامنے آندے۔ لیکن خالد اقبال دی زبان سوسال وچ تھیون والی نہ صرف لسانی تبدیلیں دی نمائندہ ہے بلکہ اہج دے دور وچ تصوف کنوں ہٹ تے جدوجہد تے مزاحمت دی علمبردار وی ہے۔

اساں ہن ایہ سوچیا ہے

ایں مشکلی کوں اہج ڈیکھ تے ویسوں

خالد اقبال خانقاہی پناہ گزینی اتے مفاہمانہ اخلاقیات دے برخلاف پاہر اتے

حالات داسامٹا کر ڈا آہر کریندے۔

دھاڑیاں توں شہر بچاؤن کیتے
 اساں کویلیاں واگلوں ٹریے
 اڈٹاں میں تے اڈٹاں
 اڈٹاں نت نفضاواں
 پنجرے وچ کیویں راہواں

دھرتی نال جوت بلاشبہ خالد دی فرید واگلوں ہے لیکن ایہ خیالی نہیں بلکہ سماجی
 مسائل نال بھرپور واقفیت دا نتیجہ ہے۔

گھر توں دفتر تئیں رستے وچ

موڈ سیڈا ہوں چڑگا ہوندے

پر بھائی

دفتر وچ تے گری اُتے ہندے سیتی

تیکوں ایہ کیا تھی دیندے

میڈا کیوں اٹن سونہاں لگدیں

تساں گالھ کریندے لوکاں دی

تے پرے بھجٹاں لوکاں توں

تساں گالھ کریندے لوکاں دی

نت پہٹاں وچ پجارو دے

تے دوروں لٹھٹا جھوکاں

تساں گالھ کریندے لوکاں دی

ہر عہد دا اپنا ہک کرب ہوندے شاعری اوں کرب دے اظہار داناں ہے آتے

ہر شاعر دی اوشی اپروچ اے جو اوشی Awareness دے ذریعے کے تیں حقیقی مسائل تے چُجے۔ چونکہ کہیں حد تک ہر عہد دے مسائل جدا جدا وی ہوندن۔ ات واسطے اوندے اظہار دا انداز تے زبان وی انج انج ہوندی ہے۔ خالد دی زبان اوندے انداز دا اظہار اچ دے مسائل نال جڑیے ہوئے پاروں سرائیکی دے کلاسیکی شاعریں دی زبان کنوں نہ صرف وکھری اے بلکہ موجودہ تقاضیں دے مطابق ہے۔ ات واسطے ایہ سرائیکی زبان دی ارتقائی شکل آتے تبدیل تھیندیں ہوئیں مسائل نال پوری طرح ہم آہنگ ہے۔ ایہ صرف زبان دی تبدیلی دا ہک جدید نمونہ نہیں جیڑھی ماہرین لسانیات کوں زبان دے ارتقاء کوں سمجھن وچ مدد دیندی ہے۔ بلکہ ایہ خالص شاعری وی ہے۔ اپنے ساریں لطافتیں سمیت ڈجھی گالھ ایہ ہے جو خالد دی شاعری وسیب نال جوت مسائل نال آگاہی آتے تبدیلی دی خواہش دی شاعری ہے مگر ایہ اس خواہش وچ ترقی پسندانہ انداز دی شاعری دا انگوں پراپیگنڈے دا شکار نہیں تھیندی بلکہ شاعر اپنے ہر خیال دے اظہار واسطے شاعرانہ مہارت نال کم گھندے۔ دھرتی نال پیار کوں انھیں اپنے مدھر لفظیں وچ ایس بیان کیے:

روہ دمان دا میں جایا . مہڈے چیریں ریت
 منگاں دُعائیں ہنی کیجے ساوے تھیون کھیت
 روہ دمان دی دھرتی پیاری لائے ، لئی ، سمیت

شاعری انسانی احساسات آتے واردات دے سوچنے سوچنے شاعرانہ اظہار دا ناں وی ہے۔ ایس اظہار واسطے شاعر کئی ترے لے کر لے پوندن۔ او اوندے واسطے نویاں ترکیباں آتے علامتاں وڈا گولیند ارہندے۔ علامت جتھاں اظہار کوں سوہٹا آتے موثر تھیندی ہے اُتھاں بعض اوقات مبہم وی کر ڈیندی ہے۔ شاعر کوں بعض اوقات ایٹیاں علامتاں بٹا دینیاں ہوندن آتے بعض اوقات ہٹی بٹائیں علامتیں کنوں کم گھٹاں ہوندے۔ خالد کنیں اوندی ہک اوشی علامت ”کویلی“ ہے۔ جیڑھی اساکوں حضرت سلیمان دین ”امثال“ وچ ملدی ہے مگر سرائیکی وچ ایس مفہوم وچ پہلے نہیں ملدی۔ جیویں اساکوں خالد کنیں لہدی ہے۔ ایہ

علامت ساری شاعری دی روح وی ہے اتے پرائی سرائیکی شاعری دی کجھ روایات کوں رد کریندی ہے۔ جیدے وچ مفاہمانہ اخلاقیات دا درس ڈتا گئے۔ ”کوئلی“ دی علامت طاقتور نال مفاہمت اتے ہتھیار سٹن دی بجائے مدافعت دی علامت ہے۔

مہڈی میں میکوں

کوئلیاں وانگوں

چک پیندی اے

انسان کوں ظلم دے سامنے کم از کم کوئلی دے چک تلا کاوڑ ضرور ہووٹی چاہیدی اے۔ بلاشبہ ایہ کاوڑ سرائیکی وسیب وچ ضرور موجود ہے اتے ماضی وچ حملہ آوریں نال مقابلے وچ کم آئی اے مگر آج دے ایں جابر سماج وچ ایندی شاید زیادہ لوڑ ہووے جو خالد ایں علامت کوں اہٹی شاعری دی مرکزی علامت دے طور تے ورتیئے اتے اینکوں جدوجہد اتے محبت دی علامت سمجھیے۔

اچے تھلے تھب قدیمی جے تیں ہوون پئے

رکٹی نہیں قطار وو میاں رکٹی نہیں قطار

کوئلیاں کیتا پیار وو میاں

کوئلی کئی خوہیں دی علامت ہے۔ جتھاں او محبت اتے جدوجہد دی علامت ہے اتھاں او حوصلے اتے امن و سکون دی علامت وی ہے اتے خالد ظالمیں اتے جابریں واسطے دعا کریندے:

رتا

ہاتھیاں جتلا کاوڑ کرکٹ والیاں کوں

کوئلی جتنی شانتی ڈے

کوئلی کہیں وی معاملے وچ انتہا پسند کانتی۔ او کاوڑ دی بجائے حوصلے توازن اتے تسلسل نال اپٹا کم جاری رکھدی ہے۔ زندگی چونکہ صبر اتے حوصلہ منگدی ہے ات

واسطے اونکوں دی کوئلی وانگوں گزارئے:

اساں منڈھ حیاتی نال

کوئلی وانگوں بھڑے ہمیں

اساڈے واسطے ایہ کوئی حیران کن کالھ کائتی۔ جو پچھلے سو سال دی شاعری دی زبان کنوں ہٹ تے خالد دی زبان ہک نواں روپ پاتے، او عربی، فارسی، ہندی یا سنسکرت دے پوجھل لفظیں کنوں جان چھڑاتے خالص عوامی زبان داروپ پاگھدے۔ آتے علامتاں دی ایس طور بدل گئیں جو منصور آتے سسی دی جاہ تے کوئلی آج دی علامت بن وگئی ہے۔ جیڑھی نویں سماجی ڈکھیں دے خاتے واسطے جدوجہد تے مدافعت تے یقین رکھدی ہے۔

خالد دی شاعری ہک حقیقی آتے تخلیقی شاعری ہے۔ او اہٹی فکر وچ کھائیں پروپیگنڈے دا شکار نہیں تھیندی بلکہ فن دے تقاضیں کوں سامنے رکھدی اے۔ او انسانی احساسات آتے جذبات دی وی جی نماکدگی کریندی ہے آتے ایس سلسلے وچ خالد کئی شاہکار شعر تخلیق کیتے جیڑھے اہٹی بے ساختگی آتے سہل متنع دے حوالے نال بے مثال ہن۔

بھانویں کچ کر و ہن۔ ہاہیں داغور ہن

وحشت ڈسدی ہے گلشن وچ۔ اڈ دے ودن پاگل پترے

خوشبو رکدی ناہیں۔ توڑے رکھو ڈھک

بلاشبہ خالد اقبال دی شاعری، جدید سرائیکی زبان، نویاں علامتاں آتے جدید فکر دی ہک نمائندہ شاعری ہے جیڑھی اسا کوں اپنے ہووٹ دے احساس کوں تازہ رکھن تے تیار رکھدی ہے۔

ہووٹ دے احساس کیجے

جیوٹ دی کہیں آس کیجے

کوئلی جتنی کاوڑ لوکو

اندر لیکھ واسیک

اندر لیکھ واسیک دیاں کہانیاں انسان دے اندر کون نشا بر کریندن۔ بلکہ حقیقتاً ایہ انسان دے اندر کون چیر پھاڑتے رکھ ڈیندن۔ انسان جیڑھے چہرے سجائی ودے او سارے ڈکھاوے دے ہن اُتے اندر کجھ ہیا ہے۔ حفیظ خان اندر اندر دا اوسب کجھ کہانیاں دا ناں ڈے تے اساڈے اہگوں رکھ ڈیندے۔

حفیظ خان دے افسانے انسانی کردار دے انھیں پرتیں دا اظہار کریندن۔ جنھیں تے ظاہری طور تے ساڈی نظر نہیں پندی یا وقت اسان انھیں کون اُکھیں نوٹی رکھدوں۔ اے ساریاں پرتاں یا تاں نسل انسانی دیاں جبلی کمزوریاں تھی سبھدین یا وقت انفرادی نفسیاتی اُلجھتاں۔ میڈا خیال اے اندر لیکھ واسیک دیاں کہانیاں اساڈیں انھیں کمزوریاں بلکہ بعض اوقات اساڈیں منافقتیں کون جنم گھنن۔

ایہ بہادری نال لکھیاں ہونیاں اٹھنھیاں کہانیاں ہن جینکوں میں انسان دے داخل وچ بھری ہوئی گندگی دا معالجانہ آپریشن آکھ سبھداں۔ ایہ کہانیاں اساڈے معاشرے دی بد صورتی کون اساڈے اہگوں پیش کرتے انھیں دے خاتمے واسطے سوچن تے مجبوروی کریندن۔

حفیظ خاں دے موضوعات رلیے ملیے ہن او صرف انسان دے منفی جذبیں کول
نشا بر نہیں کریندا بلکہ او مجموعی حیاتی دی عکاسی کریندے جیندے وچ چٹگانگی تے خرابی
موجوداے۔

نفیس احمد ہک اتجھا کردار اے جیڑھا ساری زندگی محبت دی یاد وچ لنگھا
ڈیندے۔ او دنیا داری کنوں بے نیاز و فادہ ہک اتجھا پھلا ہے جیڑھا نا کردہ گناہیں دی سزا
بھگتیندے۔ ایہ کہانی کئی حوالیں نال ہک وڈی کہانی اے۔ ایہ کہانی ہندوستان دی تقسیم کنوں
پیدا تھیون والیں ہزاراں اہمیں وچوں ہک اتجھے ایسے دا حال وی ڈیندی اے جیڑھا نہ
صرف جوانی دیں محبتیں کول برباد کر ڈیندے بلکہ خاندانیں نال انسانی قدریں کول وی اُجاڑ
ڈیندے۔ ایہ کہانی جتھاں سادہ لوح محبت دے مارے دی کہانی اے اتھاں مذہب دے
ناں تے مفاد پرستی، خباثت آتے مٹاں تے اوندے شاگردیں دی سینہ زوری دی وی ہک
کہانی اے۔ ایندے نال ایہ کہانی گوڑی مقدمہ بازی تے پرائی جائیداد تے ناجائز قبضے دی
داستان وی ہے۔ ایہ کہانی ات واسطے ہک سچی کہانی ہے جو اتجھے کردار آتے ایسے روزانہ
ساڈے سامنے لنگھدین۔

حفیظ خاں دے موضوعات وچ انسانی مجبوریاں، کوڑے روپ، انتقام، جنس آتے
ظلم دی انجام دے علاوہ بے شمار پے موضوعات وی شامل ہن۔ او ہک کہانی وچ انسانی
زندگی دیاں نہ سمجھ آون والیاں کئی پرتاں کھولیندن۔ نزہت ہک اتجھی نہ سمجھ آون والی
خاتون اے جیڑھی ہک محبت کرن والے انسان دی محبت کول صرف اہٹی ہم جنس دے ساڑ
کنوں رد کر ڈیندی اے بلکہ اہٹی عصمت وی کوڈی دے مٹل وچیندی اے آتے او ایندا
جیڑھا جو اڑ ڈیندی اے او نہ سمجھ آون والا ہے۔ اتھاں انسانی مزاج دا ہک اتجھا پہلو سامنے
آندے جیندے بارے ایہ آکھیا وچ سگدے جو انسان دی جیڑھی مرضی آندی ہے او ہن
کریندے۔ کہیں چیز دا کوئی جواز نہیں ہوندا۔ البتہ ایہ کہانی اول دیکھے ڈراکلی ہن ویندی ہے

جیڑھلے کہیں ماتحت خاتون ملازم دی نوکری دیں ایں مجبوری کوں نشابر کریندی اے۔ جوہک تنخواہ واسطے اوکوں لپٹے باس دے اہوں عزت داسوداوی کرٹا پوندے آتے ایں سو دے دے نتیجے وچ اوندا حیاتی بھر داسارا غرور آتے آقا منٹی وچ زل ویندے آتے اوندے نزدیک عصمت دا کوئی مل نہیں رہندا آتے او اوکوں ہر رات وچکھن شروع کر ڈیندی ہے۔

تساں اگر مکافات عمل تے یقین رکھیند و تاں ”اندر لیکھ داسیک“ ناں دی کہانی تہاڈے ایں یقین کوں پکا کر ڈیسی۔ ایہ شاید مصنف دا کوئی انفرادی یا اتفاقی مشاہدہ ہووے مگر عام طور تے اینویں نہیں تھیندا۔ یا شاید ایہ کوئی انسانی خواہش ہووے۔ ورنہ عام طور تے صدیں کنیں اتھاں جاگیر داری نظام لوکیں دی رت پتی ویندے۔ مگر لوکیں وچ بغاوت دے کوئی آثار وی کاہنی البتہ چوری چھپے گودے کنوں انتقام دی ہک کہانی ’منشا تے میاں منشا‘ وچ ملدی اے۔ بلاشبہ ایہ کہانی جاگیر دارانہ نظام دی خباثت کوں ہک پے پہلو نال نشابر کریندی اے مگر ایندے وچ سندھ اوندے اپنے گھر وچوں لکھدی اے۔ اینویں وی گھروں ہک ہی سندھ بیورو کر لسی دے ہک نمائندے کوں ”ناز و گھیلیا“ وچ وی لکھدی اے۔ میں اتھاں شاید مصنف نال اختلاف کرن دی پوزیشن وچ کئے نہیں۔ کیوں جو مسلسل مکافات عمل دیاں ایہ کہانیاں واقعی انھیں دے مشاہدے وچ آئیاں ہوں۔ لیکن میڈا ایہ خیال ضرور اے جو ایہ محض اتفاق ہوندن آتے کڈا ہیں کڈا ہیں ایہ عمل سرزد تھیندن۔ البتہ مصنف دا ایہ کمال ضرور اے جو اوں انھیں Rare واقعات کنیں آنجھیاں کہانیاں تخلیق کیتیں۔ جیڑھیاں اسا کوں خراب کمیں دے انجام کوں باخبر کریندن۔

اساں فرائیڈ دے نظریے کوں منوں یا نہ منوں جنس انسان دے نال ہے۔ حفیظ خاں دیں افسانیں دا ایہ وی ہک موضوع اے مگر ایہ روایتی انداز کتوں ہٹ تے ہے۔ ”گھسن گھیر دا گھیر“ ہک آنجھی کہانی اے جیڑھی انسانی جنس دے پیچیدہ پہلو نال بحث کریندی ہے۔ جنس دی بگھ آتے خوشحالی دا کیا تعلق بٹدے۔ ایہ سوال نسل انسانی دا ہر دور

وچ سرکھادی رہ گئے لیکن حفیظ خاں جتلا آسانی نال اینکوں ہک کہانی وچ بیان کیتے۔ شاید کوئی۔ کالروی بیان نہ کر سگے۔ بکھتے ہالیں دے عذاب کنوں جنس دا کیا حال تھیندے اتے اہ ویلھے اوکیاروپ وٹیندی اے۔ ایندا جواب این کہانی وچ میکوں لھیے۔

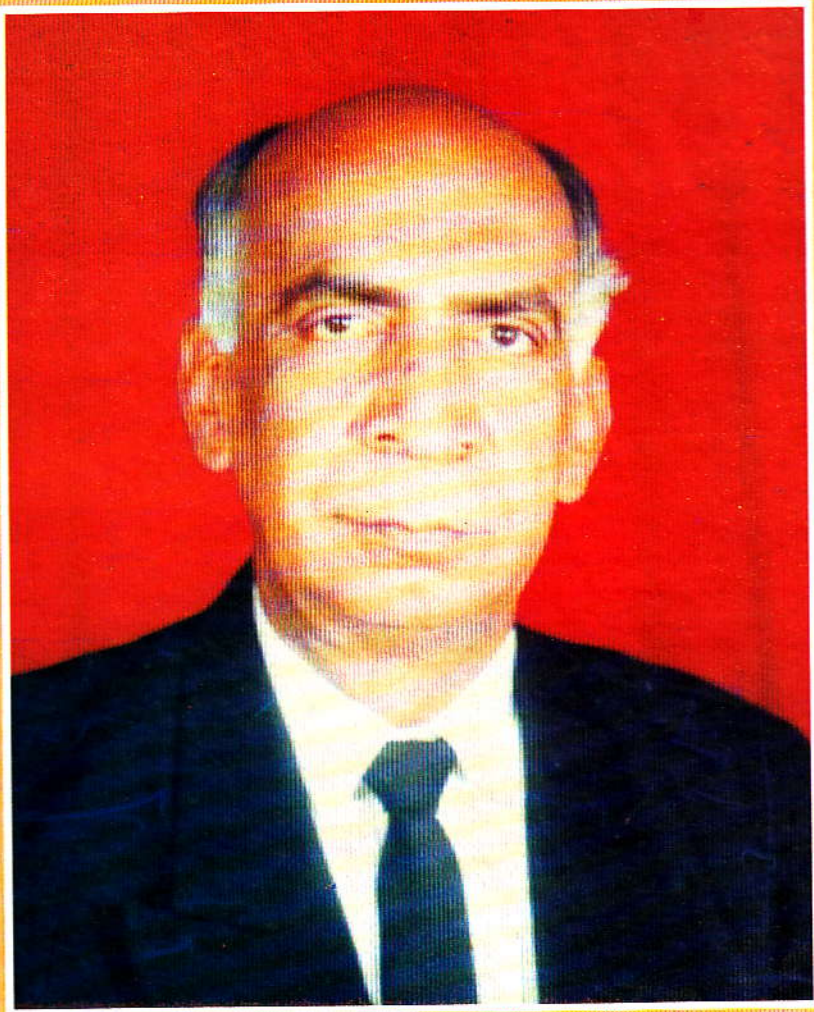
جنس دا ہک ہیا کردار توڑے جو زہت دے کردار وچ وی لھیے جیندا پہلے ذکر آ گئے۔ لیکن ایندا ایاروپ اساکوں ”جھات دے اندر جھات“ وچ ملدے۔ ہک شخص جیڑھا کہیں ہالڑی کوں اہٹی دھی وانگوں پلیندے پڑھپے وچ جنس دے اگوں کیوں بے بس تھی ویندے اتے زریں دی جنسی ناواقفیت شادی ویلھے کیا کیا رنگ گھن آندی اے۔ ایہ کہانی جنس دے این پہلو کوں نشا برکریندی اے۔

سامجی مسائل کنوں ہٹ تے حفیظ خان دے کئی افسانے انسان دے بعض بنیادی فلسفیانہ سوالیں دا جواب وی ڈیندن۔ مثال دے طور تے انسانی آزادی دا مورال اتے زندگی دی بے معنویت وغیرہ۔

”کلبا جاگدا ہو یا آدمی“ انسانی آزادی دے سوال نال بحث کریںدے۔ فطری مجبوریں کنوں ہٹ تے کیا سوسائٹی انسان کوں آزادی نال کم کرن ڈیندی اے یا کا کتا۔ ایہ کہانی میکوں پڑھ تے اینویں لگے جو ایہ سماج انسان کوں آزادی نال کوئی کم نہیں کرن ڈیندا۔ انسان تاں ایندے اگوں محض مجبور ہے۔

”ڈکھام سھائی دا“ ہک ہیا استجھا افسانہ ہے جیڑھا انسانی زندگی دی بے معنویت دا سوال چیندے۔ انسانی حیاتی دا کیا مقصد اے۔ کیا ایہ بے معنی ہے اتے انسان اینویں عذاب کھا کھاتے مرویسی یا ایندا کوئی مقصد وی ہے۔

کہیں کہیں ویلھے میڈے سامنے ایہ سوال کھڑا تھی ویندے جو کہانی مصنف خود لکھدے یا کہانی اونکوں لکھویندی ہے۔ این کہانی کوں پڑھدیں ہوئیں میکوں اینویں لگے جو کہانی خود کوں لکھوائے۔

سرائیکی ادبی بورڈ (رجسٹرڈ) ملتان - پاکستان